

T.C
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ARŞAG ALBOYACIYAN'IN KAYSERİ ERMENİLERİ TARİHİ
KİTABININ KAYSERİ ŞEHİRİ (I. CİLT) ADLI BÖLÜMÜNÜN
TERCÜME VE DEĞERLENDİRMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Batuhan YÜKSEL

Danışman
Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN

Nevşehir
Eylül 2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Batuhan YÜKSEL

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Arşag Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabının Kayseri Şehri (I. Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi” adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Batuhan YÜKSEL

Danışman
Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN danışmanlığında Batuhan YÜKSEL tarafından hazırlanan “Arşag Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabının Kayseri Şehri (I. Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN

Üye : Prof. Dr. Gaffar MEHDİYEV

Üye : Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

.....
Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasında benden desteğini esirgemeyen, tüm zorluklarda yanımda olan ve bana yol gösteren, çalışmanın sorunsuz bir biçimde ilerlemesini sağlayan değerli Doç. Dr. Haőım ERDOğAN hocama canı gönülden teşekkür ederim.

ARŞAG ALBOYACIYAN’IN KAYSERİ ERMENİLERİ TARİHİ KİTABININ KAYSERİ ŞEHİRİ (I. CİLT) ADLI BÖLÜMÜNÜN TERCÜME VE DEĞERLENDİRMESİ

Batuhan YÜKSEL

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Eylül 2022
Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN**

ÖZET

Orta Anadolu’nun merkezinde yer alan Kayseri çağlar boyunca medeniyetlerin ve ticaretin merkezi olmuştur. Arşag Alboyacıyan Kayseri Ermenileri Tarihi (Hay Badmutyun Gesarioy) adlı 2476 sayfadan oluşan 2 ciltlik kapsamlı kitabında hem Kayseri’nin genel tarihini hem de Kayseri Ermenilerinin tarihini kapsamlı bir şekilde ele almıştır.

“Arşag Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabının Kayseri Şehri (I. Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi” adlı tezimizin amacı daha önce tercümesi yapılmamış olan bu bölümü incelemek ve Kayseri tarihine ışık tutabilecek bilgiler elde edebilmek amacı ve düşüncesi ile bu çalışma yapılmıştır.

Tercümesini yapmış olduğumuz ‘Kayseri Şehri’ adlı bölümü dört ayrı başlık altında ele alan Alboyacıyan, Kayseri’nin geçmişten günümüze, bu bölgede egemen olan imparatorlukları, devletleri ve halklarını geniş bir çerçevede ele almış ve ayrıca çağlar içinde Kapadokya’nın tarihi öneminden de bahsetmiştir. Kayseri’nin Hristiyanlar ve Ermeniler açısından önemini tarihsel ve sosyolojik açıdan ele alıp araştırmıştır.

Diğer yandan şehirde, geçmişten günümüze kadar yaşayan halkları ele alıp nüfus konusunu ayrı bir başlık altında sistematik bir şekilde sunmuştur. Kayseri’de ticaretin önemine değinen Alboyacıyan, bu konuda Ermenilerin rolüne ayrıca değinmiştir.

Alboyacıyan iki ciltlik kitabını hazırlarken, Ermeni ve yabancı tarihçilere ait seyahatnamelerden, resmi belgelerden, gazetelerden ve Kayseri’ye ait bazı el yazmalarını içeren basılı ve basılmamış çeşitli kaynaklardan yararlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Arşag Alboyacıyan, Kayseri Şehri, Ermeni, Tarih.

TRANSLATION AND EVALUATION OF SECTION "KAYSERI PROVINCE" IN VOLUME I OF THE BOOK "HISTORY OF KAYSERI ARMENIANS" BY ARSHAG ALBOYADJIAN

Batuhan YÜKSEL

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences,
Department of History, Master Thesis September 2022
Supervisor: Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN**

ABSTRACT

The Kayseri Province, located in the middle of Central Anatolia, has been in the center of civilization and trading down the ages. Arshag Alboyadjian has comprehensively addressed the history of Kayseri in general and of Kayseri Armenians in particular in his book "History of Kayseri Armenians" (Hay Badmutyun Gesarioy) which consisted of 2476 pages in two volumes.

The aim of our thesis study entitled as Translation and Evaluation of the Section Kayseri Province (Volume I) in the book "History of Kayseri Armenians" by Arshag Alboyadjian was to evaluate the section which hasn't been translated so far and to reveal information that may shed light on history of Kayseri.

Arshag Alboyadjian discussed four distinct titles in the section "Kayseri Province" and emphasized empires and states reigning in the region and peoples from past to present in a comprehensive manner and importance of Cappadocia over ages. He investigated importance of Kayseri for Christians and Armenians in historical and sociological manner.

Again, he systematically presented population issues as a separate title by discussing people lived in the city from past to present. Alboyadjian also emphasized the importance of trading and role of Armenians in trading in Kayseri.

Alboyadjian referred to travels of Armenian and foreign historians, official documents, newspapers and published and unpublished references including manuscripts about Kayseri.

Keywords: Arshag Alboyadjian, Kayseri City, Armenian, History.

**ARŞAG ALBOYACIYAN'IN KAYSERİ ERMENİLERİ TARİHİ
KİTABININ KAYSERİ ŞEHRİ (I. CİLT) ADLI BÖLÜMÜNÜN
TERCÜME VE DEĞERLENDİRMESİ**

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KLAVUZUNA UYGUNLUK.....	iii
KABUL ve ONAY SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	x
TABLolar LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

**BİRİNCİ BÖLÜM
KAYSERİ'NİN TARİHİ
19. YÜZYILA KADAR**

1. Kayseri Şehrinin Adı.....	2
2. Tarih Öncesi Dönemde Kayseri.....	4
3. Osmanlı Devleti Dönemi Öncesi Kayseri.....	5
4. Osmanlı Devleti Döneminde Kayseri	12

İKİNCİ BÖLÜM

**ARŞAG ALBOYACIYAN VE KAYSERİ ERMENİLERİ TARİHİ
ADLI KİTABI**

1. Arşag Alboyacıyan'ın Hayatı.....	14
2. Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyün Hay Gesarioy) Adlı Kitabı.....	15

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYSERİ VE YÖRESİ ERMENİ YERLEŞKELERİ

A. KAYSERİ ŞEHRİ

1. Şehir ve Etrafındaki Yerleşim Yerleri	17
--	----

2. Şehir Olarak Kayseri.....	25
3. Ahali ve Ermeni Nüfusu.....	42
4. Şehirde Geçmişte Olan Durumlar ve Yer Değiş tirmeler	53
DEĞERLENDİRME	86
SONUÇ.....	158
KAYNAKÇA	160
EKLER.....	165

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1. Kayseri Panoraması.....	17
Fotoğraf 2. Kayseri Şehrinin Bir Bölümü.....	25
Fotoğraf 3. Kayseri Surları ve Kalenin Planı.....	29
Fotoğraf 4. Kayseri İç Kale.....	30
Fotoğraf 5. Kayseri İç Kale.....	31
Fotoğraf 6. Hunat Cami Külliyesi.....	35
Fotoğraf 7. Kantsanak Han (Hazine Şirketi).....	39
Fotoğraf 8. Kayseri Cumhuriyet Meydanı.....	41
Fotoğraf 9. Kral veya Orophernes'in Zaferi Sikkesi.....	58
Fotoğraf 10. Kayseri'nin Kapsamlı Görüntüsü.....	70
Fotoğraf 11. Kayseri Minyatürü.....	82
Fotoğraf 12. Yüz Yıl Önce Kayseri.....	84
Fotoğraf 13. Baruthane (Güherçile Fabrikası).....	87
Fotoğraf 14. Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmâni Kayseri Şubesi, 1930).....	102
Fotoğraf 15. Surb Krikor Lusavoriç Ermeni, Katolik Surb Haç Ermeni, Surb Sarkis Ermeni ve Aziz Nikola Rum Kiliseleri.....	104
Fotoğraf 16. Surb Asdvadzadzin (Meryem Ana) Ermeni Kilisesi ve Çift Kubbeli Surb Sarkis Ermeni Kilisesi.....	104
Fotoğraf 17. Aziz Nikola Rum Kilisesi.....	105
Fotoğraf 18. Surb Haç Ermeni Katolik Kilisesi ve Ermeni Protestan Kilisesi.....	105
Fotoğraf 19. Battal Altı Meydanında Hacı Uğurlama Töreni-1890'lar.....	149

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Kinneir'in istatistikleri.....	43
Tablo 2. Vital Cuinet'in istatistikleri.....	44
Tablo 3. H. Ğugas Vardabet İnciciyan'in istatistikleri.....	45
Tablo 4. Dikran Frenkyan'in istatistikleri.....	46
Tablo 5. Dırtad Balyan'in istatistikleri	47
Tablo 6. Ermeni Kilisesi kayıtları	47
Tablo 7. Doğumlar	47
Tablo 8. Evlilikler.....	48
Tablo 9. Ölümler.....	48
Tablo 10. Ölüm oranları.....	48
Tablo 11. Doğum, evlilik, ölüm oranları	48
Tablo 12. 1896-1900 yılları arasında Kayseri'de Ermeni nüfusu.....	49
Tablo 13. 1924 yılı nüfus istatistikleri.....	50
Tablo 14. 1925-1927 yılları nüfus istatistikleri	50
Tablo 15. Bizans askeri üsleri ve garnizonları.....	78

GİRİŞ

Bu çalışmayla, aslen Kayserili olan *Arşag Alboyacıyan*'ın 1937 yılında Kahire'de basımı yapılan, toplamda 2476 sayfa iki cilt olan kapsamlı çalışmasının içerisinde yer alan, daha önce tercümesi yapılmamış 'Kayseri Şehri' adlı bölümün Ermenice'den Türkçe'ye tercümesi ile Kayseri'nin tarihi geçmişini ve şehirde yaşamış olan Ermenilerin tarihi ve sosyo-kültürel kimliği üzerine bilimsel ve analitik bir değerlendirme yapmak amaçlanmıştır.

Şehrin tarihi açısından önemli olan bu kitabın 669-729 sayfaları arasında yer alan 'Kayseri Şehri' adlı bölümün tercümesini yaparak, medeniyet ve ticaret merkezi olan Kayseri'nin genel tarihi, şehirdeki Ermeni nüfusu, Ermenilerin yaşadığı mahalleler ve şehrin sosyolojisi hakkında birçok bilgi içermesinden dolayı bu alandaki boşluğun doldurulmasında bir nebze katkıda bulunacaktır.

'Kayseri Şehri' adlı bölüm 4 başlık altında incelenmiş ve Kayseri'deki Ermeni nüfusu, Kayseri Şehri'nin tarihi, Ermenilerin Kayseri ve çevresinde yaşadığı yerler hakkında değerlendirmelerle birlikte önemli bilgilere yer verilmiştir.

Tarih öncesi çağlardan beri önemli bir yerleşim olan Kayseri, Ermeniler için önemli bir dini merkezdir. Anadolu'da bulunan 7 Ermeni kilisesinin en önemlisi ve en eskisi 1191 yılında inşa edilmiş olan Kayseri'deki Surb Krikor Lusavoriç kilisesidir. Alboyacıyan kitabında, Kayseri'nin Ermeniler ve Hristiyanlar açısından önemini defalarca vurgulamış ve kitabın Kayseri tarihi açısından önemini her defasında dile getirmiştir.

Bu çalışmada metnin aslına sadık kalınmış ve etik kurallara uygun şekilde hareket edilmiştir. Çalışmanın hazırlanış sürecinde, farklı kaynaklardan ve metotlardan yararlanılarak değerlendirme kısmı zenginleştirilmeye çalışılmıştır. 1937 yılında hazırlanmış olan bu kitap, Kayseri'de yaşamış olan Ermeniler hakkında çok geniş çaplı ayrıntılı bilgiler vermekte ve ayrıca bir kaynak niteliği taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYSERİ’NİN TARİHİ

19. YÜZYILA KADAR

1. Kayseri Şehrinin Adı

Tarihi Kayseri şehri, geçmişten günümüze birkaç kez isim değişikliğine uğramıştır. Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Kayseri ve çevresi 6000 yıllık bir geçmişe sahiptir. Kayseri şehrinin adı Hitit İmparatorluğu devrinde ‘Karahöyük’ (Kültepe, Kaniş) adıyla, Kapadokya Krallığı devrinde Erciyes Dağı eteklerinde kurularak ‘Erciş’ daha sonra ‘Mazaca’ ve bir arada ‘Eusobiya (Özepy)’ adıyla, Araplar zamanında ‘Kasariya’ adıyla ve Cumhuriyet devrinde de ‘Kayseri’ adıyla ünlüdür.¹ Ermeni tarihçisi *Choreneli Moses (Horenli Movses)*, Ermeni Kralı *Aram*’ın Asur’da kazandığı başarıdan sonra 40.000 piyade ve 2.000 süvari ile Kapadokya’da Kaisareia denilen yere gittiğini ve kendi soyundan “Mschak” adlı kişiyi 10.000 askerle birlikte orada bırakıp kendisinin Ermenistan’a döndüğünü, Mschak’ın burada kendi adına bir şehir kurup küçük bir duvarla çevirdiğini yazarak yerlilerin bu ismi doğru söylemeyip şehre ‘Moschakh’ dediklerini söyler.²

Şehir antik dönemde Mazaka, Roma zamanında Caesarea, İslam fethinden ve Türklerin idaresine girdikten sonra Kaysariye, Kayseriye imlasıyla ve nihayet Cumhuriyet döneminde Kayseri şeklinde yazılmaya başlanmıştır.³ Kayseri şehrinin (Antik Mazaka) ilk kurulduğu yer, bugünkü şehir merkezinin 2 km güneybatısındaki Eskişehir’in Dağı olarak adlandırılan lav akıntılarının üzeridir. Burası günümüzde ‘Eski Şehir’ veya ‘Eski Kayseri’ olarak bilinmektedir.⁴ Kayseri Şehri Cumhuriyet ile birlikte tekrardan şekillendirilen vilayetlerden biri olmuş ve buraya Kayseri adı verilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde farklı kültürlerin izlerini taşıyan şehrin bugünkü kullanılan ismi Roma döneminden kalmadır. Ermeni tarihçi *Horenli Movses*’e göre kentin eski adlarından biri olan ‘Mazaka’, Ermenicedir.⁵

¹ Ömer Çelebi, **Kayseri İli Çevre İncelemeleri**, Kayseri: Tuba Matbaası, 1974, 35.

² Nilay Çorağan Karakaya, Kayseri’nin Adları, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 4, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015, 29.

³ Mehmet İpşirli, Kayseri, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, İstanbul, 2002, 96.

⁴ Mehmet Somuncu, Kayseri Şehri, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 4, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015, 50.

⁵ Şeyda Güngör Açıkgöz, **Kayseri Ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri Ve Korunmaları İçin Öneriler**, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, 12.

Şehrin ‘Kaisareia’ adını alışı konusunda tek güvenilir kaynak olarak bildirilen *Sextus Rufus*’un eserinde “*Kapadokya’nın en büyük şehri olan Mazaka, Kaisar Augustus’un şerefine Kaisareia adını aldı.*” ifadesi geçer.⁶

Diğer bir görüşe göre ise, “*Roma İmparatoru Tiberyüs burayı zapt ettikten sonra şehre ‘Kayseriyye’ (Caesarea) adını vermiştir.*”⁷ ‘Kayser veya Kaysar’ Roma ve Doğu Roma (Bizans) imparatorlarına verilen ‘Caesar’ unvanının İslam ülkelerinde kullanılan biçimidir.⁸ Bu unvan Osmanlı hükümdarları, *II. Mehmed*’den (*Fatih Sultan Mehmed*) başlayarak resmi sıfatları arasında ‘Kayser–i Rûm’ unvanını da kullanmışlardır.⁹

Tarihi süreç içerisinde Kayseri şehri birçok unvan değişikliğine uğramış. Bölgede İslamiyet’in ve daha sonra Türklüğün yayılıp güçlenmesi ile Kayseri’ye farklı farklı unvanlarda verilmiştir.

Şehir, Selçuklu ve diğer beylikler döneminde merkezi konumda olmasından dolayı şehre ortaçağ geleneğine göre ‘darülmülk’ ve sefere çıkış merkezi olduğundan ‘darülfeth’ unvanları verilmiştir.¹⁰ Türkiye Selçuklu Devleti kurulduktan sonra, Konya ile birlikte devletin merkezi olarak uzun süre kullanılmıştır. Bu iki ifadeden ‘Daru’l-Feth’, unvanı şehrin fetih kapısı anlamına gelecek şekilde fetihlere başlanan yer anlamında kullanılmıştır. ‘Daru’l-Mülk’ ifadesi ise daha çok şehrin kültürel ve siyasi olarak merkezi bir gücü elinde bulundurmasından kaynaklı olarak kullanılmıştır. Mesela; *I. İzzeddin Keykavus* 6 sefer 608 tarihinde Kayseri’de, *I. Alaéddin* önce Sivas’ta sonra Kayseri ve Konya’da *II. Gıyaseddin Keyhüsrev* Kayseri sarayında, *IV. Kılıçarslan* H/652 tarihinde yine Kayseri’de cülus merasimi yaparak tahta oturdular. Önemine binaen Kayseri’ye ‘Dar ül Feth veya Dar’ül Mülk’ unvanları verilmiştir.¹¹

Kayseri şehrinin bir diğer unvanı; ‘Menşe–i ulemâ, Makarr–ı ulemâ’dır.¹² Kayseri’nin yetiştirdiği âlim ve müderrisler dikkate alınarak bu şekilde bir isimlendirme yapılmıştır. Bu unvanlara baktığımız da Kayseri süreç içerisinde olduğu gibi bugünde önemini

⁶ Karakaya, 31.

⁷ Muhammed Köse, **Kayseri Şehri 1830–1860**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, 37.

⁸ Ahmet Deniz Doğan, **Kayseri Medeniyetlerin Beşiği**, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:140, 2018, 52.

⁹ Doğan, 53.

¹⁰ İpşirli, 96.

¹¹ Halit Erkiletlioğlu, **Geniş Kayseri Tarihi**, Ankara: Bel-sin Vakfı Kültür Yayınları, 2016, 235.

¹² Doğan, 53.

korumaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Kayseri kasabasında 2 rüşdiye mektebinin dışında 75 Müslüman ahaliye ait 62 sıbyan mektebi ve 39 medrese eğitim hayatına devam etmektedir.¹³ Bundan ötürü tarihte Kayseri için Makar-ı ülema, Memba-ı ilm, Dar-ül mülk, Dar-ül Feth gibi unvanlar kullanılmıştır.

2. Tarih Öncesi Dönemde Kayseri

Kayseri ve çevresi Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biridir. Anadolu'nun tarihi Şehirlerinden biri olan Kayseri'nin, ilk yerleşim dünden bugüne kadar geçirdiği değişiklikler henüz aydınlanmış değildir.¹⁴ Kültepe diğer ismi ile Kaniş - Karum coğrafya da ki en eski yerleşim merkezlerinden birisidir. Akadca'da 'liman' anlamına gelen Karum Anadolu'da 'ticaret merkezi; pazar yeri' kargalığında kullanılmıştır. Karum'lar krallık merkezlerinde veya büyük şehirlerde kurulmuştur.¹⁵

Kültepe önemli bir ticaret merkeziydi. Eski adı Kaniş veya Neşa olan Kültepe, Kapadokya Krallığı'nın merkezi Kaiseria'nın (bugünkü Kayseri) 6 km kuzeydoğusundadır.¹⁶ Bize tanıdık gelen bu antik başkent Erciyes'in eteklerine yerleşmişti. Hatta dönemin krallığı Kaniş'de bulunurdu ki, tamamı 1000 kadar ticari içerikten oluşan tabletler Prof. Hrozny tarafından bulunmuştu. Karahöyük veya Karaev köyü yakınında Kültepe adı verilen bölgede bu kalıntılar ilk kez Heinrich Barth tarafından tanımlanmıştır.¹⁷ Kültepe, erken çağlarda Kayseri Ovası'nın en büyük şehri ve Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir.¹⁸ Tüccarların Anadolu'ya getirdikleri kalay, süs eşyaları, çeşitli kumaş ve dokuma ürünleri gibi maddeler, bu ticaret kolonilerinin temel malzemeleriydi.¹⁹ Kültepe'nin tarihteki asıl önemi, Anadolu'da ilk yazılı vesikaların burada bulunmuş olmasındandır.²⁰ Bundan dolayı burada bulunan tabletler hem Anadolu hem de dünya tarihi açısından oldukça önemlidir.

¹³ Aziz Altı, Serpil Sevim Kartal, **Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:177, 2021, 134.

¹⁴ Mehmet Çayırdağ, **Kayseri Tarihi Araştırmaları**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:38, 2001, 1.

¹⁵ Cahit Günbattı, **Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı-İlk Belgeler**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, 31.

¹⁶ Fikri Kulakoğlu, Kültepe: Kaniş-Karum, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 4, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015, 301.

¹⁷ Arşag Alboyacıyan, **Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyun Hay Kesariyo)**, Cilt 1, Kahire: Hagop Papazyan Matbaası, 1937, 701

¹⁸ Doğan, 27.

¹⁹ Doğan, 29.

²⁰ Doğan, 29.

İlk çağlarda bölgeye Hititler ve Asurlulardan sonra; Gaşkalar, Muşkiller, Frikyalılar da hâkim olmuşlardır. Kaniş'in önemini yitirmesi ile şehir bugün ki yerinde Mazaka adı ile kurulmuştur.²¹ Yüzyılı aşan bir süre Argaios'un eteğindeki Mazaka halkı, yavaş yavaş İrânlılaştı ve bu durum *İsa*'dan sonra ki yüzyıllarda bile devam etmiştir.²² Bölgedeki İrân etkisinin azalmasıyla birlikte Roma hâkimiyeti oluşmaya başlayacaktır.

3. Osmanlı Devleti Dönemi Öncesi Kayseri

Kappadokia, M.S.17 tarihinden itibaren Roma'nın bir eyaleti olarak tarih sahnesine çıkmıştır.²³ Eyaletin başkenti daima 'Kaaseria' olmuştur.²⁴ Roma İmparatoru *Tiberyüs* (*Tiberius*) burayı zapt ettikten sonra şehre üvey babası ve selefi *Augustus*'un hatırasını yaşatmak için 'İmparator Şehri' anlamına gelen 'Kayseriyye' 'Caesarea' adını vermiştir.²⁵ Burada uzun zaman Roma hâkimiyeti sürmüştür. M.S. 241 yılında Roma İmparatoru *III. Gordianus* zamanında şehir bir surla çevrilmiştir. M.S.395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu içinde kalarak, günümüze kadar artık politik olmasa da ticari alanda önemini korumuştur.²⁶

M.S. 395 yılında imparator *I. Teodos* ölürken Batı İmparatorluğunu bir oğlu *Honarius*'a, Doğu imparatorluğun diğer oğlu *Arkadius*'a bırakınca, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu fiilen doğmuş oldu.²⁷ Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasında sonra Kayseri Yöresi Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kaldı.²⁸

Kayseri IV. yüzyılda tamamen Hristiyanlaşmış idi.²⁹ Kayseri şehri, çok önemli ticari ve askeri yollar üzerinde bulunması sebebiyle önemli bir toplanma merkeziydi. İmparatorlar Doğu seferlerinde ordugâhlarını burada kuruyorlardı. Bu seferde asker toplama, ordunun yiyecek ve su ihtiyacını karşılama gibi önemli lojistik desteklerin sağlandığı yerdirdi.³⁰ III. yüzyılda inşa edilen surlar, bakımsızlık nedeniyle yıpranmıştır. *Justinianus* zamanında şehrin küçülmesine paralel olarak surlar daraltılmış, ayrıca bir

²¹ Çelebi, 36.

²² Halit Erkiletlioğlu, **Kayseri Tarihi**, Kayseri: İl Kültür Müdürlüğü, 1993, 11.

²³ Erkiletlioğlu, 81

²⁴ Erkiletlioğlu, 81.

²⁵ Köse, 37.

²⁶ Doğan, 56.

²⁷ Erkiletlioğlu, 95.

²⁸ Bizans Dönemi, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 70, 2015, 257.

²⁹ Doğan, 56.

³⁰ Erkiletlioğlu, 96.

iç kale ortaya çıkarılmıştır.³¹ VII. Yüzyıl ortalarında İmparator *Justinianus* geniş bir alanı içine alan Kayseri Kalesi'ni daraltmış ve kuzeydoğu köşesinde bir iç kale meydana getirmiştir.³² Surlardan başka kilise, sağlık yurdu, halk hamamları ve zengin şehirlerin bir göstergesi olan birçok yapının varlığı, Kayseri'yi, Romalıların 'eyalet şehri' diye adlandırdıkları bir anakent haline getirmiştir.³³

Doğu Roma (Bizans) toprakları içinde bulunan Anadolu daha Hicret'in ilk asırlarından itibaren İslam orduları için zengin ve cazip bir ülke olmuştur.³⁴ Kayseri Bizans hâkimiyetinde iken önce Perslerin, daha sonra da birçok kez (668, 690–691, 713, 726, 729–730, 732, 785, 806 yılları) İstanbul'a kadar seferler yapan Araplar'ın eline geçti.³⁵ *Emevi Halifesi Muaviye* (VII. yüzyıl) zamanında Kapadokya bölgesine kadar gelen Araplar, Kayseri'yi yağmalamışlardır.³⁶ *Hız Ömer*'in *Muaviye*'yi Şam valiliğine tayin ettikten sonra Kayseri'nin fethine memur ettiği rivayet edilir. Kayseri, Müslümanlar tarafından yaklaşık yedi yıl kuşatıldıktan sonra H. 19 (640) tarihinde fethedilmiştir.

Kayseri, Rum ve Bizanslılardan alındıktan sonra bir dönem Emevî, Abbasî ve Farsların hâkimiyetine geçmiştir.³⁷ Bu seferler sonucunda Bizans vergiye bağlanmış, ancak bir süre sonra İmparator *Nikephoros* yıllık haracını vermeyince, *Abbasi Halifesi Harun Reşid* büyük bir ordu ile Anadolu'ya gelip, Kayseri ve çevresini zapt etmiştir. *Halife* tarafından *Abbasilere* bağlanan bu topraklar, Bizans İmparatoru *Phokas* tarafından 968'de yeniden ele geçirilene kadar 160 sene Abbasiler'de kalmıştır.³⁸

Kayseri daha *Halife Mu'tasım* zamanında Afşin adlı bir Türk komutan tarafından kuşatılmış ancak alınamamıştır. Kayseri'nin Türkler tarafından iskânı, Selçuklular zamanında Türklerin büyük gruplar halinde Anadolu'ya gelmelerinin ilk zamanlarına rastlar.³⁹ Türkler'in Anadolu'yu işgalinden önce Kayseri'nin yerli halkı Rumlar (Romalı anlamında) idi. Ancak Bizanslılar XI. Asrın başlarında doğu Anadolu'yu istila ederek

³¹ Doğan, 57

³² Bizans Dönemi, 258.

³³ Doğan, 57.

³⁴ Erkiletlioğlu, 137.

³⁵ Doğan, 58.

³⁶ Doğan, 58.

³⁷ Köse, 37.

³⁸ Doğan, 58.

³⁹ Doğan, 60.

oradaki Küçük Ermeni krallıklarını kaldırıp mühim bir Ermeni nüfusunu Sivas, Kayseri ve Fırat bölgelerine nakletmişlerdi.⁴⁰ *Afşin Bey*, Malatya civarında büyük bir Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra, 1067’de Kızılırmak vadisini takiple Kayseri’yi fethetmiştir.⁴¹

Malazgirt Meydan Muharebesi’nden ardından Anadolu hızla Türkleşmeye başladı. Türklerin Anadolu’ya akın akın gelip yerleşmesiyle, Anadolu’nun etnik yapısı hızla değişti. Türk tarihinin dönüm noktası olan Malazgirt Meydan Savaşı (M/1071) ile Anadolu’da Bizans mukavemeti tamamen yok edilmiş ve Anadolu fiilen Türkleşmeye başlamıştır.⁴² Bir direniş daha göstermek isteyen yeni Bizans İmparatoru VII. *Mikhael Dukas*, 1072 yılında *İsaak Komnenos*’u kardeşi *Alexis* ve Norman prenslerinden *Russel* ile birlikte kuvvetli bir ordunun başında, Anadolu’ya gönderdi. Bu ordu Kayseri’ye ulaştığında, şehrin büyük bir zelzele ile harap olduğunu ve burçlarından başka bir yapının kalmamış olduğunu gördüler. Norman prensi *Russel*, Bizans’ın içinde bulunduğu durumdan istifade ederek, Anadolu’da bir devlet kurmak niyetindeydi. Nitekim kuvvetlerini alarak, Kayseri’den Sivas’a doğru giderken, *Artuk Bey* ile karşılaştı. İki ordunun karşılaşması ile Bizanslılar mağlup oldu ve *Kommenos* esir düştü.⁴³ Bu dönemde Bizans İmparatoru *Michael*, Anadolu’da bulunan Hristiyanlardan özellikle Kayseri, Sivas, Amasya yöresindeki halkın bir kısmını boğazın ötesine nakletti. Böylece nüfus kalmayan bu bölgelere Türklerin yerleşmesi daha da kolay oldu. ‘Anadolu Fatihi’ olarak bilinen *Süleyman Şah*, 1085’te Antakya üzerine sefere çıktığı zaman *Ebul Gazi Hasan Bey*’i Kayseri’de bıraktı. Bu sırada *Gümüştegin Ahmed Gazi* de Sivas’tan sonra Yeşilirmak havzasında fetihle bulunarak, ‘Danişmend ili’ olarak adlandırılacak bölgede hâkimiyet kurmak üzereydi. Neticede *Danişmend Gazi* Kayseri dâhil bu bölgede kendi adı ile anılan devletini kurmuştur.⁴⁴ Böylece, Kayseri ve civarı artık bu beyliğin yönetimindeydi.

Malazgirt zaferinden sonra Orta Anadolu’da Sivas, Tokat, Amasya ve Kayseri civarında, Niksar merkezli olarak devlet kuran bir aile ve bu ailenin devletlerine verilen

⁴⁰ Erkiletlioğlu, 143.

⁴¹ Doğan, 60.

⁴² Erkiletlioğlu, 146.

⁴³ Doğan, 61.

⁴⁴ Doğan, 61.

isim.⁴⁵ Danişmendliler Beyliğini kuran *Gümüştekin Ahmed Gazi*'nin babası *Danişmend-i Buhari* isimindeki bir bilginidir.⁴⁶ *Danişmend Gazi* Kayseri dâhil bu bölgede kendi adı ile anılan devletini kurmuştur.⁴⁷ Anadolu'da kurulan beyliklerin en büyüklerinden biri olan Danişmendliler, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında önemli katkıları olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti ile Danişmendliler arasında rekabet yaşanmış olsa da o dönem Haçlılara karşı iki güçlü Türk devleti birlikte mücadele etmişlerdir. Bizans ve Haçlılarla savaşan *Danişmend Gümüştegin Gazi, Emir Gazi/Melik Gazi, Melik Muhammed/Mehmed*'in adı asırlarca halk arasında saygıyla anılmış ve destanlara konu olmuştur.⁴⁸ Danişmendlilerin hüküm sürdüğü Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Niksar gibi şehirler bu dönemde çok önemli ticaret ve kültür merkezi olmuşlardır. Kayseri, Türk İslam şehri olma statüsünü bu dönemde kazanmıştır.

Kayseri, Rum ve Bizanslardan alındıktan sonra bir dönem Emevî, Abbasî ve Farsların hâkimiyetine geçmiştir. Türkler, Kayseri'yi Malazgirt zaferinden birkaç yıl önce zapt etmişlerdir. Selçuklu Türkleri Kızılırmak (Hayls) vadisinden ilerleyerek 1067'de Kayseri'yi fethetmişlerdir.⁴⁹ *Sultan II. Kılıçarslan* döneminde Selçuklu hâkimiyetine giren Kayseri, sultanın ülkeyi 11 oğlu arasında paylaşırması üzerine, *Nureddin Sultan Şah*'ın idaresine düştü.⁵⁰ Kardeşler arasında taht kavgaları baş göstermekteydi. Sivas'ta hüküm süren *Kutbeddin*, Kayseri'yi ele geçirerek *Nureddin Mahmud Sultan Şah* ve onun veziri *Hoca Hasan*'ı öldürttü.⁵¹ 1192'de *II. Kılıçarslan*'ın ölümüyle, vasiyeti üzerine Selçuklu tahtına *I. Gıyaseddin Keyhüsrev* geçti. Ancak ağabeyi olan Tokat *Meliki Süleyman Şah* onu *Konya*'dan uzaklaştırarak Selçuklu Sultanlığını ele geçirdi. 1024 yılında *Süleyman Şah* vefat edince *I. Keyhüsrev* ikinci defa Selçuklu Sultanı olmuştur. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1211 yılında ölümüyle tahta büyük oğlu Malatya *Valisi İzzeddin Keykavus* çıktı (1211). Ancak buna itiraz eden *Alaeddin Keykubad* Kayseri'de bulunan ağabeyini muhasara etti. Ancak Emirlerinin ihanet etmesi üzerine kaçmak zorunda kaldı ve Ankara'da yakalanarak hapse atıldı. *İzzeddin Keykavus*,

⁴⁵ Mehmet Çayırdağ, Danişmendliler, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 70, 2015, 419.

⁴⁶ Erkiletlioğlu, 147.

⁴⁷ Doğan, 60.

⁴⁸ Doğan, 66.

⁴⁹ Köse, 37.

⁵⁰ Doğan, 67.

⁵¹ Doğan, 67.

Konya’da Selçuklu tahtına oturdu. *İzzeddin Keykavus*’un (1220) ölümüyle tahta kardeşi *Alaeddin Keykubad* geçti. *Alaeddin Keykubad* zamanında Kayseri en müreffeh dönemini yaşamıştır.⁵²

Bu büyük sultan 1237’de yediği av etinden zehirlenerek Kayseri’de öldü. Cenaze, Keykubadiye Sarayı’ndan Konya’ya getirilerek, Selçuklu sultanlarına ait olan türbe içine gömüldü.⁵³ Bu durum Selçuklu devletini zor duruma düşürdü ve Moğol tehlikesi baş gösterdi. Ardından oğulları arasında başlayan saltanat mücadelesini, *II. Gıyaseddin Keyhüsrev* kazandı ve Kayseri’de sultan ilan edildi.

Doğuda Moğol tehlikesi tekrar baş gösterdi ve *Baycu Noyan*, 1243’de Erzurum’u aldı. *II. Gıyaseddin Keyhüsrev*, ordusunu Kayseri’de toplayarak Moğollar üzerine yürüdü. Ancak 1243 Köseadağ Savaşı’nda Selçuklu ordusu bozguna uğradı. *Sultan Tokat*’a çekilmişti. 1243 yılında Selçuklu Türk ordusunun Moğollara yenilmesinden sonra, Moğollar Kayseri’ye kadar gelerek sur dışı mahalleleri işgal ederek şehri yağmalayıp yakdılar. Buldukları insanları öldürdüler. Moğol kumandanı *Baycu Noyan* ve diğerleri ata binerek şehrin etrafını dolaştılar. Sivas Kapısı Burcuna ve Debbaglar Çarşısı tarafına üç mancınık kurarak on beş gün Kayseri’yi kuşatmışlar. Kaleye sığınan halk ve askerler şehri Moğollara karşı yiğitçe savundular. Moğollar şehri alamayacaklarını anlayıp tam çekilecekleri sırada Kayseri *İğdişbaşı Hajuk* oğlu *Hüsam* adlı bir mühtedinin ihaneti neticesinde Sivas kapısından şehre dalarak kaleyi işgal edip askerleri bağlayarak Meşhed ovasına götürdüler. Şehrin bütün servet ve hazinelerini yağmaladılar. Gizli altınlarını getirmeleri için zenginleri önce işkenceye tutup sonra öldürdüler. Yağma bittikten sonra Kayseri halkı kılıçtan geçirilip şehit edildi. Ana baba evlat ve akrabaların feryatları alevlerle birlikte göklere yükseliyordu. Şehrin güzel evleri, köşkeri ve sarayları yıkılarak şehir bir harabeye döndürüldükten sonra Meşhed ovasına götürülen esirlerde doğranıyordu. Genç erkekler ve kadınlar öldürülmeyip esir olarak götürülürken bunların bir kısmı da yolda öldü.⁵⁴ Kayseri Selçuklular devrinde kurulan müesseseleri ile tam bir şehir olarak kendini belirtmiş idi. Moğol tahribatı daha sonraki siyasi olaylar bu inkişafı önlemiş uzun süre şehirleşmesini tamamlayamamıştır.⁵⁵

⁵² Doğan, 67.

⁵³ Halil Edhem, Hazırlayan: Kemal Göde, **Kayseri Şehri**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, 87.

⁵⁴ Hüseyin Cömert, **19. Yüzyılda Kayseri**, Kayseri: 2018, 17.

⁵⁵ Cömert, 55.

Kösedağ savaşını kaybettikten sonra Anadolu Selçuklu devletinin bölgedeki hâkimiyeti sarsılmıştı. Bunun üzerine Selçuklu Devleti Moğollar'a bağımlı hale gelmişti. Selçukluların zayıflama süreci ile birlikte bölge İlhanlı, Eratna ve Kadı Burhanettin devletlerinin hâkimiyeti altına girecektir.⁵⁶ Selçuklular zamanında Kayseri, ortaçağ boyunca görmediği bir refah ve zenginliğe kavuştu.⁵⁷

Kösedağ savaşının kaybedilmesinden sonra Selçuklular, Moğolların hâkimiyeti altına girdi. Bunun üzerine devlette bir gerileme dönemine girmiş oldu. Moğolların desteğiyle *IV. Rükneddin Kılıçarşlan*, devletin başına geçti.⁵⁸ Bir müddet sonra, *IV. Rükneddin* ile *II. İzzeddin* arasında yapılan savaşta, *IV. Rükneddin* yenildi, Develi'den Sis'e doğru giderken Türkmenler tarafından yakalanıp Kayseri'ye, buradan da *II. İzzeddin* tarafından Burgulu Kalesi'ne gönderildi. 1308 yılında ise son hükümdar *II. Gıyaseddin Mesud*'un ölümü ile Anadolu Selçukluları tamamen çökerken, Anadolu doğrudan İlhanlı hâkimiyeti altına girdi.⁵⁹ Bu tarihten itibaren artık Anadolu, bu kavmin valileri veya komutanları tarafından yönetilmeye ve vergilendirilmeye başlanılmıştır. Selçuklu devletinin başındaki sultanların tayinlerini ve yetkilerini bile artık Moğol (İlhanlı) belirliyordu.⁶⁰ Bunların en güçlüsü *Emir Çoban*'ın oğlu *Timurtaş*'tı. İlhanlı hükümdarı *Ebu Said*'in yaşının küçük olmasından istifade ederek ayaklanan *Timurtaş* başarılı olamamıştır.⁶¹ İlhanlılar (Moğollar) tarafından 1328'de *Timurtaş*'ın yerine Anadolu genel valiliğine atanan Uygur asıllı *Eretna*, Sivas'ı merkez edinmiş ve eşi *Toğa Hatun*'u da vali olarak Kayseri'de görevlendirmiştir. *Eretna*, 1339 yılında *Emir* sıfatıyla Kayseri'yi başkent edinmiştir.⁶² İlhanlı hükümdarı *Ebu Said*'e bağlı olan *Emir Eretna*, onu vefatıyla 1343 yılında Sivas-Erzincan Ovası'nda Moğolları yenerek, Sivas'ta sultanlığını ilân etmiştir. Orta Anadolu'da kurduğu devletin sınırları, Sivas, Kayseri, Niğde, Ürgüp, Aksaray, Ankara, Amasya, Tokat, Merzifon, Samsun, Erzincan, Şarkikarahisar, Çorum, Develi-i Karahisar'dan ibarettir. *Eretna Devleti*'nin merkezi Sivas idi. *Emir Eretna*, 'Sultan' unvanını kullanmış, adına sikke kestirmiştir.⁶³

⁵⁶ Halil Tekiner, **Gevher Nesibe Darüşşifası-Orta Çağda Öncü Bir Tıp Kurumu**, Kayseri: Türk Eczacıları Birliği 12. Bölge Kayseri Eczacı Odası Yayını, 2006, 20.

⁵⁷ Kadir Dayıoğlu, **Kayseri'de Ticaret ve Sanayi**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 145, 2019, 31.

⁵⁸ Doğan, 71.

⁵⁹ Doğan, 71.

⁶⁰ Erkiletlioğlu, 227.

⁶¹ Doğan, 71.

⁶² Köse, 39.

⁶³ Doğan, 71.

Eretna, 1352’de ölünce kendi yaptırmış olduğu Köşk Medrese içindeki türbesine defnedilmiştir. 1365 yılı baharında Orta Anadolu’ya yerleşmiş olan Moğollar, Kayseri’yi yağmalamış, bunun üzerine *Eretna* başkenti de Sivas’a taşınmış ve bu olay sonucunda otoritesi sarsılan *Sultan Mehmed* kendi emirleri tarafından Sivas’ta katledilerek Kayseri’deki Köşk Medrese avlusundaki kümbete defnedilmiştir.⁶⁴ *Eretna*’nın vefatından sonra, tahta ‘*Giyaseddin*’ unvanıyla oğlu *Mehmed Bey* geçti. *Mehmed Bey*’e karşı kardeşi *Cafer Bey*, saltanat mücadelesine girişmiş, bu dönemde Kayseri Eretna Devleti’nin ikinci merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Ancak *Mehmed Bey* ve *Alaüddin Ali Bey* dönemlerinde saltanat kavgalarından dolayı devlet iyi yönetilememiştir, iktisadi ve siyasi düzen bozulmuştur. *Alaüddin Ali Bey*’in ölümüyle (1378) yerine 6 yaşındaki oğlu *II. Mehmed* geçti. Bu süre zarfında devlet işlerinin ümeranın elinde olması, Kayseri halkını Eretnalılardan soğutmuştur.⁶⁵ Eretnalılar zamanında burada kadılık yapan *Kadı Burhaneddin Ahmed*’in eline geçerek 1381–1398 yıllarında *Kadı Burhaneddin Beyliğinin* merkezi olmuştur.⁶⁶ *Kadı Burhaneddin* zamanın siyasi boşluktan yararlanarak 790/1388 tarihinde Sivas ve Kayseri çevresine sahip olup kendi adına yeniden bir devlet kurmak istemiş ve Maraş hükümdarı *Dulkadiroğulları*’ndan birine kızını nikâhlamış ve bir akrabalık ilişkisi meydana getirmiş.⁶⁷ *Eretnalı Ali Bey* döneminde Kayseri’ye saldıran *Karamanlılar*’a direnerek halkın güvenini kazanan ve 1378’de vezirliğe getirilen *Kadı Burhaneddin*, 1381 yılında kendisine suikast düzenleneceğini anlayınca önce *Kılıç Arslan*’ı, sonra da amcası *Keyhüsrev*’i öldürüp yerine seçilmiştir. Kısa bir süre sonra da *Kadı Burhaneddin Ahmed* hükümdarlığını ilan ederek Sivas’ta kendi adına hutbe okutup para bastırmıştır. 1389’da Osmanlı Padişahı *Murad Hüdavendigâr*’ın Kosova’da şehit düşmesini fırsat bilen Kayseri bölgesindeki Kara Tatarlar’ın reisi *Mürüvvet Bey*, Kırşehir’i zapt ederek şehri *Kadı Burhaneddin*’e teslim etmiştir.⁶⁸ 1397 senesinde Karaman seferi sırasında Osmanlılar Konya ile birlikte Niğde, Develi Karahisar ve Kayseri’yi ele geçirinçeye kadar şehir *Kadı Burhaneddin*’in hâkimiyetinde kalmıştır.⁶⁹

⁶⁴ Köse, 39.

⁶⁵ Doğan, 71.

⁶⁶ Köse, 39.

⁶⁷ Ahmed Nazif Efendi, **Kayseri’nin Aynası (Mir’at-i Kayseriyye)**, Mehmet Palamutoğlu (çev.), Kayseri: Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, No:2, 1987, 106.

⁶⁸ Köse, 40.

⁶⁹ Köse, 40.

1398 yılında Osmanlı hükümdarı *I. Bayezid Kayseri*'yi hâkimiyetine almış ise de *Timur*'un bölgeye gelişiyle birçok yerler orduları tarafından istila edilmiş, burası da zapt ederek Karamanlılar'ın hâkimiyetine verilmiştir.⁷⁰ Bu tarihten sonra şehir merkezi Karamanlılar ile Dulkadirliiler arasında sürekli el değiştirmiştir.⁷¹

4. Osmanlı Devleti Döneminde Kayseri

Osmanlı Sultanı *Bayezid* 1394-1395 senelerinde Anadolu'ya yaptığı sefer sırasında Kayseri'yi Osmanlı Devletine katmıştır.⁷² Ancak bu tabiiyetin uzun sürmediği anlaşılmaktadır. *Yıldırım*'ın geri dönmesinden hemen sonra *Kadı Burhaneddin* şehre tekrar hâkim olmuştur. Daha sonra 1398 tarihinde *Kadı Burhaneddin*'in Akkoyunlu *Osman Bey* tarafından öldürülmesi ile bu bölgelerin hâkimiyeti kısa bir süre *Kara Yülük Osman Bey*'e geçmiştir. Halkın *Yıldırım Bayezid*'i daveti üzerine, *Yıldırım Bayezid* bu bölgeye bir ordu göndererek Sivas ve Kayseri'yi Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır.(1398-1399)⁷³ *Timur*'un 28 Temmuz 1402 tarihinde de 'Ankara Savaşı' ile kazandığı zaferle beraber Anadolu hâkimiyeti Osmanlılardan çıkmış ve Kayseri bölgesi *Timur* tarafından Karamanoğulları'ndan *Dursun Bey*'e vermiştir.⁷⁴

Kayseri şehri 872/1467 tarihine kadar Karamanlılar idaresinde kalmıştır.⁷⁵ *Fatih Sultan Mehmed* döneminde Karamanoğulları ile yapılan antlaşma sonucu bölge Osmanlı Devleti hâkimiyetine girerek Karaman Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir.⁷⁶ 1473 Otlukbeli Savaşı'nda *Uzun Hasan*'ı mağlup eden *Fatih Sultan Mehmed*, *Gedik Ahmed Paşa*'yı Karaman topraklarını zabıta memur etti. Oğlu *Şehzade Mustafa*'yı da valiliğine verdi. Bundan sonra, Kayseri başta olmak üzere, Karaman topraklarında tahrir yapıldı. (1476) Karaman Beyliği'nin ortadan kaldırılmasına rağmen, Karamanoğullarına tâbi bazı komutanlar hâlâ Osmanlı'ya direniyordu. Kayseri ve Niğde arasındaki Develihisar'da (Yeşilhisar) bulunan Karamanoğulları kumandanı *Atmaca Bey* de bunlardan biriydi. Karamanoğullarından yardım gelmeyeceğini anlayınca, kaleyi *Şehzade Mustafa*'ya teslim etti. Hasta olan *Şehzade Mustafa* Niğde Bor'da öldü ve naaşı İstanbul'a gönderildi. Bu suretle Karaman meselesi sona ermiş, Kayseri'de

⁷⁰ Besim Darkot, Kayseri, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul: M. E. B. 1940, 484-491.

⁷¹ Köse, 38.

⁷² Erkiletlioğlu, 325.

⁷³ Erkiletlioğlu, 325.

⁷⁴ Erkiletlioğlu, 325.

⁷⁵ Ahmet Nazif Efendi, 115.

⁷⁶ Köse, 40.

Osmanlı topraklarına katılmıştır. Karaman valiliğine *Şehzade Cem* tayin edilmiştir. Son *Karamanlı Beyi* ve üç oğlu daha sonraki tarihlerde *Yavuz Sultan Selim*'in emriyle zehirleterek, bu hanedan son bulmuştur. *Cem Sultan*'ın iyi meziyetleri, halkın Osmanlıya karşı hoşnut olmasına sebep olmuştur.⁷⁷ Kayseri bu şartlar altında sancağı ve tuğu bulunan bir sancak merkezi olarak, 'Vilayet-i Karaman Liva-yı Kayseriyye ve İc-il' ismi ile tahrir tabi tutulmuştur.⁷⁸

Karamanoğulları Beyliği'ni ortadan kaldırdıktan sonra Kayseri'de Osmanlı idaresi kuruldu. Burası Karaman Beylerbeyliğine bağlı bir sancak merkezi haline geldi ve tahriri yapıldı.⁷⁹ *Kanuni Sultan Süleyman* zamanında da Kayseri siyasi önemini koruyarak doğuya yapılan seferlerde ordunun toplanma yeri durumuna gelmiştir⁸⁰ Osmanlı hâkimiyeti döneminde Kayseri, hiçbir yabancı devletin işgal ve istilasına uğramamıştır. Devlet yıkılıncaya kadar bir Osmanlı şehri olarak önemini korumuştur.

⁷⁷ Doğan, 76.

⁷⁸ Doğan, 76.

⁷⁹ İpşirli, 97.

⁸⁰ Doğan, 79.

İKİNCİ BÖLÜM

ARŞAG ALBOYACIYAN VE KAYSERİ ERMENİLERİ TARİHİ ADLI KİTABI

1. Arşag Alboyacıyan'ın Hayatı

Ermeni tarihçi, filolog ve biyografi yazarı olan *Arşag Alboyacıyan*, 17 Haziran 1879 tarihinde İstanbul Üsküdar'da doğmuş, 24 Haziran 1962 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.⁸¹ Bazı metinlerde *Arşag Asdvadzadur Alboyacıyan* olarak da anılır.⁸² Berberyan ve Getronagan liselerinde tahsilde bulunduktan sonra bir müddet ticarethanelerde kâtiplik yapmıştır.⁸³ Yazı hayatına 1897'de günlük Püzantiyon (Bizans) gazetesinde başladı. *S. Ankeğya* ve *Şavarş* mahlasıyla Hantes Amsorya (Aylık Mecmua), Goçnag (Çan), Püragn (Binbir Kaynak), Masis (Ağrı Dağı) ve Dzağig (Çiçek) gibi süreli yayınlara yazdı. Teotig'in⁸⁴ yıllıklarında yazıları yayımlandı. 1910-1922 arasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin sekreterliğini yaptı. 1922'de Mısır'a göç etti, orada uzun süre öğretmenlik yaptıktan sonra Kahire'deki Ermeni Kilisesi Ruhani önderliğinde başkâtiplik görevini üstlendi. Azad Midk (Özgür Akıl, 1936-1937) haftalık gazetesini, Kraseri Araçnortı (Edebiyatseverin Rehberi, 1938-1949) adlı süreli yayımı ve T. Şahlamyan ile Geank yev Kir (Hayat ve Yazı, 1948) yıllığını yayımladı. Arşag Alboyacıyan, Badmutyun Hay Gesarioy (Kayseri Ermeni Tarihi, 2 cilt, 1937), Badmutyun Yevtogyo Hayots (Tokat Ermenilerinin Tarihi, 1952), Arapagan Miyatsyal Hanrabadutyan, Yekibdosi Nahankı yev Hayerı (Arap Birleşik Cumhuriyeti, Mısır Eyaleti ve Ermeniler, 1960), Badmutyun Malatyo Hayots (Malatya Ermenileri Tarihi, 1961), Huşamadyan Gudinahayeru (Kütahya Ermenileri Anı Kitabı, 1961) çalışmalarını kaleme aldı. Bu eserler ele aldıkları yörenin coğrafi, kültürel, toplumsal ve iktisadi tarihini, meslekler, önemli kişilerin biyografilerini, günlük hayat ve âdetler ile folkloru kapsamaktadır. Kahire'de vefatının ardından tüm kütüphanesi ve arşivi

⁸¹ Esmâ İğüs Parmaksız, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Ermeni Tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihine Adlı Eserine Göre Kayseri'de IX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl Başında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, **Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 153, 2007, 141.

⁸² Hatice Demirci, **Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Arşag Alboyacıyan'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, 45.

⁸³ Kevork Pamukciyan, **Biyografileriyle Ermeniler**, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003, 12.

⁸⁴ Teotoros Lapçinciyân (Teotik) (1873, İstanbul-1928, Paris) Araştırmacı, salnameci. İstanbul Ermenilerinin tarihi ve kültürü hakkında önemli eserleri vardır. 1923 yılında Paris'e yerleşti. 1907-1929 yılları arasında Amenun Daretsuytsı (Herkesin Salnamesi) adlı yıllığı yayınladı. Ermeni matbaacıların biyografilerini ihtiva eden Dib u Dar (Baskı ve Harf, İstanbul, 1912) adlı eserin müellifidir. Pamukciyan, 289.

Ermenistan'a gönderilerek buradaki Mesrop Maşots Kütüphanesi'nde koruma altına alınmıştır.⁸⁵

2. Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyun Hay Gesarioy) Adlı Kitabı

Kayseri Ermenileri Tarihi (*Badmutyun Hay Gesarioy*) adlı kitap 2 cilt 7 bölüm ve toplamda 2476 sayfadan oluşmaktadır. Batı Ermenicesi ile yazılmış olup 1937 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Kitabın I. cildi *Başepiskopos Torgom Kuşakyan*⁸⁶ tarafından 21 Nisan 1937 tarihinde kaleme alınmış olan giriş yazısı ile başlamaktadır. *Arşag Alboyacıyan* toplamda 7 bölümden oluşan kitabının ilk cildinde⁸⁷ 4 bölüme yer vermiştir.

Birinci bölümde⁸⁸, Kapadokya'nın çevresi ve Kayseri hakkında geniş bilgiler vermiş olup alt başlıklarda bölgenin coğrafi konumu, jeolojik yapısı, madenleri, iklimi, bitki örtüsü, halkı, ulaşım imkânı, yeryüzü şekilleri hakkında bilgilere yer vermiştir.

İkinci bölümde⁸⁹, Kayseri ve çevresi ile Kayseri'de yaşayan Ermenilerin, Kapadokya bölgesinde Antik Çağ'lardan itibaren başlayarak günümüze kadar hangi süreçlerden geçtiğine detaylıca değinilmiştir.

Üçüncü bölümde⁹⁰, Kayseri'deki Ermeni nüfusu, Kayseri şehri ve Ermenilerin Kayseri çevresinde yaşadığı yerler hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde,⁹¹ incelenen Ermeni toplumsal hayatı birinci cildin son kısmı ile ikinci cildin⁹² ilk kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde dini yaşam, kilise idaresi, Ermeni kilisesi, ayinler, kiliseler, kurumlar, cemaatler, manastırlar, eğitim, fikir hayatı, tiyatro, neşriyat, siyasi, ekonomi, ticaret, esnaflar, ustalar, sanatkârlar, doktorlar, mimarlar, şairler, müzisyenler, sosyal yaşam, Ermeniler içinde önemli faaliyetlerde bulunan önemli kişiler hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir.

Beşinci bölümde⁹³ Kayseri ve çevresindeki Ermenilerin etnografyasının incelenmektedir. Bölgede hâkim olan Ermeni dili, Kapadokya'daki etkisi, mahalli yaşantı, Ermeni aile hayatı, adet, gelenek ve görenekleri, vaftiz, cenaze törenleri,

⁸⁵ Hatice Demirci, Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabı, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 4, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:129, 2015, 75.

⁸⁶ Torgom Kuşakyan (Patrik) (1874, Bahçecik-1939, Kudüs) Yazar, tercüman, din adamı. 1931-1939 yıllarında Kudüs Ermeni patriği. Pamukciyan, 287.

⁸⁷ Alboyacıyan, 1-1295

⁸⁸ Alboyacıyan, 1-48

⁸⁹ Alboyacıyan, 49-668

⁹⁰ Alboyacıyan, 669-890

⁹¹ Alboyacıyan, 891-1594

⁹² Alboyacıyan, 1295-2476

⁹³ Alboyacıyan, 1595- 1837

toplum sağlığı, hastalıklar, maneviyat, efsaneler, öyküler, halk şarkıları ve hakkında bilgiler verilmiştir.

Altıncı bölüm⁹⁴, Kilikya'daki Dönem, Yeniden Doğuş ve Çöküş olmak üzere 3 ayrı dönemde incelemekte ve Ermenilere ait el yazmalarına da yer vermektedir.

Yedinci ve son bölümde⁹⁵, Kayserili olan ancak Kayseri'den göç eden Ermenilere ve önemli simalara yer verilmiştir. Bunlar arasında çeşitli bilim adamları, sanatkârlar, tüccarlar, devlet adamları, piskoposlar, papazlar, patrikler, kilise görevlileri, aydınlar, doktorlar, eczacılar, avukatlar, mimarlar, ressamalar, şairler, hikâye yazarları, askerler, soy bilimciler, gazeteciler ve ticaretle uğraşan önemli ailelere yer vermiştir. Kitap, düzeltmeler, notlar ve dizin ile tamamlanmıştır.

⁹⁴ Alboyacıyan, 1838-1910

⁹⁵ Alboyacıyan, 1911-2256

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYSERİ VE YÖRESİ ERMENİ YERLEŞKELERİ

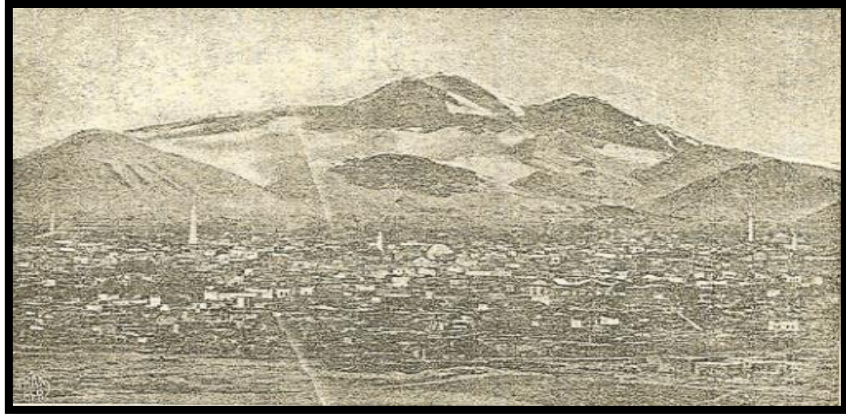
A. KAYSERİ ŞEHİRİ

1. Şehir ve Etrafındaki Yerleşim Yerleri

Kapadokya'nın tarihi geçmişi ve farklı egemenlikler altında yaşayan Ermeni nüfusunun yaşantısı incelendiğinde bu şehrin Erciyes'in çevresinde bir başkent veya yörenin kalbi durumunda olan önemli bir merkez olduğu görülmüştür. Bu merkez asırlar boyunca büyük yıkım ve istilalara uğramış, fakat her zaman konumunu muhafaza ederek bir ticaret merkezi olarak önemini korumuş ve her defasında yeniden inşa edilmiştir.

Günümüzde de birçok isim değiştirmelere, birkaç kez yıkılıp inşa edilmelere, düşüşlerden ve yükselişlerden ve de küçük bir çerçevede oluşan yer değiştirmeler sonucunda şehir; Gesarya, Kayseri veya Ğayseri adı ile anılan bir başkent olmuştur. Bu şehir 38°42'52" kuzey enlemi ve 33°2'36" doğu boylamı üzerinde Küçük Asya'nın tam merkezinde ve ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunarak Ege Bölgesi'nden ve İstanbul Boğazı'ndan, Ermenistan ve Mezopotamya'ya giden ve Karadeniz'i İskenderun Körfezi'ne bağlayan yolların üstünde konuşlanmıştır.

Kayseri Şehri, bataklık gibi kurumuş bir göle çok benzeyen, kayalık geniş bir ova üzerinde kurulmuştur. Antik Çağ'lardan günümüze kadar gelmiş olabilecek yukarıda bahsettiklerimiz bir efsane gibi görünsede bu teoriler destekleniyor gibi görünüyor. Bir rivayete göre tarihçi *Strabon*, Kapadokya Kralı olan *Archelaus*'un Karasu ve Zamanti ırmaklarının önlerine set çekerek bu ovayı göle çevirmek istediğini aktarır.

Fotoğraf 1. Kayseri Panaroması

Kayseri; Küçük Asya içinde yükselen, bölgenin en yüksek dağı olan Erciyes'in eteklerinde, sade düz bir ovada oldukça özel, avantajlı bir konumda bulunuyor.

Karla kaplı ve su zengini bir dağ silsilesi gölgesinin tadını çıkarmanın aksine, sadece çorak ve taşlı değil, aynı zamanda toprağı ince ve kuru olan, devlet tekelinde barut yapımı için kullanılan Boraks (Güherçile) madeni rezervi olarak zengin olsa da bu durum tarım ve hayvancılığın yerini almayacaktır. (Püzant Keçyan, Püzantion (Bizans), sayı 5582)

Şehir, deniz seviyesinden 1100 metre yüksektedir. Fakat aynı yüzeyden 3000 metre yüksekte olmasına rağmen Erciyes, devasa kütlesiyle Kayseri'nin havasını kaplayarak hep sisli ve boğuk gösteriyor. Bu durum Kayseri'ye uzaktan bakan gezginlerin dikkatini çekiyor.

Deneyimli *Ermeni Gazeteci*, “Çocukluk günlerini Kayseri’de geçirecek kadar şanslı olacak” Erciyes'in atfetmiş olduğu bu olumsuz rolü, dağın Kayseri’yi aşırı güney sıcaklarına karşı ebedi bir kar duvarıyla kısmen koruduğunu söyleyerek bunu inkâr ediyor. (Vital Cuinet, *Turquie d’Asie*, I. Bölüm, 308)

Kayseri’de tüm dağlık şehirler gibi şiddetli iklim değişiklikleri görülür. Beş günün içinde sıcaklığın +21 °C’den, -10 °C’ye kadar düştüğü termometrelerde gözlemlenmiştir.

1887 yılında 15 Ocak-1 Şubat arası 15 günlük zaman diliminde sıcaklık °C derecelerde -10 °C olarak ölçülmüş ve bunun yanında sadece termometreler 23 Ocak’ta -20 ½ °C (aynı) olarak ölçmüştür. Kayseri’de kışlar bazen o kadar sert, çetin geçer ki, aylar ve kurtlar şehre iner sokaklarda dolaşır.

Genellikle yaz aylarında sıcaklık +33 °C’ye kadar yükselir ancak bu çok nadiren görülen bir olay olmuştur.

Vital Cuinet’e göre (sayfa 309), iklim oldukça kuru ve sağlıklı görünüyordu. Halk arasında romatizmanın yaygın olduğunu ve özellikle yoksul sınıf kötü, dar sokaklarda, tek göz evlerde yaşıyordu. Yakından ve uzaktan sıradağlarla çevrili olan şehir, düz ve pürüzsüz bir zemine inşa edilmişti. Ayrıca su yolları olmadığı için şehre bir saat uzaklıkta yer alan birçok bataklık ve göletin mevcut olduğunu aktarıyordu.

Bu geniş sazlık veya bataklık alan, özellikle yazın, üzeri sürekli bir sis bulutuyla kaplı olması, burayı sağlıklı bir hale getiriyor. Yazları en az kışları kadar nemlidir. Bu olumsuz durumu düzeltmek için bu bataklıkları kesinlikle kurutmak gereklidir. Fakat kamu sağlığına yeterli derecede önem vermeyen önceki nesiller, liyakat sahibi yöneticilere bu sorunu halletmeleri konusunda izin vermediler. Çünkü Kayseri'nin bu bataklıklarında çok miktarda 'gnün' (Hasır otu. Hasır ve sepet örmeye yarayan, su kenarlarında yetişen bir bitki) yetişmektedir. (Yöre halkı bu otu 'berdi' yani 'yumuşak' olarak adlandırır.) Bataklık alandaki kamışı da şehrin sakinleri kışlık yakıt olarak kullanırlardı. Bu nedenle şehirde her yıl salgın hastalık olurdu.

Düzlük bir alanda kurulmuş olan Kayseri şehrinde bataklıklar olmasa da pis su birikintileri mevcuttu. Bunlar akıp gitmez ve koku yayardı. Bu nedenle bölgenin sağlıklı bir yer olduğu söylenemezdi. Özellikle bir kanalizasyon sisteminin olmamasından dolayı evler kendi pisliklerini kendi içlerinde biriktirmeye mahkûm edilmişti.

Bu nedenle nemden kaynaklı bu rutubetin (*yöre insanı buna bağlı hastalıkları basit ilaçlarla tedavi ederler*) bu kadar yaygın olması şaşırtıcı görünmemektedir. Ayrıca, muhtemelen bu nemden ve rutubetten dolayı halkın büyük bir kesimi, sık sık görülen romatizma tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı. Tedavi şekli sadece masaj ve akupunkturdu. Çocuklar arasında genellikle basit boğaz ağrıları ve özellikle bademciklerinin şişmesi çok yaygın olarak görülürdü. Bunlar muhtemelen nemin sonuçlarıydı. Fakat *V. Cuinet*, Kayseri içinde ileri yaşa sahip yaşlı insanların nadir olmasına rağmen, Ermeni nüfusu arasında birçok asırlıkların sayıldığını özellikle vurgular.

Kentin sakinleri yerleşim alanlarını inşa etme metotlarıyla yaşam alanlarının sağlıklı koşullarını iyileştirememişlerdir. Ama nedendir bilinmez, Kayserililer övünçle "*Kayseri şehri ince hesaplarla inşa edilmiştir*" derler. Fakat ne tür bir hesapla? Bunu da kimse bilmez.

"Sanırsın dünyanın en büyük şehridir ve yerleşim alanı olarak sınırlandırılmış olan alan oldukça dar ve bir arşın arsa kucak dolusu liraya alınabilircesine Kayseri evleri yan yana yığılmıştır. Sokaklar; evet. Öyle sokaklar var ki, en işlekleri. Onların genişliği de, ancak dört adım kadardı. Bazı istisnalara rağmen, bu yoğunluğu, üst üste yığılmayı Kayseri'nin kurucu atalarının hangi hesaplarıyla ilişkilendirebiliriz? Meğer

bu oluşum tarım arazilerinin işgalini önlemek amacıyla olmuş ve o arazilerin göz alabildiğince görünen sınırları ötesinde...” (Y. Yergatyan, Püzantion (Bizans), sayı 1116)

Ancak bitki örtüsünden yoksun toprağın hiçbir değeri yoktu. Kendi yazdıklarından anlaşılacağı üzere Kayseri halkının içgüdüleriyle meydana gelen bu durumun şehrin düzensiz ve sağlıksız bir şekilde inşa edildiğini gösteriyor. Şöyle ki *W. G. Blackie*'nin, (The Imperial Gazetteer A. General, Dict. Of Geograpy, etc. II. Bölüm, sayfa 40) şehir hakkında aktardıklarına göre, *“sokaklar o kadar dar ve kirli ki bütün şehirde salgın hastalık korkusu olduğu söylenebilir.”* Kayseri’yi ve şehrin sokaklarını ziyaret eden *Ruben Orberyan*, şehrin sokakları hakkında *“sokaklar, dar ve dolambaçlı”* olduğunu aktarıyordu. *“Saniyeler içinde birbirine karışan ıssız yolları ve ağ gibi örülü uyuyan evleri...”* (Arevelyan Mamul (Doğu Basını), 1903, sayfa 968)

Kayseri’deki evlerin durumlarına gelince, asırlardan beri eski geleneksel düzenlerini sürdürmüşler. Evler, güvenli olması için dört bir tarafı yüksek taş duvarlarla çevrili ve dışarıdan güneş ışığının engellendiği fakat içerisine tüm havayı ve ışığı alabilen avlular inşa etmişlerdi.

“Evin girişinde avlu denilen bir bölüm bulunuyordu. Ardından evi ikiye bölen merdivenle birlikte her iki yanda bulunan odaları vardır. Kayseri evlerinin avlusu açık ışık alır ve sokağa açılan pencereleri bulunmazdı asla.” (Vahan Tekeyan, Kayseri, Bir Dönüş ve İkamet Güncesi, 1913 Eylül-1914 Ocak, Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi), sayı 821) *Onlar, basit hapisane görünümündeydiler. Özellikle eski yapılar, dört duvarıyla birbirinden ayrılmaz ve sufa-tavkhana (sofa-tokana) adı verilen bölümlerden oluşuyor. Onlar buraya ‘namahrem’ diyorlardı. Pencereleri çok küçük tavanları çok yüksek olan bu yerlerden uzak sokaklar izlenebiliyordu. Sabah güneşi ve ay ışığı zar zor oradan içeri giriyordu ve oranın sakinlerine mahkûm hissi veriyordu.* (Aşot Yergat, Amenun Daretsuytsı (Herkesin Salnamesi), 1923, sayfa 362.) *O evler basit tek katlı, birleşik toprak çatlılarıyla barınak şeklindeydiler ve iyi inşa edilmediklerinden dolayı 1835 yılındaki depremde evler ağır hasar alıp yerle bir olmuştu.”* (W. G. Blackie, The Imperial Gazetteer. A. General Dict. Of Geography etc. II. Bölüm, sayfa 40)

Lukas İnciciyan, bu durumu 19. yüzyıl başında kaleme almış ve aktardıklarına göre, *“evlerin kesme taştan duvarları ve üzerinde topraktan çatısı vardı”* ve devamında daha da ilginç büyüleyici ifadeler içeriyordu, *“çoğu kişi gelenek ve göreneklerinden*

dolayı duvarların iç tarafını çinilerle süslerler ve yukarıdan eğimli kapıların üzerine kendi isimlerini yazarlar.” (Aşharhagir (Coğrafya), I. Bölüm, I. Cilt, sayfa 312-313) Evet, maalesef bu gelenekler son zamanlarda yeni gelen nesiller tarafından sürdürülmediği için unutulmuştur.

Evler taştan, alçı ve sıva olmadan bu yolla inşa edilmişti.⁹⁶ Bundan dolayı Kayseri ve çevre yerleşkelerde evler, çarşılar, dükkânlar dayanıksız olduğu için 1872 yılında bir gecede yok olmuştu. (Püzant Keçyan, Püzantion (Bizans), sayı 5582)

Ülkenin volkanik durumundan ve depremlerin sıklığından dolayı evlerin çok katlı inşa edilmesi sorun teşkil etmekte ve bu durum evlerin mimarisinde önemli bir rol oynamaktadır.

Ancak son yıllarda, doğal afetlere karşı daha sağlam ve modern evler inşa edilmiştir. Evlerde doğal kaynak sularından oluşan kuyularda inşa edilmiştir.

Şehir içme suyunu Erciyes'ten ve yeraltı sularından sağlıyor. Evet, suyun tadı yoktu ve pekte sağlıklı olduğu söylenemezdi. Şehirde 121 tane çeşme vardı.⁹⁷ Şehrin içme suyunu korkuya kapılmadan ve endişe vermeyecek düzeyde karşılıyordu. Bu gelen sular üç kaynaktan gelmektedir; bunlara 1. Büyük Avğun, 2. Kumluk, 3. Makbul (Mıhlım) Suyu adı verilmiştir. Bunlardan sonuncusu en iyi olarak kabul edilir. (Kemalettin, sayfa 42)

Yöre halkı, şehrin coğrafi konumundan dolayı kısmen de olsa tüm olumsuzlukların üstesinden gelmiş ve yazın çevre köy ve bahçelerin durumu iyiye gitmiş, özellikle yaz aylarında *“çürümüş, kokuşmuş bataklık Kayseri’de havayı ve atmosferi olumsuz etkiliyor... Yöre halkı... Her yıl önlerinde heybetlice duran beyaz Erciyes dağındaki soğuk buzlu karını özlüyor ve dağın eteğindeki binlerce bahçe, dağdan gelecek olan temiz su ve temiz hava için ona seslenir...”* (K. K. Develean, Surhantag (Posta), sayı 591)

Şehir sakinlerinin büyük bir kısmı, yazları şiddetli sıcak ve nemli havanın olumsuz etkisinden dolayı, çevre bağlara ve köylere gitmek için bu yer değişikliğini yapar.

⁹⁶ Deprem korkusundan dolayı evlerin üst kısımları ve çatılarının sıvasız olduğu gözlemleniyor. **(Encyclopédie de l’Islam, sayfa 703)**

⁹⁷ Dikran Frenkian, onların sayısını 80 olarak belirtmiş ve Kemalettin 41, Nazif (Ahmet) adındaki kişi 121 olduğunu yazmıştır. **(Erciyes Gazetesi, sayfa 73)**

Bu zaman aralıklarında şehirde tüm semtler boşaltılırdı. Onlar mülklerini bekçilere, koruyuculara ve muhafızlara emanet ediyordu. Fakat diğer çalınabilecek değerli eşyalarını gittikleri yerlere götürürlerdi.

Memurlar, tüccarlar ve şehirde çalışan herkes sabah şehre gelir ve akşam olduğunda bağlarına dönerdi. Sabahları ve akşam vakitleri bütün yollar capcanlı olurdu.

Bağ evi olmayan, herhangi bir varlıklı aile veya komşusu tarafından davet edilmeyenler bir manastırda oda kiralarlar ve bu gibi kurumların gelirlerine katkıda bulunurlardı. Son olarak, mevcut kalacak oda bulunmasa bile bazı çevre bağlarda kiralamak için odalar mevcuttu.

Bu nedenle Kayseri’de kabul gören, günlük yaşamın bir parçası olan halkın dilinde, ‘Bağa Göçmek’ olarak ifâde edilen bu gelenek; *“bu ifâde şehrin tozunu, kokuşmuş dar sokaklarını, duvarların ardında avluya bakan pencere evleri 4-5 aylığına terk etmek ve buraya gelip özgürce vakit geçirmek demektir. Geceleri çatıda açık havada uzanmak ve gündüz asmaların arasında çıplak ayaklarla yürümek...”* (Vahan Tekeyan, Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi), sayı 810)

Sıradan basit refah içinde yaşayan zengin ve orta sınıfa mensup ailelerin, hatta alt sınıfa mensup ailelerin de kendilerine ait bağları vardır.

“Ne zaman bağ evinden bahsettiğimizde okuyucuya söylemek gereklidir ki, az çok iyi koşullarda inşa edilmiş sessiz, sakin, rahatlatıcı taş ev veya dar ya da geniş bir alana yayılmış bahçeler olduğu bilinmelidir. Fakirlerin bağ evleri genellikle tek katlı olup, tek bir oda ve her iki yanda bitişik bir balkon ve küçük taşlarla kaplı bir avludan oluşur. Bu tür yazlık bağ evleri, zenginlerin evlerine göre farklı yapıda ve çamurla kaplı taş yığınlarından oluşur. Zenginlerin yazlık bağ evleri, genellikle iki katlıdır. Bir veya daha fazla odası, bir mutfağı ve balkonu olacak şekilde oluşturulmuş, aşağı katı ve yukarı kattan oluşan köşkün ön tarafı tamamen açık üç duvarlı üstü örtülü ‘muhaccer’ adı verilen yerleri vardır. Zenginlerin yazlık bağ evlerinin etrafı kalın duvarlarla çevrilidir.” (Yeğiazaryan’ın Notları)

Etrafı bahçelerle veya meyve bahçeleriyle çevrili bu yazlık bağ evleri, ilginç bir şekilde Erciyes dağının sınırları içinde zirveye yakın tepelerin eteklerine inşa edilmişti.

“Erciyes Dağı’nın oluşturduğu bu kumdan tepeler ilk olarak, Kayseri’nin güneybatısından başlar. Bunların içinde şehre en yakını Beştepeler adıyla bilinen

tepelerdir. Onlardan sonra gelenler ise Eskişehir'in tepeleri ve Araplar Gediği'dir. Tarihsel süreç içerisinde eski Kayseri bu tepelerin üzerlerine inşa edilmiştir. Şimdi genel olarak orada bulunan bağ evlerinde ikamet eden Hristiyan ve Ermeni nüfusu, burada dağılmış durumdadır..”

Araplar Gediği tarafında, Erciyes'in yakınında yavaş yavaş yükselen yamaçlar üzerine inşa edilen Türk yazlık bağ evleri, her zaman fakir ama zengin yeşillikler içinde sıra halinde bahçeleri, yüksek kayalık tepeler ve yamaçlar üzerinde bir korkuluk gibi yer alıyor.

Kayseri'nin güneyinden, yaklaşık 2 km uzağından ve açık düzlük alandan başlayarak, Karadere ve Eşek Meydanı olarak anılan başka bağlar mevcuttur.⁹⁸ Bunlar Erciyes'in kuzeydoğu yönünde gittikçe yukarıya doğru yükselirler, tırmanır ve Hisarcık adı ile anılan Türk köyünün bağlarına karışırlar.

Yeşilliklerle bezeli ve uçsuz bucaksız bu yaylanın yamacında titiz bir orman korucusu görünümüyle Lifos dağı konuşlanmıştır. O, yerel fırıncıların kullandığı külaha benzer. Onun hemen bitişiğinde, batı yönünde kıvrırcık saçlı bir başa benzeyen, volkanik taşlardan oluşan, yuvarlak görümlü ve adı olmayan bir tepe vardır. Bu tarafta, kuzey batısında, yani şehrin tam batısında, anasına içerlemiş yaramaz çocuğun tek başına dikilişi gibi duran Yılanlı⁹⁹ yükseltisi, Erciyes'e hatırı sayılır bir mesafeyi koruyarak, Akyazı'nın Türk yazlıklarının yeşilliklerle bezeli köy yollarına geçit verir. Yamaçlarını ise Acı çayın suları serinletir. Şehrin karşı güney tarafına doğru, bakır renkli yüksek büyüleyici bir görünümde tepe kök salmıştır. Özellikle ekili alanların yeşili ile toprağın kırmızı renginin karıştığı bahar aylarında harika bir görünüme sahip olmaktadır. Şaşırtıcı bir şekilde, pürüzsüz yüzeyini zedeleyen tek bir kaya parçası yoktu. Kızıltepe olarak adlandırılan bu yer Karadere ve Eşek Meydanı denilen yazlık bağların ortasından görünür. Bir başka büyüleyici dağ, güzel bir vadi ile bölünmüştür. Arazinin üzerinde çocuk beresi şeklinde çıkıntılı bir yer vardı. Adı yoktu ama ünlüydü. İddiaya göre kaçırdıkları kadınları oraya götüren Türk haydutları için orası önemli bir

⁹⁸ Kayseri'de bağlar ayrı ayrı bölümlere ayrılmıştır ve her birinin konumuna göre adları vardır. Örneğin; Karadere, Hisarcık, Çay, Billur, Merdibanlı, Gülle, Kızıkköşk, Gediris, Hetitler, Becen, Eşek Meydanı, Sakha, Karacaviran, Hasandağ, Araplar Gediği, Eskişehir, Şakşak, Eğri Bucak, Beştepeler, Akyazı, Gedikler, Kergah, Bel Başı, Çukur, Kanlı Yurt, Kıranardı, vb. (H. A. 1899, sayfa 15)

⁹⁹ Kayseri'den iki buçuk saat uzaklıktadır. Sözde çok yılan bulunduğu için bu ad ile anılmıştır. Dağın bir tarafı ekilebilir arazidir. Sırt tarafı çıplak, kısır, verimsiz olup bir dizi zararlı yılanlar vardır.

toplanma ve sığınma yeri olmuştur. Son olarak, karşı doğuda yani Kayseri'nin güneydoğu köşesinde geniş çaplı Türk ve Rum adlandırmasıyla *Ay-Vasil*, fakat Ermeni dilinde *Barseğ Kıdemli Başpiskopos* adıyla bilinen her iki kapalı gövdesiyle zirvesinden ikiye ayrılan bir dağ vardı. O, Kayseri'nin kutsal dağıdır ve önemli bir konuma sahiptir.

İşte bu yüksekliklerin üzerinden, güneybatı yönünde yükselen Erciyes, zirvesi her zaman bembeyaz, kocaman devasa sert kayalıkları ve ölümcül uçurumlarıyla yer alır. Öncesinde de andığımız gibi, O, tüm tepeleriyle Kayseri'yi güney ve batı yönlerinden çevreler.

Ötede Toros'lardan ayrılan bir hat güneyden kuzeye doğru bir hat gibi uzanıp *Ay-Vasil*'in yanına nüfuz eder ve en sonunda yavaşça aşağı ovaya doğru süzülür. Bu tepeler sırasıyla aynı zamanda şehrin doğu kesimini çevreleyen çizgiyi de oluşturur. İyi durumda olan sıra sıra köylerin yeşillikler içinde kaybolduğu görülür. Talas, Derevank, Germir'de Ermeniler, Zincidere ve Endürlük'te Rumlar, onların ardınca güzelce sıralanmış Beleges, Efkere ve Nirze'de Ermeniler, Darsiyak'ta da yoğun olarak Rum nüfus yaşamıştır.

Kayseri'yi kuzeyden çevreleyen, doğudan batıya doğru uzanan tek sıra halinde tepeleriyle çıplak, kayalık, yer yer çorak, hep aynı biçimde sürüp giden görünümüyle iç kısımda kapalı kalmış Muncusun adı verilen güzel bir köy görünürdü.

İşte burada, bu son tepelerin ardında, Alis Nehri (Kızılırmak) doğudan batıya sessiz ama yüce bir kudretle akar. Şehirden yaklaşık 15 km¹⁰⁰ uzakta olan ünlü tek kemerli köprüsü¹⁰¹ yüzyıllar önce inşa edilmiştir. Selçuklu ve Türk hâkimiyeti sürecinde kemerleri yeniden restore edilmiş, eski kitabeleri yok edilmiştir. Dolayısıyla bugün Bizans veya Roma yapıtı olduğuna dair karar vermek kolay değildir.¹⁰² (Yeğiazaryan'ın Notları)

¹⁰⁰ **Kemalettin (93)** 30 km uzakta olduğunu ifade ediyor.

¹⁰¹ Bu nedenle Tekgöz olarak adlandırılır. Onun tek kemeri 27 m. genişliğinde ve 18 m. yüksekliktedir. (**Kemalettin, sayfa 93**)

¹⁰² Merhum *Yeğiazaryan*, burada tarihi bir hata yapıyor. Çünkü kendisinin aktarmış olduğu kayıtlara göre bu köprü Selçuklular döneminde Hicri 599'da (1203) *Sultan Ruknaddin Süleyman* döneminde inşa edilmiştir. *Evliya Çelebi*'de köprüyü inşa edenin *Mimar Koca Sinan*'a ve *Kanuni Sultan Süleyman*'a atfetmiştir. (**Kemalettin, 93-94**)

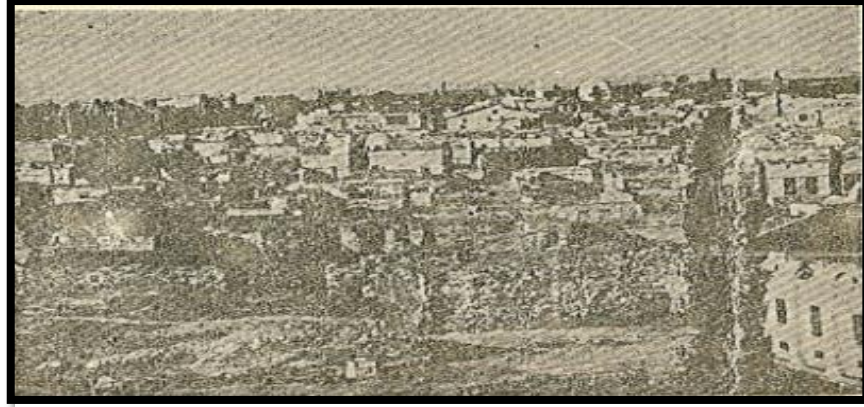
Bu güzel yörenin ve o havadar, yüksek konumlu yerlerde Kayserililer, yalnızca sağlıklı bir havayla güçlenmezler, bunun yanında kentin tozundan ve rutubetinden uzakta, yaşamlarına değişiklik kazandırırılar; gözlerini yeşilliklerin çekiciliği ve ard arda dizili dağ sıralarının ötesinde yayılan uçsuz bucaksız ufku manzarasıyla ödüllendirirler. Şehir, konumu itibariyle ufku görmekten yoksun ve çukura gömülmüş olmasından dolayı, kentte oldukları süre içinde bu güzelliklerden mahrumdurlar.

2. Şehir Olarak Kayseri

Kayseri 12.000'den fazla yoğun hanesiyle, söğütleri, koyu kahverengi, yeşil renkleriyle, loş, donuk bir köy havası görünümüyle Erciyes'in kuzey yönü eteklerinde yoğunlaşmıştır.

Şehrin genel görünüşünde, büyüleyici hiçbir şey yoktu. Uzaktan bakıldığında çok geniş çorak bir mezarlık ve daha da yaklaştıkça fakir bir köy havası vardı. Fakat içlere doğru gidildikçe tamamen hiç çekici olmayan çamurlu, pislik içinde, bozulmuş yollarıyla, çok sayıda harap halde evleri olan bir şehirdir.

“Kayseri'nin göz alıcı doğal güzelliklerinden bahsetmek mümkün değildi ve şehrin göz alıcı birkaç yapısı dışında güzel bir görüntüsü yoktu. Şehir içinde nezih güzel evler olmasına rağmen görünüşü böyleydi. Sokaklar dolambaçlı ve o kadar temiz değildi.

Fotoğraf 2. Kayseri Şehrinin Bir Bölümü

Sokaklarda akan su bile yoktu. Burada evler bahçelerle çevrili değildi ve bunun yanında hoş, süslü, ağaçlık bir görünümü de yoktu. Kendi bütün manzarayı örten ebedi sahnede olan Erciyes, dikmiş gözünü nerede olsan sana baktıyordu. O, daima soğuktu ve hiçbir güzelliği de yoktu. Çünkü o dağın güzelliği Alpler tarafından alınmıştı...” (Y. Yergatyan, Püzantion (Bizans), sayı 2087)

“Şehre girmek için iki temel ana karayolu vardır. Biri Sivas diğerleri Ankara ve Konya'nın birleşen karayollarıydı. İlki kuzeydoğu diğer ikincisi kuzeybatı yönünde bulunurdu. Bu iki yoldan hangisi olursa olsun Kayseri'ye girmek için öncelikle Türklerin dar, zikzaklı ve tek katlı evlerinin olduğu sokaklarından geçmek gerekiyor. Sokaklarda insandan çok köpekler olduğu fark ediliyor. Bir süre sonra duvarlar üzerine üst üste dizilmiş hayvan dışkılarını görünce insanın aklına ahırlar geliyor.

Şehir merkezi hakkında, içinde yalnız biraz daha iyi durumda olan daha güzel inşa edilmiş yapılar görmek mümkün. Buna ilişkin merkezde nüfusun çoğunluğu Ermenilerdi ve Rum nüfusu merkezde çok yoğun değildir. Onlar sadece muhteşem kiliseler yapmadılar. Aynı zamanda aydınlık, güzel, lüks yapılarda inşa ettiler. Bilmek gereklidir ki, Kayseri evleri taşsız düşünülemezdi. Zaten taş bol ve ucuz olduğundan inşaat malzemesine fazla ihtiyaç duyulmazdı. Bu yüzden Kayseri'de hala uzun yüzyıllar boyunca bitmez tükenmez olan taş ocaklarının şerefine ahşaba ve tuğlaya gerek duymazdı. Kayseri bu konuda çok mütevazı ve dikkat çeken yapıları kendi içinde korumaktadır.” (Yeğiazaryan'ın Notları)

Şehrin içinde dikkate değer antik dönem kalıntıları yoktur. Fakat mimari ve sanatsal yönden değeri olan anıt çok sayıdadır.

Kuzey yönünden gelecek olan bir gezginin ilk göreceği eserler kümbetler ve uzun minarelerdir. Ayrıca kale surları ve türbelerde görülebilir. (Albert Gabriel, Momuments Turcs d'Anatolie. I. Bölüm)

Moltke ve Nauman, Kayseri'yi Küçük Asya'nın en güzel ve etkileyici şehri olarak ifade etmişlerdi. (Encyclopédie de l'Islam 703) Aynı yıl içinde Kayseri'yi ziyaret eden gezgin Ainsworth, böyle bir güzelliğin hiçbir yerde bulunmadığını ve şehre olan hayranlığını ifade etmekteydi. (Albert Gabriel, I. Bölüm, Kemalettin, sayfa 22)

B. S. Boğosyan (Arev (Güneş), 19. yıl, sayı 4827) son aktardıklarına göre; “anlaşılan Moltke, Hristiyan mahallelerine gitmiş fakat diğer Yozgat tarafındaki yoldan şehre gelmesiyle kirli, ıssız Türk sokaklarını ve mahallelerini görmüştür. Benzer şekilde savaştan sonra Ermeni ve Rum mahalleleri de eski güzel ve gösterişli halini kaybetmişler.”

Ayrıca araştırmalar yapmak için Kapadokya'yı ziyaret eden Mortman burada mimari ve arkeolojik eser bulamamasından dolayı hayal kırıklığına uğramış ve bunların

dışında yalnız Selçuklular döneminden geriye kalmış kaleyi, birkaç tane camiyi mimari ve arkeolojik değer olarak sunabilmiştir.

Şehre, şüphesiz *Asker Moltke* ve diğer gezginlerin gözüyle bakmayan *Vahan Tekeyan* Kayseri seyahat günlüğünde yazdığı gibi, şehri ilk gördüğünde büyük hayal kırıklığına uğramış gibi görünüyor.

“Bura Kayseri mi?

-Araba yavaş yavaş ailemin ve atalarımın doğduğu yerlere yaklaşırken üzümlere düşündüm. Dağın eteğinde, sürekli sis veya tozla kaplanmış uzunca ve dar bir şehir. Kubbelerine ve minarelerine kadar bütün yapılar benim gözümde gri ve kare şeklinde.

-Her biri birbirine karışmış iç içe girmiş şekilde ve onlar üzerinden uzağa baktığımda gözüm oranın üzerinde hiçbir ufuk çizgisi görememekte. Etrafında yeşillik bir alan yoktu. Bütün dağlar volkanik taşlar ile kaplıydı. Bu bölge içinde ağaç yok anlaşılan.

-Son olarak, bura Kayseri mi..?”

“Bir meydan, oldukça az sayıda her türden faytonun olduğu yer ve şu etrafı sarmış hanlarıyla, bizim ihtiyaçlarımızı karşılıyor. İşte burası ayak bastığım yerin üzeri Kayseri, daha doğrusu avlu ve pisliğin üzeri...” (Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi), sayı 810)

Bir Anadolu şehrinin tüm mevcut özelliklerini taşıyan bu şehir, sayısız dar ve kirli sokaklarıyla söyledikleri gibi gerçek bir labirenti andırıyor.

O, inşa edilişi ve diğer her görünümüyle 7-8 yüz yıllık bir geçmişi olan Türk şehri gibidir. Mevcut günümüzdeki hali Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve daha sonra görüldüğü gibi isim benzerliği dışında muhteşem gelişmiş Roma-Bizans Kayserisi ile herhangi bir bağı yoktu. Kesinlikle farklı yapıya ve görünümüne sahip bir şehirdir.

Bu nedenle mevcut Kayseri şehri çok eski bir şehir değildi ya da adı kadar eski değildi. Tarih araştırmaları ile tanınan Türk yazar *Halil Edhem* zaten hatırlama şansı olduğu için şehirde bulunan eski bir yazıttan bahsediyor. Hicri 589 Miladi 1193 yılında *Nurettin Sultan Şah* Kayseri içinde sultanı. İddiaya göre, *II. Kılıçarslan*'ın (1156-1193) çocuklarından biriydi ve kendi devletini 10 veya 12 çocuğu arasında paylaştırmıştı.

Zamanında şehir surlar ile çevriliymiş. Bunu kaleden kalan izler ve birkaç kapısının adından dolayı bu görüşümüz doğrulanıyor. Onların bugün hafızalarda kalmasının temel sebebi adlarının mahallelere verilmiş olmasından dolayıydı ve o kapılar günümüze kadar güvenli bir şekilde gelmişti.

Yakın zamana kadar ve şimdi adları bilinen kapılar.

1. Sivas Kapısı.

2. Kağrı Pazarı Kapısı önünde arabalar, kağrılar toplanırdı. Onlara malzeme yüklenir ve şehre getirilirdi. Kendi adını Türkçe’de araba anlamına gelen ‘Kağrı’ kelimesinden almaktadır. *Vahan Tekeyan*, bu kapıya halk arasında ‘Kanlı Kapı’ denildiğini aktarmaktadır. (Vahan Tekeyan, Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi), sayı 833)

3. At Pazarı Kapısı.

4. Meydan Kapısı Kale’nin Batı tarafında kemerli bir yapıdır.

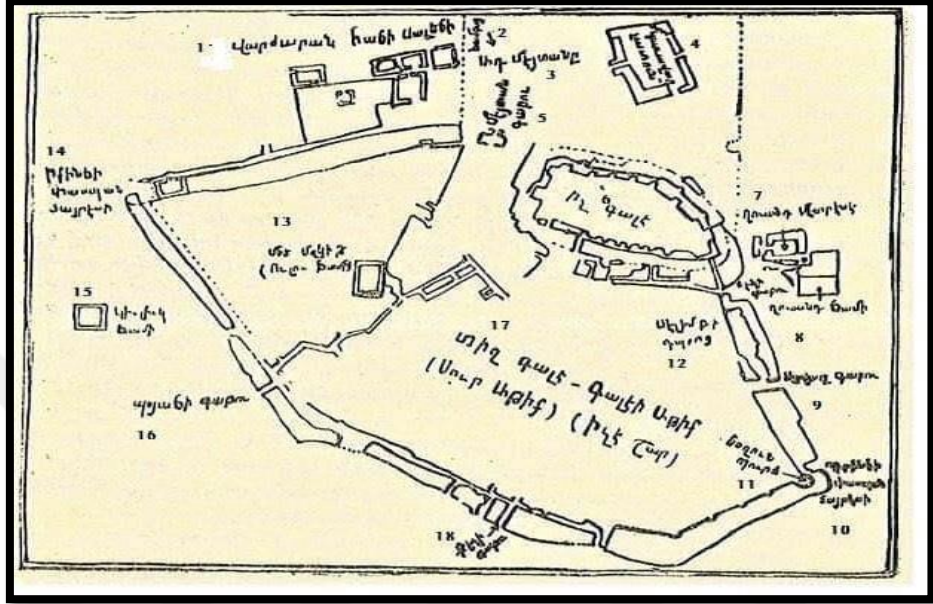
5. Boyacı Kapısı.

6. Kiçi Kapı yerliler ‘Kıça Kapı’ olarak adlandırıyor ki, Türkçe’de ‘Küçük Kapı’ anlamına geliyordu. Bu son kapı Talas ve Erciyes adı ile de anılıyordu. (H. Eprikyan, Doğa-Coğrafi Bilimler Sözlüğü)

Bu altı kapının varlığı 19. yüzyıl başlarında mevcuttu ancak *İnciciyan*’ın iddia ettiği gibi, tek sur kaldığı için değersizdi. “*altı içerden ve dışardan kapısı, ne kapalıydı ne açıktı...*” (Coğrafya, I. Bölüm, I. Cilt, sayfa 312)

Evliya Çelebi (17. yüzyıl) kendi seyahatnamesinin içinde 5 kapıdan bahsetmektedir. Bunlar; 1. Boyacı Kapı, 2. Kiçi Kapı, 3. At Pazarı Kapısı, 4. Asar Önü Kapısı, 5. Odun Pazarı Kapısı. (Kemalettin, sayfa 38-39) Düşününce son iki adın günümüzde bir karşılığı yoktu. Sivas Kapısı olması gereken kapıya *Evliya Çelebi*, Asar Önü veya Hisar Önü Kapısı (Kemalettin, sayfa 39), Meydan Kapısı olması gereken yeri Odun Pazarı Kapısı olarak adlandırmıştır. Bunların dışında halk, mahalle adı olarak Yeni Kapı, Kale Kapı, Kazlı Kapı, Eyba Kapı adlarını da kullanmıştır.

1. Hacı Salih Okulu, 2. Yol, 3. At Meydanı, 4. Hükümet Konağı, 5. Meydan Kapı, 6. İç Kale, 7. Hunat Medresesi, 8. Yeni Kapı, Hunat Cami, 9. Sivas Kapısı, 10. Birinci Pasban (Karakol) Dairesi, 11. Yoğun Burç, 12. II. Selim Mektebi, 13. Büyük Cami (Ulu Cami), 14. İkinci Pasban (Karakol) Dairesi, 15. Güllük Cami, 16. Boyacı Kapı, 17. Dış Kale-Kale-i Atik (Sur-ı Atik) (İçe Şar), 18. Keçi Kapı

Fotoğraf 3. Kayseri Surları ve Kalenin Planı

Bunlar içerisinde *Yeni Kapı* 19. yüzyıl içinde açılmış ve bundan dolayı bu adı almış olmalıydı. Günümüze kadar kalmış kalenin doğu tarafına bu yeni açılan kapıyı eklemişler.

Fakat diğer üç mahalle içinde yalnız kalenin sur kalıntıları kaldı¹⁰³ ve kapıların yerleri ise kaybolmuştu.

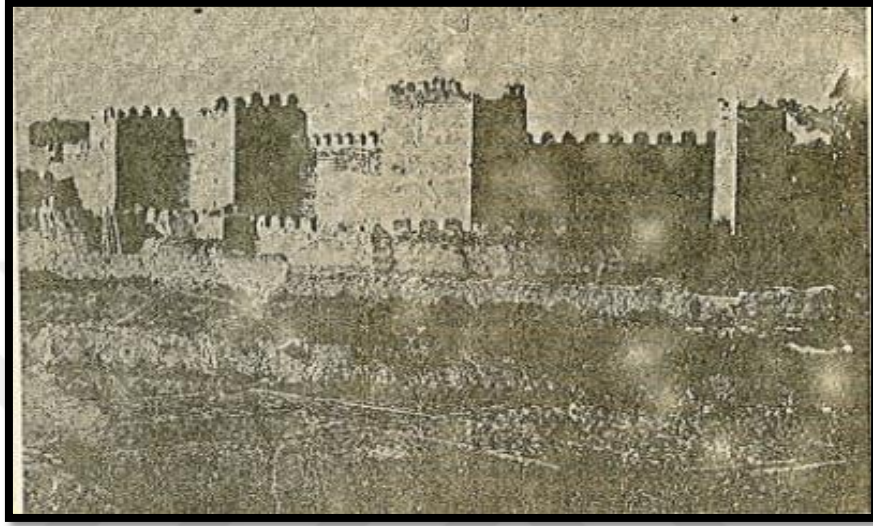
Bu kapıların çevresi içinde bulunan mahallelere İçeri Şar (İçeri Şehir) denirdi. Ancak şehrin bu kısmını çevreleyen sur Dış Kale olarak adlandırılırsa da ortaya çıkan merkez kaleye İç Kale adı verilirdi ve İçeri Şar'ın kuzeydoğusunda bulunurdu.

İçeri Şar'da, yani bir zamanlar eski surla çevrili şehrin çevresini dolaşmak iki saat sürüyordu. Şehir çok fazla küçüktü. Şehrin kuzey bölümünde mevcut o çevre içinde yalnız 19 mahalle ve pazar bulunuyordu.

¹⁰³ B. S. Boğosyan, (Arev (Günes), sayı 4828) aktardıklarına göre, Kayseri'de sur kalıntı parçaları bugün sadece *Kiçi Kapı* içinde *Ermeni Surb Asdvadzadin Kilisesi* önünde görülüyordu.

Bugün İçeri Şar'ın dışında bulunan ayrıca yeni bir mahalle olan ve Bahçe Mahallesi adıyla bilinen son zamanlarda kurulmuş mevcut Kayseri'nin en iyi ve en geniş bölümüydü.

Fakat şehir dışında tamamen ayrı bir bölge içinde çingeneler yaşıyordu. Bu bölgeye de Poşalar (Çingene) Mahallesi denirdi.

Fotoğraf 4. Kayseri İç Kale

Mevcut veya yeni Kayseri'de her şeyiyle merak uyandıran anıtları, o surları ve kaleyi inşa etmişlerdi. Onların eski şehir ile bir ilgisi yoktu veya onlardan bazıları *Justinianus* dönemi yükselmişti. Tıpkı Kayseri'nin yeni Türk topoğrafı, tarih yazıcısı ve en ikna edici havarilerinden biri olan *Gara Mehemed Ağa Zade Kemalettin* (kendi ifadeleri, sayfa 48) ve arkeolog *Prof. Albert Gabriel*'in (Monuments Turcs. I. Cilt) aktardıkları gibi.

Aksine birçok kişi çeşitli önemli kanıtlar sunarak, bu surun Danişmendliler ya da Selçuklular döneminde ve daha yakın olasılıkla kısmen birinin, kısmen de diğerinin döneminde inşa edildiğini iddia ederler.

Daha önce de görüldüğü üzere (414), *Süryani Mihail* zaten *Danişmend Melik Muhammed* (1135-1143) için "*Kayseri surlarını inşa eden*" der. Bir yazar da, surların yapım tarihinin belli olmadığını aktarır. Fakat sur burçlarının birinde *İzzettin Keykavus* (1211-1220) adıyla bir kitabe bulunmasından dolayı, bu surların 1208 yılında inşa edildiğini var sayar. Fakat belirtilen tarih, onun babası *I. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in (1205-1211) hükümlerlik dönemine aittir.

Diğerleri de söylüyor ki, meşhur Anadolu Selçuklu Sultanı *I. Alaaddin Keykubad* (1220-1230) Kayseri’de surların yenilenmesine büyük önem vermiş ve böylece Moğollar’ın saldırılarına karşı savunmada önemli bir rol oynamıştı. (Kemalettin, sayfa 51) Tahmini bu hazırlıklar faydalı ya da faydasız oldu. Zar zor yirmi yıl sonra, *II. Gıyaseddin Keyhüsrev* (1237-1247) ve bir kaç komutan kaleyi kısa bir zamanda güçlendirdi.

Fotoğraf 5. Kayseri İç Kale

Basit bir mantıkla o zaman *Danişmend Melik Muhammed*’in kalenin temelini attığı sonucu çıkıyordu ki, onu *I. Gıyaseddin Keyhüsrev*, *I. Alaaddin Keykubat* ve *II. Gıyaseddin Keyhüsrev* güzelleştirmiş ve onarmışlardı.

Kayseri surlarının Türk-İslam mimarisiyle oluşturulmuş olduğunu *Tozer* ve diğer kaynaklarda kabul etmektedir. Bugün Dış Kale surlarının büyük bir kısmı yok olmuştu ve bu surların yerine evler inşa edilmişti.

Hepsinden daha az hasarlı kısmı Sultan Hamamı yanındır. Bunun yanında surların ilerisinde bulunan hendekler bahçelere dönüştürülmüşlerdi.

Sur kırmızımsı sertleşmiş taşlarla inşa edilmiş, kare ve üçgen küçük burçlarla güçlendirilmişti. Ayrıca onların birçoğu günümüzde çökmüş ve geriye kalanlar da yavaş yavaş yok oluyordu. Bu durum onlar için terk edilmiş hissi uyandırıyor.

Bu yüksek kulelere burç denirdi. Yeni Kapı, Sivas Kapısı, Kiçi Kapı, Boyacı Kapısı ve Meydan Kapısı adlarıyla hatırlanırdı.

Ama surda doğu köşesinde Yoğun Burç veya Birinci Pasban (Karakol) Dairesi ve batı köşesinde de İkinci Pasban (Karakol) Dairesi bulunurdu.

Yoğun veya Yağan (kalın, güçlü, büyük) burç, günümüze kadar sağlam kalan Selçuklu döneminde inşa edilmiş gerçek eserlerden biridir. Burç üzerinde bulunan büyük sülüs harfleriyle yazılmış mermer kitabe zarar görmesinden dolayı çok zor okunuyordu. Sadece üçüncü satırında “*Keykavus Bini Keyhüsrev Bini Kılıç Aslan*” isimleri

okunuyor ve tarihi yoktu. Fakat şüphesiz bu Sultanların hâkimiyeti döneminde (1211-1220) inşa edildiği anlaşılıyordu.

Bir dizi satır satır kayıt edilen belgelerden anlaşılacağı üzere 18. yüzyıl başında bu surlar sağlam bir durumdaydı. (P. Lukas. Deuxieme Voyage, Amsterdam 1714, Paris 1712)

19. yüzyıl başında o “*surların çok çirkin bir durumu*” vardı. (Brown. Nouveau Voyage)

1813 yılında Kinneir’in aktardıklarına göre, “*şehirde surların önemli bir kısmı günümüze kadar kalmıştı.*” Bu şu anlama geliyor ki, 19. yüzyıl başında korunmadığından bir kısmı çökmüş ve yok olmuştu.

İç Kale düzensiz dörtgen şekliyle kuzeyde 80 ve doğudan batıya 200 metre uzunluğunda olan bir kaledir. 100 adımdan fazla yükseklikte ve 3 metre enine kalın siyah kare duvarlarla inşa edilmişler. Geniş hendeklerle çevrilmiş ve bütün çevreye hâkim 19 tane yüksek burcu vardır. Bu burçlar üçgen ve dikdörtgen az çok çokgen şekliyledir ve genel olarak kabul edilen şekle göre surlar biraz daha yüksektirler.

İç Kale’de karşılıklı iki kapı vardı. Biri karşı kuzeydoğuya diğeri karşı güneybatıya açılıyordu. Bu kapılar mimari olarak çok basittir ve güneyde iki tarafında Selçuklu sanatıyla yapılmış iki aslan heykeli vardır. Kalenin bütün çevresi zamanında hendekle çevrilmişti. Şimdi bir kısmı sokağa ve diğeri bir kısmı verimli sebze bahçelerine dönüştürülmüştür. Sadece güney tarafında halen hendek kalıntıları mevcuttu. 19. yüzyıl başlarında da halen bu kale muhafaza ediliyordu ve bir kale olarak tarif edildiği zaman H. Ğugas İnciciyan’ında aktardıklarına göre; “*iki kapısı var ve birinci kapının ahşaptan yapılmış köprüsü, gerektiğinde açılabilir ve Talas’tan su getirilebilir...*” (Aşkarhagir (Coğrafya), I. Bölüm, I. Cilt, sayfa 312)

Ana kalenin etrafı iki sıra küçük surlarla kuşatılmıştı. Bu kale içinde zaman zaman yüz¹⁰⁴ kadar Türk aile refah içinde yaşadı ve onlar her zaman kana susamış içgüdüleriyle tanınmışlardı.

Genel savaşın devam ettiği dönem hükûmet o evleri yıktı. (Kemalettin, sayfa 52)

Bugün kale içinde inşa malzemeleri ve harabe yığınlar kaldı. Yalnız iddiaya göre,

¹⁰⁴ Prof. Albert Gabriel o evlerin sayısını 600 olarak aktarmıştır. H. Ğugas İnciciyan, 19. yüzyıl başında Türkler’in 15-20 hane “*ki onlar dizdarlar, yani kale muhafızlarıdır*” olduğunu aktarıyor.

kuzeybatı tarafında kalıntılar ve 10 metrekare genişliğinde bir alanda kemerler üzerine konmuş kubbesiyle bir cami kaldı. *Kemalettin*'in iddiasına göre, (sayfa 53) bu caminin yerinde zamanında Karamanoğulları'nın inşa ettirmiş olduğu bir mescit vardı ki ne zaman Fatih, Kayseri'yi fethetti ve bu yapıyı 1470 yılında yıkarak yerine bu camiyi inşa ettirdi. (Coğrafya Sözlüğü) Ayrıca cami karşısına zarif bir çeşme inşa edilmişti.

İç Kale'nin inşası da İslam egemenliği döneminde tamamlanmış olsa gerekti (G. De Jesphanion, *Melanges d'Archeologie Anatolienne*, sayfa 103) ve çok bir değişiklik olmadan onarımlar geçirmişti.

Halil Edhem'in, sözünü ettiği bir kitabe *Alaaddin Keykubat*'ın (1220-1236) adını taşıyordu. 1224 (Hicri 621). Fakat bu kitabenin özgün halinin bulunmamasından dolayı kimileri tarafından doğruluğu sorgulanmıştır. (*Kemalettin*, sayfa 53) Diğer bir seyyah *Heinrich Zimmerer*'e göre, kale bu tarihte inşa edilmiştir. Seyyah bu aralarda bu sağlam kaleyi ziyaret etmiş ve ayrıca Selçuklu'lar ile ilişkilendirilen Halep'in kalesi arasında bariz göz alıcı benzerlikler bulmuştur. Özellikle giriş kulelerinin iki tarafına yerleştirilmiş aslanlarla bu izlenim doğrulanmış gibi görünüyor. Bilindiği gibi Konya Selçuklu Sultanları paraların bir yüzünde aslan ve güneş figürlerini kullanmışlardır.

Güneybatı yönünde diğer bir kusurlu kitabeden de bir sonuç alınamıyordu. Çünkü kısmen de olsa okunamaz durumlardı. Okunabilen kısımlarda ise;

“Zamanında Türkler Kayseri'yi zapt ettiler ve ahalisini esir aldılar... Büyük Emir Şeyh Davud ortaya çıktı... İnsanların hatasını affeder ve bağışlar. (Kur'an Ayeti) O zaman bugünkü mevcut olanı tamir etti... Allah onun saltanatını daim ve memleketini mesut etsin.

...Şeyh Çelebi'nin oğlu Sevinç Demir.” (A. Gabriel, Kayseri-Niğde)

Bu kitabede anlatılan Kayseri'yi işgal eden ve Karamanoğulları tarafından tekrar kovulan Dulkadiroğulları'nın (Zülkadriyyeliler) bir açıklamasıydı. Bu kitabeyi Karamanoğulları zamanında, muhtemelen kaleyi inşa ederken veya onarımların yerleştirmişti.

Bu kale belli ki *II. Fatih Sultan Mehmet*'in zamanında kendine itaat eden *Pir Ahmet Karamanoğlu*'nun elleriyle onarılmış ve kitabe yerleştirilmiş. Bu vesileyle Farsça kitabeler günümüze kadar tertemiz kalmışlardı.

Böylece güneybatı yönünde kitabe üzerinde, “Zamanında Anadolu (Rumi) Sultanı’nın bir bakışı ile. Kayseri kalesi mamur oldu. O Han’ın namı Mehmed’dir. Saaded evi Bağdad olsun. Onun kulu Pir Ahmed’in¹⁰⁵ eliyle bu yapı tamamlandı. Eğer Hicri tarihini bana sorarsan 870 senesidir.” (M. 1465) yazdığı okunuyordu.

Fakat diğer bir yerde ise,

“...Hacı Murad Oğlu Mehmed bu kaleyi inşa etti.”

“...Mimar Yahya.”

Göründüğü gibi basit bir onarımla tamamlanan kale, yeniden inşa edilmemişti. İşin gerçeği şu ki 1419 yılında (Hicri 822’de) ne zaman *Sultan Ebu Nasr Şeyh el Moayed* (1412-1421) kendi oğlu *İbrahim*’in emri altında olan askerler Anadolu’ya girecekler ve ardından Toros’ları geçerek Kayseri şehrini işgal edeceklerdi. Ayrıca bir gün sonra kaleyi alırlar ve o dönemde bu kalenin varlığından da söz ediliyordu. Bu nedenle 1465 yılında yeniden inşa edilmiş olamazdı.

Bilmiyorum ne derece doğru, *Heinrich Zimmerer*’in iddiasına göre Türkler o kaleyi 1577 yılında onarmışlardı. (H.A. 1900, sayfa 115)

Yerle bir edilmiş o surlardan ve kaleden ayrı, bu Türk şehrinde bir zamanlar dayanıklı, kalkan gibi duran yapılar vardı. Günümüz Türk Kayserisi, şehirde sadece kendine ait olan birkaç tane İslam eseri ile yani sadece camileriyle,¹⁰⁶ türbeleriyle, medreseleriyle ve diğerleriyle övünür.

Bunlardan en önemlisi ve en muhteşem olanı Hunat Cami’ydi. O İç Kale’ye yakın, doğu tarafında bulunurdu.

Ayrıca onun adı kadar kubbesi de görkemlidir. Bazıları, orada *Aziz Ğevontios*’un adıyla inşa edilmiş bir Rum kilisesi olduğunu ve sonrasında oraya Müslümanlar tarafından sahip olunduğunu ifade ederler.

Bu yapının planı, haçkarları ve diğer Hristiyan sembolleri ile bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca onlar henüz tamamen tahrip edilmemişlerdi.

¹⁰⁵ Karamanoğulları’ndan biridir. (yukarı, sayfa 575)

¹⁰⁶ *Eugène Pittard*’ın değerlendirmelerine göre Kayseri’de 125 cami vardır. (Le Nouveau Visage de la Turquie.)

Müslümanların görüşüne göre o camiyi *Sultan Alaaddin*'in hanımı *Hovant* veya *Huant Hatun* 1236'da veya 1232'de inşa ettirmiş ve bu unvanı almıştı. (Coğrafya Sözlüğü, Albert Gabriel, Kemalettin ve diğerleri.)

Kemalettin'in değerlendirmeleriyle *Alaaddin*'in eşine ve *II. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in annesine *Mahperi Hatun* dendi. *Honat* adı bir unvan olarak verilmişti. *Mahperi Hatun*'u almasıyla ve *Alaaddin*'in eşi olduğu için kendisine *Huvand* adı da eklenmişti. Ancak bunlar gerçeği gizlemek için hiç işe yaramayan faydasız çözümlerdi.

Bu cami 3880 metrekare genişliğinde ve 48 sütunuyla muhteşem bir yapıdır. *Mahperi Hatun*'un mermer mezarı¹⁰⁷ cami içindedir ve saygın bir anıttır.

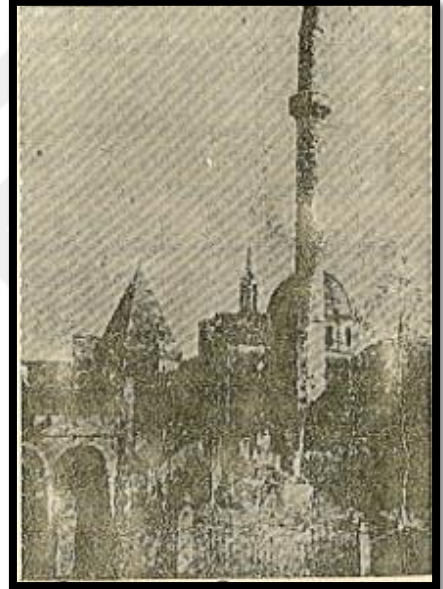
Şu an ayakta olan diğer o eski kilise nerede? Ulu Cami için *Surb Barseğ*'in mezarı¹⁰⁸ olduğu rivayet edilir. *Vital Cuinet*'in araştırmalarına göre onu *Danişmend Mehmed II. Melik Gazi* (1142-1154) camiye dönüştürmüştür.

Kemalettin bunu inkâr ediyor veya şehirdeki bütün Hristiyan yapılarını göz ardı etmek istiyordu. Bu camiyi aynı sultanın yaptırdığını söyler ancak pervasızca Roma ve Bizans sütunlarını itiraf eder.

Bu cami kitabesinden de anlaşılacağı üzere 1204 yılında (Hicri 602) *I. Gıyaseddin Keyhüsrev* (1205-1211) zamanında, *Muzaffereddin Mahmud Bin Gazi* tarafından tekrar tamir ettirilmiştir. (Kemalettin, 58)

1716 depreminden sonrada Matbah Emni Kayserili *Hacı Halil Efendi* tarafından onarılmıştır.

Bu caminin genişliği 2450 metrekare genişliğindedir. 42 sütunu vardı ve 52 arşın yüksekliktedir.

Fotoğraf 6. Hunat Cami Külliyesi

¹⁰⁷ *Texier*'in görüşüne göre o, *Houen* için inşa edilmiştir.

¹⁰⁸ *Bay B. Ohanyan* onun bir Ermeni Aziz olduğunu söylemiştir. Önceden kilise olan bu camiye *Halil Edhem* (sayfa 3) tarafından Sultan Cami veya Camiikebir deniyordu.

Bu cami 18 arşın çapında tuğla minaresiyle tanınan önemli anıtsal yapılardan biri (Coğrafya Sözlüğü) ve Yoğun Minare adıyla da anılmaktadır. (İnciciyan)

Vital Cuinet, Texier'in aktardığı bilgiler ışığında bu cami, Kayseri'nin günümüze ulaşmış ayakta kalan en eski anıtı olduğunu onaylıyor ve bu cami 14. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini anlatıyor. (ki aslında görüldüğü üzere 13. yüzyılın başında inşa edilmiştir.) Mekke'ye hac farızasını yerine getirdikten sonra dönüşünde *Houen*, arkadaşı *Hacı Bayram* ve aynı zamanda Dervişler dergâhı kurucularının yeri de oradaydı.

Bu cami sade bir üslupla inşa edilmiş ve Türklerde inşa edilmiş olan dini yapıların daha çok Arap sanatıyla benzerlikleri vardı.

Kemerleri at nalı şeklindeydi ve İspanya içinde Kurtuba Halifelerinin yaptırmış olduğu camileri anımsatırdı.

Harem'e karşı mükemmel zarif bir kapı açılır.

Camide kurucunun mezarı zarif lüks bir biçimde dekore edilmiş ve kemerli küçük odaları bir avlu içinde görünür.

Houen'in camiye bitişik, geniş bir avlu etrafında çok sayıda öğrenci odasıyla muhteşem bir medresesi bulunmaktadır.

Belirtmek gerekir ki, bu cami ve medrese neredeyse harabe halde ve *Vital Cuinet* 1890'lı yıllarda yapının odun deposu olarak kullanıldığına tanıklık ediyordu.

Prof. Albert Gabriel, mimari açıdan değeri olan tarihi yapılar arasında Afgan Cami'yi de anar. Fakat onun hangi dilde olduğunu ve ne anlama geldiğinin belli olmadığını söyler. *B. S. Boğosyan* (Arev (Güneş) sayı 4848) şöyle bir soru sorar, "Öncesi itibarıyla onun 'Ağvanist Vank' veya 'Ağavnevank (Manastır Kompleksi)' olması daha olası değil mi acaba?" ve maalesef bu görüş, tarihi verilerle çelişen çok iddialı bir varsayımdı.

Albert Gabriel'e göre, Köşk Medresesi'nin içine Eretna Prensi'nin eşi *Prenses Suli Paşa Hatun* gömülmüştür. Temmuz 1381 yılında Eretna Prensi'nin de kendi eşinin yanına defnedildiğini aktarır.

Bu mezarın çevresinde mezar kapısı yakınlarında *Albert Gabriel* kitabe kalıntıları bulmuş ve o yapıda işaretler aramış. Sanki kendisi kiralık bir yazar gibi yazıtların Rumlara veya Ermenilere ait olduğunu hiç dile getirmek istememiş.

B. S. Boğosyan, R. A. İ. Ermenice harflerini fark etmiş gibi görünüyor ve diğerlerinin Rumca gibi göründüklerini düşünüyor. (Arev (Güneş))

Prof. Albert Gabriel ayrıca Kayseri'den Sivas'a giden yol üzerinde kümbet bulunduğunu hatırlatır ve bunların eski Vezir mezarları olduğunu aktarır. Aynı şekilde Malatya yolu üzerinde bulunan Karatay Han, 1204'de *Karatay* tarafından inşa edilmiş ve kendisi Selçuklu da *Keykubat*'ın oğlu *Keyhüsrev*'in veziriydi.

Kayseri'de anlaşılacağı üzere çarşı ve han sayısı az sayılmazdı. Bu çarşılara Bezazistan (*keten veya yün satış pazarı anlamında*) veya Bedesten denirdi. Orada çeşit çoktu ve çokça tercih edilirdi. (W. G. Blackie, "The Imperial Gazetteer A. General Dict. Of Geograpy" etc II. Cilt, sayfa 40)

Onu, 1499 yılında *Mustafa Bin Abdullah* inşa etmiştir. (Coğrafya Sözlüğü)

"Bu çarşı Kayseri'de Ermeni girişimciliğinin ve bölgedeki ticaret içgüdülerinin gelişiminin ayırt edici özelliklerinden biri olmuştur. Çünkü yerli Ermeniler yeniden inşasından bu yana mevcut kemerleri altında gelişen ticari faaliyetlerin merkezi unsuru olmuştur. Gerçekten de Kayseri'nin dışında çarşılarda önemli mevkiiler almış olan tanınmış tüccarların çoğu orada eğitilmiştir."

Hemen hemen kare planlı sağlam bir zemin üzerine taşlarla inşa edilmiş kemerli bir yapıdır. Sokakları, kaldırımları düz, kemerleri orantılı ve yüksekti. Abartılı olmamakla birlikte söylüyoruz ki İstanbul'daki büyük çarşı kadar muhteşem geniş ve düzenli değildi. Bu Kayseri çarşısına ve şehrin genel nankörlüğüne karşı bir tür muhteşem ironiydi. (Yeğiazaryan'ın Notları)

K. K. Develeyan'a göre Kayseri çarşısı, "orada her şey son derece düzenli olup, burada iş yapan tüccarlar da bu orandaki titizlikte çalışmaktaydı. Çarşı, tamamı çatıyla kapatılmış olduğundan kar, rüzgâr, çamur ve yağmurdan korunan çok sayıda bölmelere ayrılmış, geometrik düzende inşa edilmişti. Her zanaatın, her tüccarın kendine ait ayrı ayrı ayrılmış bir bölümü vardı ve bu şık bölümlerde çok düzenli, sistemli bir ticaret gerçekleşmekteydi." (Surhantag (Posta), sayı 591)

Fakat yerel halkın gözünde önemi, hatta ihtişamı biraz abartılı bulunuyordu. Çünkü *Vahan Tekeyan*, bu çarşmayı geniş ufukları kapsayan kendi bakış açısıyla daha farklı şekilde değerlendirir ve şöyle tanımlar:

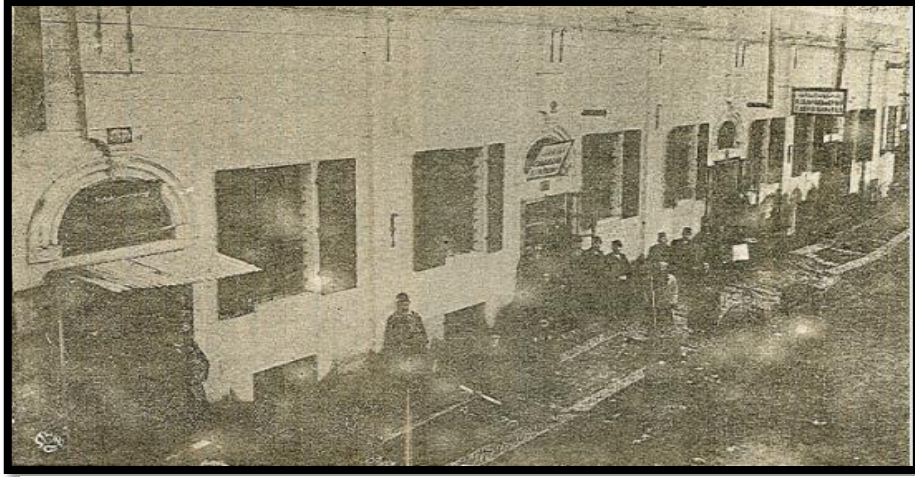
“Çarşı, nerede olursa olsun her vatandaşın payı olan İstanbul’da yaşayan Kayserililerin ve özellikle de burayı haklı olarak mülkü sayan Ermeni vatandaşların düşüncesinde, Ermenilerin buradaki konumu; sayı ve önem bakımından çok daha hâkim durumdadır.

Ama tanıştığım tüm iş insanlarının yalnız şikâyeti vardı. Çarşının daha da fakirleştiği ve orada ticaretin düştüğü söyleniyor. Artık görünüşe bakılırsa bu süre zarfında piyasada büyük çaplı ticaretin yapıldığını söylemek mümkün değildir. Lüks belirtisi yok. Küçük dükânlar ve İstanbul’un büyük çarşısı içinde bazı yerlerde olduğu gibi, yerden oldukça yüksek bir katta dükân sahibi oturmakta ve çırak eğilerek aşağı gelmekte. Kuyumcuların vitrinleri küçüktür. Halıcıların yeni ve şık malları vardır. Halılar şehir içinde ve çevre köylerde evler içinde kurulan sayısız tezgâhlarda birçok kadın ve kızlar tarafından dokunmaktadır. Pastırma kadar, halıda artık Kayseri’de faydalı bir kazanç haline gelmiştir.” (Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi), sayı 820)

Şehirde, yukarıda bahsedilen önemli kuruluşların dışında hükümet konağı, askeri yapılar, kışla, cephane, belediye, iplik fabrikaları, güherçile fabrikası, hastane, kiliseler ve daha fazlası mevcuttu.

Kayseri, ayrıca ünlü hanlara da sahipti. Bunlardan en tanınmış, 1520 yılında *Piri Paşa* tarafından yaptırılan Gön Han ve 1729 yılında *İbrahim Paşa* tarafından inşa edilen Vezir Hanı’dır. (Coğrafya Sözlüğü)

W. G. Blackie’ye göre, Ermeni tüccarlar (The Imperial Gazetteer A General Dict. Of Geography etc. II. Cilt, sayfa 40) kendi ürünlerini Vezir Hanı içinde satmaktaydı. Bu handa 19. yüzyıl başında *“Hintli ve İstanbullu ticaret yapan tüccarları sarraf, kuyumcu vb.”* çalışıyordu. (İnciciyan) Ayrıca diğer Kılımaz Han, Pambuk veya Pambukcu Han, Katırcı Han ve Kantsanak (Hazine) Han gibi ticari kuruluşlarda unutmamak gerek.

Fotoğraf 7. Kantsanak Han (Hazine Şirketi)

Bu sonuncusu yakın zamanlar içinde önemli bir ticari merkeze dönüşmüştür.

1914 yılında savaş öncesi *Vahan Tekeyan*, Kayseri ziyareti vesilesiyle kendi günlüğü içinde aktardıklarına göre, “*çarşı dışında büyük dükkânlar vardı. Onlardan en önemlisi merkezde Kantsanak (Hazine) Han’dır. Çünkü Ermenilerin ‘Kantsanak Ingerutyun (Hazine Şirketi)’ paralarıyla inşa edilmiştir ve büyük karlı bir kuruluş olduğundan da ismi böyle anılmaktadır. Aslında han olarak, İstanbul’daki hanların şekline benzemez, çünkü geniş bir avlu çevresinde sıralanmış, bir-bir buçuk katlı mağazalardan başka bir şey değildir, fakat içlerinde hayli geniş ve şık mağazalar vardır. Ermenilerin ‘Osmanlı Bankası’ şubesi de avlu içinde bulunmaktadır. Ayrı bir binadır ve Kantsanak (Hazine) Han’a kira vermektedir. Ermenilerin ismini gururla andıkları, Kayseri’nin en gösterişli kuruluşudur ve Türkler bunu üzümlere ifade ederler.*

Kantsanak (Hazine) Han’da işler, çarşıda olduğundan farklı şekilde yürümektedir. Çarşıdaki hareketlilik burada yoktur. Fakat buna karşılık sandıklar ve çuvallar; sahiplerinin ağır bakışlı kontrolü altında düzinelerce ve yüzlerce girip çıkmaktadır. İstanbul, İzmir ve Avrupa içinde yaşayan büyük tüccarlarına karşı Kayseri’de bir örneği olarak zar zor burada görülebilir.” (Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi), sayı 820)

Kayseri, aslında bir Türk şehri görünümündeydi. Ayrıca Selahaddin, Fuad, Deveci, Kadı, Sultan, Cafer Bey ve diğer isimlerle bilinen 7-8 kadar hamamı vardı.

H. İnciciyan (Aşkarh (Dünya), sayfa 313) İslami ve Türklere ait anıtlar aktarımında kentin 6 hamamı arasında en gösterişli olanını “*kemerli yapısıyla yeni hamamı*” anar.

Bu İslam ve Türk anıtları yanında, hepsi çok eski olmasa da Hristiyan yapıları ve yedi Hristiyan kilisesi sağlam bir şekilde ayakta idi.

O, yedi kiliseden üçü, Surb Asdvadzadzin, Surb Sarkis ve Surb Lusavoriç isimleriyle Ermenilere aitti. İlk ikisi İçeri Şar içinde ve sonuncusu Bahçe Mahallesi içindeydi. Diğer ikisi ise Rumlara aitti. Bunlardan biri Ay-Nikola (Surb Nikoğos, Agios Nikolaos, Aziz Nikola) kilisesi olarak adlandırılırdı. Ermeni Surb Sarkis Kilisesi İçeri Şar yakınında bulunur ve ana kiliselerden biriydi. *H. İnciciyan*'a göre, Türkler bu kiliseleri Patrik kilisesi olarak adlandırırdı. Ayrıca diğer çevredeki kiliseler de Kutsi Şerif Kilisesi (Kudüs Kilisesi) olarak adlandırılırdı. Zamanında Kayseri'de yeni yapılar hakkında Büyük Çeşme Önü Mahallesi içinde, neredeyse birbirine bitişik Ermeni Katolik Cemaati Surb Haç Kilisesi ve Ermeni Protestan Kilisesi vardı. Fakat bunların tarihi bir önemi yoktu.

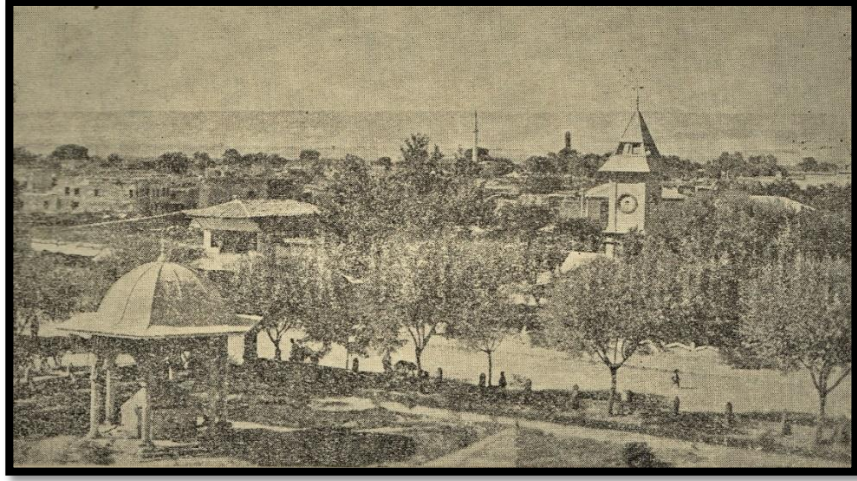
Bütün bu kiliselerin kendilerine bağlı büyük veya küçük çapta inşa edilmiş okulları vardı.

Ermeniler ara ara İçeri Şar (şehir içi) denilen kıymetli yerde yaşadılar ve bu bölgede güzel evleri vardı.

Sonraları şehir açık alana genişlemesiyle ve Bahçe Mahallesi'nin kurulmasıyla, Ermeniler şehirde kendi evlerini uygun fiyatla Rumlara sattı ve kendileri Surb Asdvadzadzin ve Surb Sarkis adlı iki kilisesinden ayrılmadan Türk mahallelerine karıştılar. Bu kiliseler Kiçikapı'da bulunuyordu.

Bu yer değiştirme sürecinde Ermenilerin, kendi şehir içindeki iki kilisesi onarıldı ve neredeyse yeniden inşa edilmiş gibi bir görünüme kavuştu.

Fakat şehir dışında yarım yüzyıl içinde Surb Lusavoriç Kilisesi'ni yenilemişler ve ayrıca Bahçe Mahallesi içindeki Aramyan Kız Koleji'ni inşa etmişlerdi.

Fotoğraf 8. Kayseri Cumhuriyet Meydanı

Dikran Frenkyan, kendi notları içinde aktardıklarına göre şehir eskiden daha genişti ve Eski Şehir'in karşı kuzey tepe eteklerine kadar uzanıyordu. Mevcut yeni Ermeni 'Bahçe Başı' mahallesi ve karşı doğuya kadar Türk mahallesi 'Belik Mahle' yani 'Kırk Kızlar Manastırı' bütün alanı ve Eski Şehir'in doğu tarafındaki bitişik evler seller, kum fırtınaları ve yıkımlar sonucu tanınmaz hale geldi. Sadece bir kaç bölümü yani Bahçe Başı'nın yakınlarında bulunan Rum Mahallesi sağlam ayakta kaldı.

Ayrıca batı tarafında Köyyıkan Mahallesi, Battal Mahallesi ve Çakalız taraflarında Ermeni nüfus yoğun olarak yaşıyordu.

Kendi görüşüne göre, belki de bir geleneğin sonucu olarak sur dışında bulunan bu Rum mahallesi sur içinde bulunan Rum mahallesi ile ilişkili ve birbirine çok yakındı. Fakat Battal Mahallesi Ermenilerle ilişkiliydi ve kendilerine yakın bulunan sur içinde Kazlı Kapı ve Boyacı Kapı Ermenilerce kurulmuştu.

Ermenilere ait eski bir ikamet yeri de iddiaya göre, Kantsanak (Hazine) Han'ın arka tarafında bulunurdu ve sonuna da Cıngıllı Oğlu Sokağı denirdi.

Rumlar, şehirde sur içinde Kiçi Kapı'dan Hunat Cami'ye kadar olan kısmı işgal ediyordu. İçeri Şar'ın batı kısmında Ermenilerin sayısı da oldukça azdı.

Dikran Frenkyan'ın bu vermiş olduğu bilgilerin doğru olup olmadığı belirsiz? Özellikle Eski Şehir'den Bahçe Başı'na kadar şehir hakkında söylenenlerin tamamen asılsız olmasa da düzeltilmesi gerekiyor. Çünkü orası Bizans şehri ve günümüzde Türk Kayserisi orada inşa edilmedi.

Muhtemelen aksini düşünmüş olacak ki mevcut Kayseri kurulduktan sonra surlarla çevrili şehrin doğu kesimine Rum ve batı kesimine ise doğrudan Ermeniler yerleşti. Şehir zamanla dışa doğru genişledi ve Ermeniler karşı batıya iç bölgelere yakın mahallelerde ve Rumlarda karşı doğuda onların eski yaşadıkları mahallelere yerleşmişler. Şehirde 114 veya *Dikran Frenkyan*'a göre 108 mahalle vardı. Onlardan 28'i içinde sadece Ermeniler yaşardı. *Dikran Frenkyan*, anlaşılan o mahallelerin sayısını sadece 25 olarak biliyor.

Görünüşe göre, kendisi üç mahallenin adını cevapsız bırakmış. Kendisinin hatırlamış olduğu Ermenilerin yaşadığı mahalleler ise şu şekildedir;

1. Kiçi Kapı, 2. Gürcü, 3. Emir Sultan, 4. Sasıg, 5. Hasinli, 6. Şudurban, 7. Büyük Oduncu, 8. Oduncu Karabet, 9. Fırıncı, 10. Sayacı, 11. Bahçe, 12. Köyyıkan, 13. Sel Aldı, 14. Hasan Fakı, 15. Totoktos, 16. Sımkıcı, 17. Harput, 18. Farsak, 19. Çakalız, 20. Kara-Keçi, 21. Tavukçu, 22. Tavukçu Belgisi, 23. Keklik, 24. Dadır, 25. Dadır-Harput

3. Ahali ve Ermeni Nüfusu

Kayseri gelişken ve büyük bir şehir olarak; özellikle eski yüzyıllarda da bu konumuna uygun bir nüfusa sahip olmalıydı. Fakat bu konuyla ilgili verilerin çok az olmasından dolayı bir fikir yürütebilmek oldukça güçtü.

Ne yazık ki, bir tek durum dışında; bu da şehir olarak oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu belirterek Kayseri'yi önemli kılar. Bunun dışında elimizde başkaca bir aktarım bulunmamaktadır.

Ioannis Zonaras'a göre (sayfa 234), o (Kayseri) yalnızca ikincil bir kentti. Fakat 260 yılında *I. Şapur Sasani* (242-272) şehri fethetmeye ve tüm nüfusunu acımasızca katletmek için geldiğinde şehrin nüfusu 400.000 kadardı. Yalnızca bu durum bile şehrin ne kadar önemli bir merkez ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu gösterir.

Surb Barseğ (Aziz Vasil) zamanında yeniden inşa edilen kentin çok ciddi bir gelişmeye sahne olduğu aktarılır. Fakat bu dönemde şehrin, ne kadar bir nüfusa sahip olduğu belirtilmemiştir.

Roma ve Bizans hâkimiyeti altındaki Kayseri'nin büyük bir merkez olduğu inkâr edilemez. Bunun doğal bir sonucu olarak da her zaman kalabalık bir nüfusa sahip olsa gerek.

Şehrin karanlık dönemi İslam hâkimiyetine boyun eğdikten sonra başlamış oldu. Özellikle Osmanlı hâkimiyeti döneminden sonra nüfus, doğal veya zorunlu nedenlerden ötürü azalıyor gibi görünmekte.

Ne yazık ki, eski çağlardan kalma istatistiksel veri kaynağı yoktur. Bu nedenle günümüzde nüfusu *I. Şapur* günlerinin nüfusunun ancak onda biri kadar olan bu şehrin nüfusu inişli ve çıkışlıdır.

Zar zor son 120 yıllık sürede seyyahların kaydettiği veya devlete ait nüfus sayımından elde edilmiş rakamlar vardı. Onları burada sadece bir fikir vermek için sunacağım.

İlk çalışma 1813 yılında *Kinneir*'in hazırlamış olduğu istatistiklere göre Kayseri şehrinin 25.000 kadar nüfusu vardı. Bunlardan;

Tablo 1. Kinneir'in istatistikleri

15.000	Ermeni
9.550	Müslüman
300	Rum
150	Yahudi
<u>25.000</u>	<u>Toplam Nüfus</u>

1839 yılında *Ainsworth*, ayrıntı vermeden Kayseri nüfusunu 18.552 olarak değerlendirmektedir.

1852 yılında *Mordtmann*, Kapadokya'yı ziyaret etmiştir. Kayseri nüfusunu 52.630 kişi olarak belirtmiş olsa da bu rakam biraz fazla olarak değerlendirilmekte. *H. Barth* ise 1858 yılında şehrin nüfusunu 8-10 bin hane kadar olduğunu değerlendirmiştir. 1874 yılında yayınlanmış olan bir Tarih ve Coğrafya Sözlüğü içinde, (Nouveau Dict. D'Hist. et de Geo. Anc. et. Moderne etc. par. M.M. Ed. D'Ault-Dumesnil, Louis Dubeaux et l'Abbe A. Crampon, sayfa 241) Kayseri nüfusu sadece 25.000 olarak değerlendirilmiştir. Belki bu istatistiksel veriler sayı olarak biraz düşük olsa da *Kinneir*'in değerlendirmeleriyle benzerlik göstermekteydi.

Türk Tarihçi *Halil Edhem*, bu sayıyı 70.000'lere kadar çıkarmaktadır.

1896 yılında *Roman Oberhummer* ve *Heinrich Zimmerer*, Kayseri nüfusunun 60.000 civarında olduğunu aktarmıştır. Bu nüfusun bir çeyreği yani 15.000 kadarını Hristiyan ve bunlardan 10.000 kadarını da Ermeni olarak değerlendirmişlerdir.

William John Hamilton kendisinin kaleme aldığı ‘Küçük Asya’ kitabı içinde, (The Imperial Gazetteer, A. General Dict. Of Geography etc. by W. G. Blackie II. Cilt, sayfa 40) Kayseri’de hane sayısını “10.000 olan hane sayısının 5000’i Türk, 2500’ü Ermeni ve 500’ü Rum” olarak belirtmekte. Nüfus sayısı ise toplamda 70.000 olarak değerlendirmektedir. Onunla aynı görüşte olan *Arthur Guy* ise geliş güzel olarak Kayseri nüfusunun 70.000 olarak değerlendirmektedir. Bu sayının 14.400’ü Rum, 9.500’ü Ermeni ve az bir sayıyı da Ermeni-Katolik ve Protestan olarak değerlendirilmektedir.

Coğrafyacı *Vital Cuinet* 1891 yılındaki değerlendirmelerine göre Kayseri’nin nüfusu (az bir farkla) bu sayının devamı niteliğindedir. Aşağıdaki tablo bu değerlendirmeye aittir;

Tablo 2. Vital Cuinet’in istatistikleri

45.600	Müslüman
14.400	Rum-Ortodoks
9000	Ermeni
800	Ermeni-Katolik
1200	Protestan
<u>71.000</u>	<u>Toplam Nüfus</u>

İngiliz ansiklopedisi (1911-1912, IV. Cilt) *Sir Ouseley Wilson*, Kayseri nüfusunun 50.000 olarak aktarmaktadır ve bunlardan 23.000’ini Hristiyan’dır.

1914 yılında *Karl Baedeker*’in araştırmalarına göre, Kayseri’nin 54.000 kadar nüfusu vardı ve bu nüfusun sadece üçte birini Hristiyanlar oluşturuyordu.

Nouveau Atlas Larousse’daki istatistiklere göre, Kayseri’de 54.000 kadar nüfusu vardı ve 1927’ye kadar Türk Hükümeti’nin yapmış olduğu sayıma göre (ki çok güvenilir değil) Kayseri’nin 40.000 kadar nüfus varlığından söz edilmektedir.

Bu konu hakkında Ermeni kaynaklarına gelince, ilk olarak Coğrafyacı *H. Ğugas Vardapet İnciciyan* (1806, Venedik) nüfus hakkında aşağıdaki verileri paylaşıyor;

Tablo 3. H. Ğugas Vardabet İnciciyan'ın istatistikleri

6000	Hane Müslüman
2000	Hane Ermeni
1500	Hane Rum
<u>9500</u>	<u>Toplam</u>

Bu verilerden anlaşılacağı üzere bir Ermeni kaynağından alınmış hemen hemen tek olan bu istatistik yaklaşık 7-8 yıl sonra *Kinneir*'in 1813 yılında vermiş olduğu rakamlarla hiç uyuşmamaktadır. Buna göre, 15.000 Ermeni nüfusu ile şehirde daha fazla Ermeni olduğu eğer gerçekse H. Ğ. *İnciciyan* tarafından elbette bunun gururla belirtilmesi gerekirdi. Ondan yarım yüzyıl sonra, diğ er başarılı bir coğ rafyacı *Rahip H. Ğevont Aliş an*, kendi hazırlamış olduğu coğ rafya kitabı içinde mütevazı bir şekilde şehirde nüfusu 20.000 olarak belirtir ve Ermeni nüfusunu bunun içinde 6-8 bin arası (sayfa 558) olarak değerlendirmektedir. Bu oranlar, diğ er kaynaklardaki oranlarla fazla uyuşmuyordu.

Yaklaş ık bu yüzyılın sonunda Venedikli *Rahip H. İnciciyan* bir diğ er kaleme almış olduğu araştırma yazısına göre, mevcut Kayseri nüfusunu 10.223 hane olarak değerlendirmektedir. (Bnashkharhik Bararan (Doğ a Sözlüğü))

1883 yılında *Agop G. Ç amuryan*, Kayseri hakkında kaleme almış olduğu bir makale içinde (Masis (Ağ rı Dağı), sayı 3401, 5 Ş ubat 1883) Kayseri nüfusunu 18.000 hane (bunlardan 5000 hane Ermeni) ve toplamda 70.000 kiş i olarak değerlendirmektedir.

1889 yılında *Ğevond D. Stepanyan*'ın kaleme almış olduğu makalelerinden biri içinde (Punç (Demet), sayı 2170, 30 Eylül 1889) Kayseri nüfusunu 11.000 hane olarak değerlendirmektedir. Bu oranlardan 6000'i Türk, 4000'i Ermeni ve diğ er kalanı ise Rum ve Protestan olarak değerlendirmektedir.

1897 yılında Kayseri'de bir muhabir kaleme aldığı bir yazıda şehirde 50.000 nüfus olduğunu ve bunlardan 16.000'inin Ermeni olduğunu aktarmıştır. (Püzantion (Bizans), sayı 162)

Dikran Frenkyan, hanelerin sayısını 12.000 ve nüfus sayısını da 43.000 olarak değerlendirmektedir. Araşt ırmalarına göre Kayseri nüfusu hakkında aş ağıdaki tabloyu vermektedir:

Tablo 4. Dikran Frenkyan'ın istatistikleri

7500	Hane Müslüman
3000	Hane Ermeni
600	Hane Ermeni-Protestan
300	Hane Ermeni Katolik
600	Hane Rum

1901 yılında *K. K. Develiyen* (Surhantag (Posta), sayı 591) Kayseri’de 15.000 hane olduğunu aktarmaktadır. Elbette bu kesin bir istatistiksel veri olarak değerlendirmek için uygun değildi ve bunun yanında çok fazla doğruluğunun aranamayacağı genel bir tanımdı. *Hagop Terziyan* 1905 yılında Kayseri’yi ziyaret etmiştir. Kendi seyahat notları içinde gerçekte şehrin nüfusunun 20.000 hane olduğunu ve çevre köylerde de 30.000 hane nüfus olduğunu aktarır. (Püzantion (Bizans), sayı 2553)

Fakat 1915 yılına Kafkas cephesine görevli bir savaş muhabiri olarak giden gazeteci *Püzant Keçyan* (Püzantion (Bizans), sayı 5582) dönemin *Tanin* gazetesine karşı cevap olarak 13.000 hane ve 60.000 kadar nüfus olduğunu yazmaktadır. Ermeniler ve Rumlar ayrıldıktan sonra, kaçınılmaz bir gerçek olarak bu sayı 40.000’lere kadar düşmüş olmalıydı.

Bize ulaşan en eski kaynaklardan biri olan Kayseri’nin Ermeni nüfusuna dair istatistiklere gelecek olursak, 1617 yılında Polonyalı *Simeon*’un seyahatnamesinde geçen satırlardan anlaşılacağı üzere Kayseri’de o yıllar içinde “beş yüz hane Ermeni ve daha fazla nüfus” olduğunu aktarmakta. Bu nedenle üç yüz yıl önce değerlendirmelere göre Kayseri’de yaklaşık olarak 2500 kadar Ermeni nüfusu vardı.

Zaten aktardığımız gibi *H. Ğugas İnciciyan*, 1806 yılında Ermeni hane sayısını 2000 olarak belirtilmekte. Fakat farklı yabancı kaynaklar, Ermeni coğrafyacılar veya istatistikçiler Kayseri içinde nüfusu hep aynı oranda önceki aktarmış olduğumuz istatistikler gibi 2000-2500 kadar hane ve 9-10 bin kişi olarak değerlendirmektedirler.

1891 yılında *Dirtad Balyan*’ın (*Piskopos*) derlemiş olduğu istatistiklere göre Kayseri’deki Ermeni nüfusu aşağıdaki tablodaki gibidir. (Dzağig (Çiçek), 1891, sayı 41)

Tablo 5. Dırtad Balyan'ın istatistikleri

2500	Ermeni Hane	6850	Erkek	6980	Kadın
75	Ermeni-Protestan Hane	250	Erkek	265	Kadın
40	Ermeni-Katolik Hane	175	Erkek	220	Kadın

1897 yılında piskoposluktan alınan raporlar karşılaştırıldığında (Püzantion (Bizans) sayı 358) Kayseri'deki Ermeni sayısı, Ermeni kilisesinin güvenilir kayıtları doğrultusunda aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6. Ermeni Kilisesi kayıtları

7304	Erkek
7317	Kadın
121	Yabancı Erkek
24	Yabancı Kadın
<u>14.766</u>	<u>Toplam</u>

Buradan da anlaşılacağı üzere bunlar gerçek veriler değildi. Bu veriler İstanbul, İzmir ve Mısır'da bulunan 2000 kadar Kayserilileri de içine alıyordu. İddiaya göre göçmen, yabancı veya Bedel-i Askeriye'den yararlananlar kayıtlardan çıkarılmamışlar ve halen bu şehirde yaşıyorlarmış gibi Kayseri nüfusuna kayıtlı görünüyordular.

Bundan dolayı bu kayıtlardan yola çıkarsak, şehir içinde 12.000 kadar Ermeni nüfusunun olduğu sonucu çıkıyordu.

Açıklanan Ermeni doğum oranlarının aksine Kayseri'de Ermenilerin nüfus sayısı artmamıştır. Bunun en büyük nedeni doğum oranlarının ölüm oranlarından daha düşük olması ve Kayseri'den büyük göçlerin yaşanmış olmasından dolayıdır.

Bu durum resmi kayıtlarca da onaylanmıştır.

Böylece 1896 yılının resmi kayıtlarına göre;

Doğumlar 374,

Tablo 7. Doğumlar

197 Erkek	172 Yerli (Erkek)	25 Yerli olmayan (Erkek)
177 Kadın	164 Yerli (Kadın)	13 Yerli olmayan (Kadın)

Evlilikler 112,

Tablo 8. Evlilikler

95 Bakir (Erkek) - Bakire (Kadın) ile
9 Dul (Erkek) - 9 Bakire (Kadın) ile
8 Dul (Erkek) - 8 Dul (Kadın) ile

Ölümler 144,

Tablo 9. Ölümler

85 Erkek	80 Yerli (Erkek)	5 Yerli olmayan (Erkek)
59 Kadın	54 Yerli (Kadın)	5 Yerli olmayan (Kadın)

Doğum oranının, ölüm oranından 230 kişi fazla olduğu görülmektedir.

Evliliklerin genellikle 23-35 yaş arası erkekler ile 16-20 yaş arası kızlar arasında olduğunu belirtmekte fayda var. Ölüm yaşlarına gelince;

Tablo 10. Ölüm oranları

Yaş (Aralık)	Erkek (Ölüm-sayı)	Kadın (Ölüm-sayı)
1	18	8
1-5	16	7
6-10	8	6
11-15	4	2
16-20	4	4
21-30	6	3
31-40	8	2
41-50	8	4
51-60	10	6
61-70	6	6
71-80	7	6
81-100	5	5
Toplam	+70	+59=129

Sonuç olarak bu istatistikler aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 11. Doğum, evlilik, ölüm oranları

Doğum oranı	% 8
Evlilik oranı	% 1
Ölüm oranı	% 11/2

Ne yazık ki, buna benzer detaylı istatistiksel veri kayıtlarına devam edilmemiştir.

Sadece 1 Ocak 1896 tarihinden 31 Aralık 1900 tarihine kadar beş yıllık bir istatistiksel veri tablosu bulmayı başardım. Bu tabloda sunacağım veri Kayseri'deki Ermeni doğum oranlarına dikkat çekiyor. (Püzantion (Bizans), sayı 1386)

İstatistikler

Tablo 12. 1896-1900 Yılları Arasında Kayseri'de Ermeni Nüfusu

YIL	DOĞUM			ÖLÜM			EVLİLİKLER			Toplam
	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.	Bakir (Erk.) ile Bakire	Dul (Erk.) ile Bakire	Dul (Erk.) İle Dul	
1896	196	178	374	86	59	145	103	12	6	121
1897	184	184	368	205	147	352	89	15	5	109
1898	215	185	400	108	120	228	127	17	13	157
1899	214	207	421	161	141	302	106	13	2	121
1900	326	196	432	84	97	181	103	12	5	120
Topl.	1135	950	1995	644	564	1208	528	69	31	628

Bu tabloda görülen veriler 1896 yılında toplanan istatistiklerdir. Burada çıkan sonuçlar kesinlikle çarpıtılmış gibi görülüyor. Genel olarak doğum oranının arttığı anlaşılıyor. Genel bir değerlendirme olarak beş yıllık süreçte 787 doğum artış oranı olumlu olarak değerlendirilebilir.

Fakat her şeyin belli belirsiz olduğu fırtınaların binlerce insanın hayatını biçtiği Türkiye'de tıpkı tehcirin Kayseri Ermenilerini neredeyse tamamen mahvettiği 1915 felaket yılı gibi. 1918'deki ateşkesin ardından çöllerde sürünen perişan kalabalıklardan geriye kalan az sayıdaki insanlar ile Anadolu'nun başkaca vilayetlerinden gelen sakinleri oralarda kümeleniler ve yeniden evlerini kurmaya, ekonomilerini yeniden oluşturmaya çabaladılar.

Bu dönemdeki nüfus sayımları ile ilgili aşağıda belirtilen bilgilere de sahibiz. Böylece Kayseri'de 1924 yılı itibariyle 2653 Ermeni yaşamaktaydı. Bunların 1114'ü Kayseri'nin yerlisi, 1141'i Rumdigin'li, 398'i de çeşitli yerlendendi. (Daretsuyts Azkayin Hivantanotsi (Hastane Salnamesi), 1925, sayfa 141)

1924 yılında 2653 kişi;

Tablo 13. 1924 yılı nüfus istatistikleri

1114	Yerli Kayserili
1141	Rumdiğın (Felahiye)
398	Çeşitli yerlerden olanlar

1925 yılında bu durum neredeyse değişmeden kaldı. (1926'nın salnamesi, sayfa 92) Fakat 1926 yılında bu sayıda gittikçe azalmalar görüldü. (1927, aynı, sayfa 337) Çünkü bu sayı 2348'e düşer. Bu oran tabloda verildiği gibi alt bölümlere ayrılır:

Tablo 14. 1925-1927 yılları nüfus istatistikleri

	YERLİ KAYSERİLİ	RUMDİĞİNLİ, (FELAHİYE)	ÇEŞİTLİ YERLERDEN OLANLAR
ERKEK	225	168	131
KADIN	358	239	196
OĞLAN	224	208	117
KIZ	224	158	99
Toplam	1034	773	543

1927 yılında yayınlanan raporlara göre Kayseri şehrinin nüfusu 500 hane olarak değerlendirilmektedir. (1929 yılı salnamesi, sayfa 366) Aynı yıl 2347 kişi olarak (1929 salnamesi, sayfa 310), sonraki 1928 yılında 1930 kişiye ve 335 haneye düştüğü görülmektedir. Bunların sadece 140 hane yerli Kayserililerdi (144 erkek, 190 kadın, 186 oğlan ve 180 kız toplamda 700 kişi). Geri kalanı ise ayrıntılı istatistikleri yayınlanmış olan farklı bölgelerden olan kişilerdir. (1929 yılı salnamesi, sayfa 310-311) 1 Ocak 1932 de hazırlanmış olan istatistiklere göre Kayseri'de Ermeni nüfusu 397 hane (148 yerli, 83 Rumdiğınli (Felahiye) ve farklı yerlerden olanlar) ve toplamda 1600 kişi (554 yerli, 331 Rumdiğınli (Felahiye) ve 715'i farklı yerlerden) olarak değerlendirilmektedir.

Bu yıldan sonra meydana gelen nüfus değişiklikleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktu. Fakat şu bir gerçek ki sayıların giderek yavaş yavaş azaldığı ve artmadığı ortadadır.

Kayseri nüfus sayısı üzerine vermiş olduğumuz bu bilgileri sonlandırmadan önce burada yaşayan nüfusun etnografyası hakkında birkaç satır daha bilgi vermekte faydalı olacaktır.

Rum-Ortodoks soyundan gelenler Bizans bölgesinin Ortodoks nüfusudur ve ardından gelenlerin de Bizans'a dâhil edilmiş olduklarını belirtmemiz gerek. “*Tek devlet, tek millet, tek din*” ideolojisinin sonucu olarak Rum olan yerli Kapadokyalılar dışında özellikle çok büyük sayıda Ermeni ve çeşitli halklardan olanlarda bu bölgeye göçmüşlerdi. Bu nedenle Ortodokslar asla Rum veya saf Helen olarak değerlendirilemezdi. Fakat buradaki yerli halk ortodoksluğun bir parçasıydı. Bu durumda orada yaşayan Türkler ve Ermeniler kültür bakımından da büyük benzerlikler taşıyordu. Ayrıca bunların yerli halk olduğu da düşünülebilirdi.

Türkler, daha önce de belirttiğimiz gibi çoğunlukla büyük kısmı Müslüman olmuş yerli halktı ve bir kısmı da Selçuklu döneminde buraya yerleştirilen Türkmen soylarıydı. Daha önceki dönemde sayıları oldukça azdı. Zorunlu ve başka nedenlerden dolayı yerlilerin Müslümanlaşmasıyla sayıca çoğalmışlardı. Bu nedenle kendileri ve yerli halk arasında birçok benzerlik vardı.

Olabildiğince detaylı ifade edecek olursak Ermeniler çok eski zamanlardan beri Ermenistan'dan sürekli olarak göç etmişler ve her zaman yerli unsurlarla karışarak milliyetlerini kaybetmelerine rağmen her zaman Kapadokya'nın merkezinde var olmuşlardır. Tükenme noktasına gelen bu koloni bu merkezde yeniden canlanıp güçlenmiştir.

Eski zamanlardan beri Kayseri'de içinde asla Yahudi yaşamadığı yönündeki görüşün aksine geçmişte Kayseri içinde güçlü bir Yahudi topluluğu olmalıydı. Çünkü *I. Sasani Şapur* 260 yılında Yahudi efsanelerine göre kendisi Küçük Asya seferi sırasında en az 12.000 Yahudi'yi katletmiştir. (Paul Wissoma, *Encyclopedie de l'Islam. Dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples Musulmans*, 1924, Paris, sayfa 701). *Sebeos* (Ermeni Piskopos, Tarihçi, sayfa 78) ayrıca 610 yılında Kayseri içinde Pers'lerin tarafına geçerek şehre saldıran Yahudilerin olduğunu aktarmaktadır.

1813 yılında *Kinneir*, burada 150 Yahudi yaşadığını söylüyordu. Görünen o ki onlar Ermeni rekabeti karşısında kalıcı olmayıp burada tutunamamışlardı.

Elbette Ermenilerin bir gelenek içinde sürdürdüğü yaşam buydu. Rivayete göre bir Yahudi Kayseri'ye yerleşmek niyetiyle gelir. Etrafına baktığında ise toplum arasında hiç Yahudi olmadığını görür. Bu bölgenin insanını tanıyınca kendince, *“buradaki insanların kibar ve iyi niyetli olmasından dolayı burada ekmeğimizi rahatça kazanabiliriz”* diye düşünür. Yahudi bu düşünceyle sokakta yürürken biranda uzaktan 4-5 yaşındaki bir çocuğun elinde ‘beşi-birlik’ altın gibi parlayan bir cisim ile oynadığını fark eder. Elinde birkaç bakır kırklık para olan Yahudi, çocuğa elindekileri göstererek şöyle der; *“İşte sana beş altı tane para.”* Çocuk, Yahudi'nin uzattığı bakır paralara şaşırarak bakar ve ardından cevap verir: *“Eğer üç kere eşek gibi anırmayı kabul edersen, ben asla senden para almadan bunları ellerimle sana vereceğim.”* Çıkarıcı ve dolandırıcı Yahudi dört bir köşeye bakıyordu ki, çevrede insan-insanlar olmamalıydı. Bundan istifade ederek üç kez eşek gibi anırmaya başladı. Ve ne zaman Yahudi bu garip, huysuz ve beceriksiz davranışını sonlandırdığında çocuğa seslendi; *“peki, şimdi o elindekileri ver.”* Çocuklar ise gülererek cevap verir; *“Ah eşek, sen benim elimdeki eşeğin bu halatını parlamasından dolayı cahilce altın zannettin. Sen bir insan olarak daha doğrusu cahil olduğun için bunu anlamadın. Bu benim sana vermiş olduğum bir dersti...”* (Hıraçya Acaryan, Püragn (Binbir Pınar), sayı 51-52, sayfa 895) Kayserililer, geleneksel anlatımıyla şaşkınlığa uğrayan bu Yahudi oğlunun başarısız girişiminden dolayı ayağının tozuyla Kayseri'den ayrıldığını ve bundan sonra kendi yurttaşlarından hiçbirinin buraya ayak basmaya cesaret edemediğini anlatırlar.

O efsanenin bir diğer çeşidi olduğu anlaşılan arkadaşım *Baron Levon Tütüncüyan*'ın kısa hikâyelerinden aşağıda bir kesit sunacağım;

“Zamanında Yahudi'nin biri iş bulmak ve aynı zamanda yerleşmek niyetiyle Kayseri'ye gider. Şehir içine girdiğinde arazi üzerinde oyun oynayan oğlan çocuklarını görür. ‘Çocuktan al haberi’ diyerek, pişkin, işgüzar, kan emici, kurnaz Yahudi, masum oğlan çocuklarının ağzından laf almak için onlara yaklaşır.”

“Burada ne gibi kazançlı iş yapabilirim”, diye sorar. Oğlanlardan biri ayağa kalkarak, sanki bir anda Yahudi gibi olur ve düşündürücü bir şekilde, *“bana ve arkadaşlarıma on metelik verirsen sana bir tavsiye verebilirim”* der.

Yahudi sevinir metelikleri verir. Ardından da çocuk Yahudi'ye şu şekilde tavsiye verir.

“Kayseri içinde pastırma yapılır. Öküz kesildikten sonra hayvanın işkembe ve bağırsakları atılır. Eğer işgüzar bir insansan bunları toplarsın, arada da yersin, karnın doyar... İşkembeleri de satar karşılığını alırsın” der.

Yahudi bu cevaba o kadar şaşırır ki şehir içinde... Yahudilere buradan ekmek çıkmayacağını düşünür. Ne zaman çocuklar daha anne karnından çıktıklarında... Büyümüşte küçülmüş olsa gerek... Bu düşünceyle Yahudi şehirde kalmamış olsa gerek.

Haklı olarak da şaşılacak bir durumdu. Kayseri’de yeteri kadar önemli bir ticari merkez olmasına rağmen Yahudi’ler burada tutunamamış ya da onlar en azından son 100 yılda burada hiç yaşamamışlardı.

4. Şehirde Geçmişte Olan Durumlar ve Yer Değiştirmeler

Görüldüğü üzere günümüz Kayseri’sinin hemen hemen 7-8 yüzyıllık bir geçmişi olmasına rağmen, gerçi kente verilen ‘Kayseri’ adının çok daha eski tarihlere dayanan bir kullanımı vardı. Bu durum ne kadar da çelişkili görünse, bir gerçektir.

Kayseri, yalnızca bu yeni kentin inşası sürecinde ufak tefek yer değişimleri dışında, daha eski tarihlerdeki süreçlerde de 3-4 kere yer değişimi söz konusu olmuştur.

Dolayısıyla arkeolojik kazılar ve araştırmaların da gösterdiği üzere, tarih öncesi dönemlerden bu yana bir başkent olan bu şehrin Erciyes’in eteklerinde, o süreçten bu yana, mevcut kentin yapılanmasına kadar çeşitli aralıklarla yer değiştirmelere uğramış olduğunu gösteriyor. Kesin bir yargı olarak dillendirememekle birlikte, daha öncesinde ve henüz aydınlığa kavuşturulamamış dönemlerde, bu bölgede başkaca yer değiştirmeler ve başkaca şehirler tespit edilmemiştir.

Şimdiye kadar, günümüzde mevcut şehrin kuruluşundan önce Kayseri’nin yerini almış gibi görünen diğer şehirler:

1. Kaniş: Bize tanıdık gelen bu antik başkent Erciyes’in eteklerine yerleşmişti. Hatta dönemin krallığı Kaniş’de bulunurdu ki, tamamı 1000 kadar ticari içerikten oluşan tabletler *Prof. Hrozny* tarafından bulunmuştu. Onu ilk kez Kayseri’ye en az 3 saatlik mesafede keşfetmişlerdi. Karahöyük veya Karaev köyü yakınında Kültepe adı verilen bölgedeki kalıntılar ilk kez *Heinrich Barth* tarafından tanımlanmıştır.

İkinci olarak bu konu daha ayrıntılı araştırıldığında Kaniş bir Babil krallığıdır. Akad Şargon zamanında (*iddiaya göre Hristiyanlıktan 2800 yıl önce*) ve yazıtlardan da anlaşılacağı üzere ticari olarak çok önemli bir istasyondur.

Orada her açıdan geniş ticari ilişkiler vardı ve o zamanlar dünya çapında Mezopotamya ile birlikte önemli bir ticaret merkeziydi. (Dashyan, 1933, sayfa 426, 1931, sayfa 51 ve diğer II. Cilt)

Hint-Avrupa halklarından Hitit Kralları ülkeyi ele geçirdiğinde artık Sami halkları baskın bir role sahip olamadı ve zamanla ortadan kayboldular. (H.A. 1932, sayfa 171)

İsa'dan önce 12. yüzyılda '*denizci topluluklar*' istilasında sonuç olarak ne zaman Hint-Avrupa halkları, İstanbul Boğazı (Bosporus) ve Çanakkale Boğazı (Dardanel) yoluyla Küçük Asya'ya girdi ve Hatti/Hitit ülkesinin bütün şehirleri harap hale geldi. Kaneş bu karmaşa içinde ortadan kayboldu. Kaneş'den bize ulaşan hatıraların önemi uzun zaman konuşulmuştur. Bu nedenle buranın önemini ve rolünü anlatmaya gerek görmüyorum.

2. Puruşhattu: Erciyes'in çevresinde bulunan bu antik alanda en dikkate değer yer olan şehir Kaniş'di. *G. Contenau*'nun aktardıklarına göre, (*La Civilisation des Hitites et des Mitaniens*, 1934, sayfa 60, diğeri sayfa 87) mevcut Kayseri'nin yerinde Puruşhattu adında bir şehir vardı. Fakat buna dair somut bir kanıt olmamasıyla birlikte bu konuya değinerek sadece bir hatırlatma yapmak istedim.

Erciyes eteklerinde Ön Hattiler ve Hattiler döneminde, yani en azından M.Ö. 3000 yıllarından itibaren mamur ve müreffeh kentlerin var olduğu inkâr edilemez. Fakat bu olgu Kayseri'nin 'Eski Şehir' bölümündeki 'Aykesdan' (Bağlar) mevkiinin bir mahallesinin 'Hetitler/Hititler Niyeti' olarak adlandırılmasına ve halkın yöresel deyiimiyle (şivesiyle) 'Hititler' açıklamasının, bazılarının zannettiği üzere 'Hatti' kelimesiyle bir ilişkisi olmasına bir sebep değildir. Zira bu sıradan bir ses benzerliğidir.

Türkçede 'Hitit', Arapçada 'Khesis', 'Khetit' sözlerinin tahrif (değiştirilmiş) edilmiş halidir ki, nahiyе, bucak, bölge anlamına gelmektedir. Merzifon ve Amasya'da 'Hotot' kelimesi de aynı anlamıyla kullanılmış. Bu nedenle 'Hetitler Niyeti'¹⁰⁹, 'Khasisler

¹⁰⁹ 'Niyet' Arapçada 'Nahiyet', 'Nahiye' kelimesi semt, köşe, çevre, sınır anlamına geliyor. *H. V. Agopyan (Püzantion (Bizans), sayı 1094)* aktardıklarına göre, Merzifon ve çevresinde aynı söz 'Nayha' ve 'Nayhat' şeklinde kullanılmıştır. Kayseri içinde ise 'Niyet' derler. 50-100 veya daha fazla sınırı (dönüm) olan bağlar ve bu büyüklükteki her bir bağ o veya şu şahsın mülküdür.

Nahiyet' nahiye, bölge anlamındadır. (Prof. A. Seys, Hitit veya Unutulmuş Bir İmparatorluğun Tarihi, H. V. Agopyan, 1900, sayfa 6 ve Püzantion (Bizans), sayı 1094, 1900, Mayıs 15/28)

3. Majak: Kaneş'in yıkılışından (*Hristiyanlıktan 1200 yıl önce*) yüzyıllar sonra bölgede başka bir şehir kuruldu. Majak, Moskyan (*Kapadokya'lıların atası Mosoch veya Mechus*) kökenli olan bu isim yüzyıllar sonra Gamirk (*Ermenice Kapadokya*) ülkesinin ve Kapadokya Krallığının başkenti oluyordu.

Majak'ın yerini tam olarak tanımlayan nesnel ve somut bir bilgi yoktur. Birçoğu şimdiki şehrin iki km güneybatısında, Erciyes'in karşısındaki dağların üzerinde yer aldığını düşünüyor. (Encyclopédie de l'Islam, sayfa 701)

Majak'ın varsayılan konumu üzüm bağları ile kaplı tepelerin üzerindeydi ve Kayseri'den yaklaşık yarım saat uzaklıktaydı. Türkler oralara 'Eski Şehir', 'Eski Kayseri' veya eskiden Ermeniler bu bölgeye 'Zorzat', 'Zorzot' adını vermişlerdi. Ancak yeri hakkında genel bir fikir birliği yoktu. Bu konu araştırmacılar arasında her zaman tartışma konusu olmuştur.

Zimmerer ve Strabon'un Majak hakkında aktardıkları bilgilere göre o dönem mevcut şehrin inşa olduğu tepelerin eski Majak'ın yeri olduğu düşünülür. (H. A. 1900, sayfa 115)

Gevont Alişan'a göre eski Majak'ın bulunduğu yer Beş Tepeler'in üzeriydi. (Coğrafya, sayfa 558)

Bay Parseğ Ohanyan'ın düşüncesine göre oranın yeri olsa olsa Araplar Gediği'dir.

Yervant Yergatyan'ın (Püzantion (Bizans) sayı. 1084, 1900, Mayıs 3/16) aktardıklarına göre, 'Eski Şehir' bağları kireç taşı ile kaplıydı. Lavlarla kaplı olması gereken bölgede yoğun volkanik kayaçların bulunmamasından dolayı, lavların altında gömülü olduğu düşünülen Majak'ı, başka bir bölgede aramak gerekir.

Ermenilerin 'Zorzat' adlandırması *Prof. Albert Gabriel*'in (Momuments Turcs d'Anadolie, I.Cilt.) farkında olmadan çeşitli gezi eserlerini temel aldığı bir teyididir. Bunlardan ilki de Lejean'ın eseridir. (Au Yoskat à Cesareé, sayfa 7-8)¹¹⁰

¹¹⁰Encyclopédie de l'Islam, Ermenilerin o yere bu adı vermiş olduğunu onaylamakta.

Prof. Albert Gabriel, Türklere hoş olmayan bir şey söylemiş olmama düşüncesiyle, bu konuda *M. Karst*'in Strazburg yazılarından şu satırları aktarır: “*Günümüzde hiç kimse bu adlandırmayı hatırlamaz. Ve ‘Zorzort’ Ermenice bir isim değildir. Ona yakın olan ‘Tsortsorat’ sözcüğü engebeli arazi anlamına gelmektedir.*”

B. S. Boğosyan (Arev (Güneş), sayı 4827) bunu şu şekilde açıklar, “*Karst’in ‘günümüzde bu adlandırmayı kimse hatırlamaz’ açıklaması doğru değildir. Zira günümüzde Kayseri’de yaşayan Kayserili Ermeniler dahi, doğal olarak o yöreyi bilirler ve Zorzort veya Zırzort olarak adlandırırlar. Ve Kayseriyi gezmiş birisi olarak Prof. A. Gabriel’in bu ismi Strazburg’da öğrenmesine gerek yoktu.*”

Kemalettin (sayfa 114) daha hoşgörüsüz bir şekilde, *Prof. Albert Gabriel*’den alıntı yapmış ve ‘Zorzort’ adının vadi, uçurum, arızalı, inişli, çıkışlı anlamına geldiğini aktarır. Ancak hangi dilde olduğuna dair bilgi vermekten kaçınır.

‘Zırzort’ Ermeni Mezarlığı yakınında yükselen bir tepedir ve Cıncıklı adı verilen tarihi caminin çevresinde yeni Ermeni mahallesinden biraz uzakta bulunuyordu. Hala o büyük harabe yapı veya küçük kale de denen ‘Zokhum Kaya (veya Kalea)’ bu yerde taşlık alan üzerinde yükselen o kaya gerçekte kaya değildi ve o koca yapının bir kısmı ayakta kalmıştı. (S. Boğosyan, Doğu, sayı 4827)

Görünen o ki Kayseri’de yerli Ermeni ve Rum ahalisi, Zadik’in (Paskalya) kırkinci günü yani Hambardzum (İsa’nın göğe yükselişi)¹¹¹günü ve Vartavar adı verilen yortuyu kutlamak için Zorzot’a giderler ve bu şüphesiz yüzyıllardır kutlanan bir gelenektir. O güne verilen isim olan Vartavar yortusu Paganlar döneminden kalmış olmalıydı. Kutlama şekli ‘*bu benzerlikleri atlamamak gerek*’ zaten gösteriyor ki o yerde antik dönemden kalma geleneklerin olduğu ve tüm bu ipuçlarından dolayı bu bölgenin Majak’ın yeri olabileceği düşüncesi hâkimdir.

Majak, Kapadokya’nın başkenti olarak anılıyordu. Fakat *Strabon*’un iddialarına göre başkent Kilikya bölgesiydi. *H. Hagopos Daşyan*, bu çelişen her iki görüşe katılıyordu.

¹¹¹ *B. S. Boğosyan (Doğu, sayı 4827)* Ermenilerce Paskalya bayramı günü Zorzort’un ziyaret edilerek hac ibadetinin gerçekleştirildiğini ve o ad için Zarzart anlamında yorumlar olduğunu aktarır. İddiaya göre kutsal bayramlarda hac ibadeti için ziyaret edilen bölgeydi. Fakat şimdi bende yanlış yorumlayıp yanlış yorumlayabilirim. Fakat *Yeğiazaryan*’a göre, Zorzort Ermeni manastırlarından biridir ve aynı manastır adıyla halk dilinde Zırzort’a dönüşmüştür. Fakat *Yeğiazaryan* aynı zamanda kendisi de aktarır ki bu sözün manastır ve kiliseler ile çok benzerliği yoktu. Fakat mağaraların girişinde kutsal alanda taşlar üzerinde haçlar ve harfler görülmüş veya buranın bir inziva yeri olabileceği düşünülmektedir.

Majak hakkında “*Kapadokya'nın başkenti ve yeryüzünde Kilikya'nın eyaletiydi.*” olduğu görüşünü öne sürüyordu. (H. A. 1900 sayfa 115)

Yabancılar bu bölgeyi ‘Mazaka’ olarak adlandırıyor ve bu adın Ermenice karşılığı anlaşılan ‘Majak’ gibi duruyordu.

Majak, Yahudi Tarihçi *Josephus*'un aktardığı bilgilere göre (Yahudilerin Antik Çağı, I. Cilt, sayfa 125) *Meshech*, *Yafes*'in oğluydu ve bu sebepten dolayı şehir Mazaka adıyla anılmış. Hatta *Josephus* bu bölgede vaftiz edilmiş. Yahudi tarih yazarları ile diğer *Konstantin Tsiranatsin* (‘Bölge ile ilgili’ Eser veya Bölüm I. sayfa 20) ve *Philostorgos*'a (Kiliseler Tarihi, sayfa 12) göre Majak adı, Gamirk'in (Ermenice Kapadokya) atası olan *Mosoch*'dan (Kapadokyalıların atası) önce gelir. Bizim Ermeni tarihçiliğinin babası *Horenli Musa*, Majak adının Mşak adından geldiğini düşünür. *Horenli Musa* ve benzer şekilde *Josephus*'un şehri Majak olarak adlandırması elbette göz ardı edilemezdi.

Mşak, Meşek veya Masok adları efsane olup bilimsellikten uzaktır. Ancak Moskyan, *Mosoch* sözünün kökeninin izini sürüyorlar ve anlaşıyor ki Majak en azından Hristiyanlıktan önce onuncu yüzyıllarda antik döneme ait olmalıydı. Majak pek hatırlanmıyor olsa da Hristiyanlıktan beş veya altı yüzyıl önceye ait olmalı.

Strabon'un açıklamalarından anlaşılacağı üzere, Majak sadece başkent veya basit bir şehir olarak değerlendirilemezdi. Bunun yanında bölgede birçok sorun vardı. Mesela şehir su, sur ve tahkimattan¹¹² yoksundu. Bölge düzensiz bir durum içindeydi ve eğer Kapadokya Kralları burayı yerleşim yeri olarak seçmiş olsalardı bu bölgede tahta, taş ve ottan başka hiçbir şeye sahip olamazlardı.

Majak eskiden bu kadar mükemmel ve büyük bir şehir değildi. Daha sonra *İskender*'in Kapadonya'yı Roma uygarlığını hâkimiyeti altına almasıyla ve Roma'nın Asya içindeki egemenliğinin bir sonucu olarak gelişmişlik gösterdi.

Ariarathes Eusebius lakabıyla aynı zaman da kendileri *Philopator* olarak bilinen Roma uygarlığı tarafından kendileri büyük sevgi ve saygıya mazhar olmuştu. Roma

¹¹² Roma coğrafyasının nitelikleri hakkında ve eksikliklerini çok daha anlaşılır biçimde açıklamakta fayda var. Nitekim mimar *Texier*'e göre özetlemek gerekirse burada olan sık depremlerden dolayı bu bölge çevrede yaşayan nüfusa pek güven vermedi. Böylece kendi hayatlarını düşündüklerinden dolayı ani kararlar ile yer değişikliği yapmışlardı.

ilkelerine göre kendi krallığı içinde iki büyük Majak ve Tyana (Kemerhisar) şehirlerini kurmuştu. Hatta Majak için 'Charondas' yasalarını bile çıkarmıştı.

Roma dünyasına tutkunlukları, zamanında bu bölgeye nüfuz etmelerinde etkili olmuştu.

Bu nedenle Majak, o tarihlerde büyük bir şehir haline geliyordu.

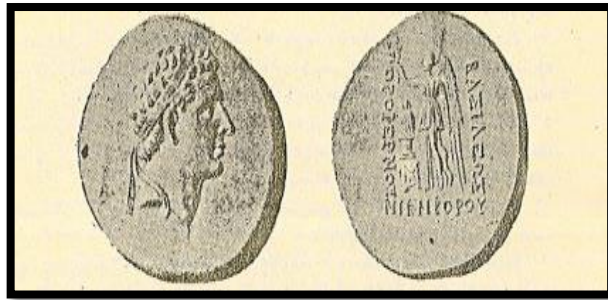
Majak, M.Ö. 316'da bağımsız bir krallık haline geldikten sonra kendine ait özel sikkelere sahip olmuştur.

İlk kez o tarihlerde Kapadokya adıyla paralar basılmıştır. Pers Satraplık'ları Kapadokya içinde değillerdi. Diğer hâkimiyeti altındaki Sinop ve Kilikya bölgeleri içinde sikkelerini bastırmışlardı.

Majak'da ilk Kapadokya madeni parası *II. Ariarathes* (M.Ö. 316-280) zamanı bronz olarak basılmış. *Bay Parseğ Ohanyan*, "*Britanya Müzesi'nde göz önünde bulunduğunu ve üzerinde Aramice yazılar olduğunu*" iddia eder.

Bu durum gösteriyor ki Kapadokya Krallığı döneminde bu başkent içinde ilk darphane oluşumları mevcuttu.

II. Ariarathes'ten sonraki mirasçısı *Ariaramnes* (280-230) adıyla bronz sikkeler ilk kez Roma *APIAPAMNOY* (*Ariaramnes*) döneminde bulunmuştur. Sophene (Tsopk/Kharpet/Harput) veya Küçük Ermenistan Kralı *Arşam*'ın sikkeleri ile benzerlikler taşıyordu. Bazı görüşlere göre sikkeler Arşamuşat içinde darphanelerde basılmış olabilirdi. Fakat *P. Ohanyan* aktardıklarına göre, her iki sikkenin sanatsal benzerliğinden dolayı bu sikkelerin Majak bölgesi içindeki darphanelerde basılmış olabileceğini düşünüyor.

Fotoğraf 9. Kral veya Orophernes'in Zaferi Sikkesi
(B. P. Ohanyan'ın Koleksiyonu)

III. *Ariarathes*'in (230-220) imparatorluk döneminde Majak içindeki darphanelerde tamamen Roma sanatıyla işlenmiş dört adet sikke basılmış. Sikke üzerindeki mükemmel sanat bize *Kral Orophernes* (M.Ö. 158-154) hakkında önemli bilgiler verir.

Bu darphanelerin içinde birçok sikke basıldı. Ayrıca Kapadokya'da bağımsız Kral *Ariobarzanes*'in sikkeleride basılmıştır.

Majak'ı görüldüğü gibi ara ara Pontus Kralı *Mithridatis* ve Ermeni Kral *Digran* ele geçirdi. Hatta *Büyük Digran* 78 yılında Majak sakinlerini ve diğer 11 şehrin sakinleri ile birlikte yeni inşa edilen başkent Tigranakert'e (Diyarbakır) taşıdı.

Pompeius, Roma adına Ermeni-Pontus ittifakını ve Anadolu'nun bazı bölgelerini Roma egemenliği altında aldı. Ayrıca Roma'nın hâkimiyetinde Kapadokya Krallığı'nı yeniden kurdu.

Pompeius bu vesileyle Majak'ı yeniden inşa eder, büyütür ve birçok yetkilerle donatır. Büyük olasılıkla Kapadokya'nın Roma'ya bağlanması (M.S. 17) yılında meydana gelen büyük depremde harap olması nedeniyledir. O deprem Küçük Asya'nın birçok şehrini yerle bir etti ve Roma'nın Asya vilayetini çöle çevirdi. Majak, diğer yardım ulaşıp imar edilen, büyük yardımlar yapılan şehirlerin arasında olmamasının nedeni, Kapadokya'nın henüz Roma'nın egemenliği altında girmemiş olmasındandır ve belki de o sene egemenliği altına girmiştir.

4. Eusebia: Kapadokya'nın bağımsız olduğu dönemde Majak şehri, çok kısa bir zaman içerisinde isim değişikliğine uğrar ve Eusebia veya Erciyes Eusebiası olarak adlandırılır. Fakat bazıları bu ismin Majak'a değil, oraya yakın yeni kurulan bir şehre verildiğini düşünürler.

H. Hagopos Daşyan, hala onun yerini 'tartışmalı' olarak görür. Sanki onu ayrı bir şehir olarak kabul etmeye taraftardır ve onun tespitleri yalanlanmamıştır. (H.A.1932, sayfa 171) *B. Parseğ Ohanyan* da, aynı şekilde Eusebia'nın Majak'tan yarım saat uzaklıkta, kuzeybatı yönündeki Beştepeler yükseltisi üzerinde, yeni inşa edilmiş bir şehir olabileceğini düşünüyor.

Eusebia adlandırmasıyla birlikte şehrin Beştepeler'e doğru genişlediği de varsayılabilir. Strabon'un aktardığı bilgiler genel olarak teyitli belge niteliğindedirler. Erciyes Eusebiası adlandırmasını Majak'ın unvanı olarak kabul eder. Bu nedenle, bu

adlandırmayı salt bir isim değişikliği olarak kabul etmek gerekir ki, kimin tarafından verildiği de belli değildir.

H. Hagapos Daşyan, Majak'ın Eusebia olarak adlandırılmasının muhtemelen *Kral Philopator*'dan (M.Ö. 166-130) sonra gelen sikkelerde de adı geçen *V. Ariarathes Eusebes*'ten almış olabileceğini aktarır. *P. Ohanyan*'ın aktardıklarına göre, önceki dönem *IV. Ariarathes* (230-166) Romalıları memnun etmek için Majak adının yanına ve sikkelerin üzerine Eusebia eklemiştir.

Diğer yazarların aktardıklarına göre, M.Ö. 91 yılında ne zaman *I. Ariobarzan Eusebes* (96-63) yerli kraliyet ailesinin başı, Kapadokya'da Romalıların koruyucusu ve Ahemeniş Hanedanlığı'ndan gelen kraliyet hanesine son vermesiyle kendi ülkesinin başkentini Eusebia yaptı. (Rumca Evsebeia denir.) (Nouveau Dict. d'Hist. et de Geo. Anc. Et mod. Etc. Par. M M. Ed. d'Ault-Dumesnil, Louis Dubcaux et l'Abbé A. Crampon. 1874, sayfa 241, diğeri A Smaller Classical Dict. by William Smith ve La Grande Encyclopédie.)

Fakat *P. B. Ohanyan*, British müzesi sikke uzmanı *Barclay V. Head*'in listesine dayanarak (1911 yılında) *I. Ariobarzan*'ın kendi sikkeleri üzerinde *PİLOROMAIÖS* yazdığını aktarıyor. Eusebia (=dindar) takma adını ilk kez *IV. Ariarathes* (220-166), sonra kendi oğlu *V. Ariarathes* (166-130), ardından *IX. Ariarathes* (96-91) ve *X. Ariarathes* (42-36) kullanmıştır. Fakat eldeki verilere göre, *Ariobarzan*'lardan (51-42) sadece *III.* bu adı kullanmıştır.

B. Ohanyan şimdi haklı olarak düşünür ki, Majak nüfusunun Tigranakert'e nakledildiğini hatırlıyor ve neredeyse bir asır sonra *IV. Ariarathes* ve Pontus arasındaki savaşlarından dolayı 'Eusebia' adının hiç hatırlanmadığını düşünüyor ki, *III. Ariobarzan* zamanında veya çok çok *X. Ariarathes* zamanı denilmiş olması gerekiyor. Böylece şehirde *Tigran* ve *Pompeius* zamanından sonra bu ad değiştirmeler tamamlanmış olmalı.

Strabon'un (M.Ö. 63-M.S. 19) şehrin adının Majak ve unvan olarak da Eusebia adlandırmasının verilmiş olduğunu aktarması, onun kökleşmiş olmadığını veya Majak isminin kullanımdan düşmüş olmadığını bir kanıttır.

Her hâlükârda bu durum şehrin, bu adlandırmayı uzunca bir süre kullanmadığını gösteriyordu.

5. Roma Gesariası (Kayserisi): Ülke, Roma egemenliğine geçtikten sonra, harabe haline gelmiş olan Majak'ın veya Erciyes Eusebiası şehrinin yerine, onun coğrafi konumunun önemi nedeniyle, tabii ki tamamıyla aynı yere değil, ama çok yakınına, kuzeydoğu yönünün iki kilometre uzağına Gesaria (Kayseria), yani '*İmparatorun Şehri*' olarak adlandırılan bir şehir inşa edilir.

Şehrin bu yeniden inşasının ne zaman, Kayseria adının kimin tarafından konulduğu tartışma konusudur. Bazıları şehrin yeniden inşasını, Kapadokya'yı Roma İmparatorluğu'na bağlanmasını sağlayan İmparator *Tiberius*'a (M.S. 14-37) atfederler. Diğer bazıları ise Arkelais (Aksaray) koloni kentini kuran, Kapadokia ve Likavonia (Konya ve Karaman) vilayetlerini yeniden yapılandıran İmparator *Claudius*'a (M.S. 41-54) atfederler.

Genel kabul gören sanıya göre, şehri inşâ edenin İmparator *Tiberius* olduğu ve evlatlığı olduğu İmparator *Augustus-Caesar* onuruna şehre 'Caesareia' adını vermiştir.

Ancak *Ramsey*, kilise tarihçisi *Sokrates Skolastikos*'ın araştırmalarına dayanarak şehrin, İmparator *Claudius* tarafından kurulduğuna inanıyor ve bu düşüncesini M.S. 41 yılında *Claudius* tarafından gerçekleştirilen genel yeniden yapılanma gerçeğinin yanında aynı zamanda sikkelerin varlığına da dayandırıyor.

Ramsey, Gesaria adının bu zamandan önce şehrin sikkelerinde hiç bulunmadığını ve sikkelerin üzerinde EUSEBİUS CAESAREA krallığı dönemine ait olduğunu gösteren yazıyı okuduğunu aktarıyor. (Asia Minor, 303) *Ramsey*'in bu yanılığının nedeni, küçük *Tiberius* adının her iki imparatora da verilmiş olmasıdır. Fakat *Ramsay*'in bu teorisi kabul görmüştür. Ayrıca Britanya ansiklopedisinde de geçmektedir. (Encyclopedia Britanique, 1911-1912 IV. Cilt) *Ramsey*'in bu görüşüne yazar, araştırmacı ve akademisyenler karşı çıkmaktadır. İlk Ermeni büyük araştırmacılarından *H. Daşyan*'a göre, *Ramsey*'in, *Sokrates Skolastikos*'u referans göstererek şehrin inşasını *Claudius* döneminde olduğunu söylemesinin yanlış olduğunu, çünkü bu tanıklığın *Sokrates Skolastikos* değil, *Sozomenos*'a ait olduğunu aktarıyor. *H. Daşyan*, ayrıca diğer kanıtları yani Antik Çağ'dan günümüze gelen bilgileri çürütmenin pek inandırıcı olmadığına dikkat çekmekte. *H. Daşyan*, *Ruge*, *Pauly-Wissoma* ve diğerlerinin teorilerini kabul etme eğilimindedir. (Real Enc. S.1289 ve Encyclopédie de l'Islam, sayfa 701 ve diğer Entrop. 7. 11. 2, Suidas'ın sözleri, İeronimos, kronolojisi, Sohoene 147) Ancak *H. Daşyan*'ın açıkladığı gibi, *Strabon*'un, Kapadokya'nın bir

Roma eyaleti olduğunu belirtmesi dikkat çekici bir gerçektir. Fakat şehre kendi döneminin sonunda ve dolayısıyla Roma egemenliğinden hemen sonra verilmiş olması gereken ‘Gesaria’ adından bahsetmiyordu.

Ayrıca Gesaria adının kim tarafından verildiği sorgulanmalı. Görüldüğü gibi *Tiberius* veya *Claudius* şehri kurduğunda bu adın verildiğini söylemiştir. Ancak farklı görüşler de ortaya çıkmıştır. Tarihçi *Sextus Rufus*’a göre bunu gerçekleştiren *Arkheleos*’du. *Kostandin Tsiranatsin*’e göre bu ad değiştirmeyi gerçekleştiren *Julius Caesar*’dı.¹¹³

Sonunda, Gesaria adı kimin döneminde verilmiş olursa olsun adı Roma egemenliği döneminde ve sonrasında şehre verilmiş olmalıydı. Şehrin eski adı Majak veya Mazaka olarak devam etti. Özellikle eski Roma kaynaklarının gösterdiği gibi bu isimler kullanılmaya devam etti. (CIG. 4442 ‘Rumca Yazılı Kayıtlar’ H. Daşyan, 1900, sayfa 115)

Elbette her şeyi Türkleştirme saplantısıyla Kayseri unvanını Türkçe kabul eden yeni Türk tarihçiliğinin saçmalıklarıyla uğraşmak gereksizdir. (Kemalettin, sayfa 115) Ayrıca bir diğer milliyetçi *Horenli Musa* tarafından kaleme alınan bir efsaneye göre *Tigran*, Kayseri (Gesaria) vakfiyesini genç asi kuzeni *Mihırdat*’a atfetmiş. İddiaya göre *Sezar* onu korumuş ve orada Perge (Antalya, Aksu)¹¹⁴ şehrini hâkimiyeti altına almıştı. *Hirodes*’in babası *Antipatsos*’un emir subayı olmuştur. “*Burada lüks, modern yeni bir şehir inşa edilmiş ve Majak adı Sezar’ın onuruna Gesaria olmuştur.*”

Türk tarihçisi, dünyanın farklı yerlerinde özel bir unvanla ayırt edilen tümü Roma’lı 17 tane Kayseri (Gesaria) olduğunu unutmuş (Encyclopédie de l’Islam, 701) ve onlardan her biri bölgelerine göre farklı unvanlar almıştı. Bizim bulunduğumuz bölgeye Césarée de Cappadoce¹¹⁵ denirdi. Diğer yerler ise Césarée d’Antioche¹¹⁶,

¹¹³ H. Daşyan, (1900, sayfa 115) ayrıca diğer kaynaklara da değiniyor. **Hist. bell Alex. 66. 4. Gaius Plinius Secundus, Naturalis Historia. 6. 8. Klaudyos Batlamyus, 5. 6. 15. Seyyah Antonios Iten. Ant. 197. 5. 201. 205. 210. 211. 214. Tabula Peutingeriana Haritası, 10. 2. 3. Philostratus “Sofistike Davranış II” Not. Epise, 1. 8. ve diğerleri.**

¹¹⁴ Perge, günümüzde Kara Hisar olarak bilinen Pamfilya’nın (Pamphylia) başkentiydi ve Tiana’nın tapınağıyla tanınırdı.

¹¹⁵ *Süyani Mihail*’in Gesaria’yı ‘Ermeni Gesaria’ olarak adlandırması da dikkat çekicidir.

¹¹⁶ Antakya içinde.

Césarée Palestine ¹¹⁷, Césarée Filipus ¹¹⁸, Césarée d'Anazarba ¹¹⁹, Césarée de Bithynie¹²⁰, Césarée de Bage¹²¹, Nor (Yeni) Gesaria¹²² olarak adlandırılmış ve diğer Edessa topraklarına (günümüzde Şanlıurfa ve civarı) bağlı, Diyarbakır'ın Siverek eyaleti içinde Gesaria (Caesarea) adı verilen yer ve köyler mevcuttur.¹²³

H. Hagop Taşyan, Roma Gesariası'nın yerinin tam olarak bilinemediğini aktarıyor. Ancak günümüzün Kayserisinin güneybatı yönünde bir saat kadar uzakta olduğu düşünülüyor ve Erciyes sıradağları eteklerindeki tepeler üzerinde bulunuyordu. Yerliler burayı 'Eskişehir' olarak adlandırıyordu. Eski Gesaria veya Eski Kayseri adıyla da tanınıyor ve Erciyes dağına daha yakın bir yerde bulunuyordu. (Fransız Ansiklopedisi, Arthur Guy ve Vital Cuinet, I. Cilt, sayfa 309)

Episkopos Dırtad Balyan'ın görüşüne göre, Eskişehir denilen yerden Hetitler Niyeti'ne kadar olan yeri. (Püzantion (Bizans), sayı 1071, 1900, Nisan 20-3 Mayıs)

Bu mesafe doğuya bir veya bir buçuk saat, güneye ise bir saattir. Bu sınırlar içinde Eskişehir, Gedikler, Karacaören, Gederis, Becen, Sakar, Kıranardı, Hisarcık, Gülle, Billur, Haymana, Hetitler, İrihan ve diğer Niyet'leri (bölge, bucak, bağ) bulunur.

Onlar Erciyes dağı eteklerindeydi ve vadiler, tepeler, düz arazi üzerinde bulunurlar.

Bu Niyet'lerden (bölge, bucak, bağ) Eskişehir, Hisarcık ve Hetitler her adımda karşılaşacağımız antik dönemlerden kalma izler ile tanınmışlar. Orada geçmişten yaşam izleri taşıyan 5-6 odalı mağaralar, mezarlar, mezar taşları belki eski tapınaklar, eski suyuolları, yıkılmış yapılar, surlar ve diğer oluşumlara rastlanmıştır. Bazen tesadüfen veya eski bahçelerin sürülmesi, yerin temizlenmesi vb. eylemler sonrası da ortaya çıkmıştır. (Episkopos Dırtad Balyan)

Orada, Eski Şehir'in diğer bir tarafında 1889 yılında tesadüfen üç mezar yeri bulundu. Onların içinde dışı mermer veya üzerinde çiçek motifleri olan altı tane mermer mezar

¹¹⁷ Şimdi buraya Gazze deniyor. Bu şehir *Büyük Hirodes* tarafından imar edilmiş. İmparator *Augustus* onuruna Caesarea (Gesaria) olarak adlandırılmıştır.

¹¹⁸ İmparatorların onuruna Caesarea (Gesaria) denilen Lübnan'ın kıyıları, Ürdün'ün yakınları ve Batı Şeria'nın 3-4 km doğusunda yer alır.

¹¹⁹ Anavarza (Kilikya içinde) veya Diokaisareia (Uzuncaburç, Mersin, Silifke).

¹²⁰ Bitinya (İzmit) bölgesi yakınlarında.

¹²¹ Hermione (Argolis) üzerinde Lidya şehri.

¹²² Eski Kayseri ve günümüz Niksar.

¹²³ Afrika kıtası içinde iki tane Kayseri vardı. Césarienne Moritangas şimdilerde Şerşel (Cezayir) ve Tingis (Fas) anılmakta.

taşı üzerinde Rumca yazılar görüldü. Onlardan birinin yazıları tahrip olduğu için okunamaz hale gelmiş ama diğer beşi net okunuyordu.

Ermeni-Katolik Gatoğigos (Başepiskopos) *Boğos Emmanuelyan* onları almış ve kilise avlusunun bir köşesine toplamıştı. (1899, sayfa 16)

Episkopos Dirtad Balyan'ın bunların bir kopyasını yayınladıktan sonra, onların çevirilerini burada aktarıyoruz:

I
ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ
ΚΑΣΚΕΛΙΩ ΚΕΛΑΔΟΥ
ΠΑΤΡΙ ΚΑΙ ΛΟΝΓΕΙΝΗΣ
ΤΡΑΤΟΝΙΚΟΥ ΜΗΤΡΙ
ΤΟΙΣΤΕΛΥ ΚΥΤΑΟΙΣ
ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ.

II
ΑΗΔΩΝ ΛΕΩΝΙΔΑ ΛΕΩΝΙΔΟ
Υ ΤΩΝΑΡΙ ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.

III
Τ. ΦΑ. ΙΑΣΩΝ ΗΡΚΛΕΙΗΙ ΔΙΑ
ΓΥΝΑΚΙ ΤΗΓΛΥ ΚΥΤΑΤΗ
ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.
ΤΙ. ΦΑ. ΙΑΣΩΝ ΖΩΝ
ΚΑΙ ΦΡΟΝΩΝ ΕΑΥΤΩ.

IV
ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΣΕΚΟΥΝΔΑ.
ΑΙΜΗΤΡ ΜΗΤΡΟΔΩΡΩ
ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.

V
ΙΟΥΛΙΑ ΜΗΤΗΡ ΚΑΙ ΚΛΗΜΗΣ
ΑΔΕΛΦΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΑ ΔΩΛΟΓΟΥ
ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ.

I.

Avrillos Gordianos, kendi babası *Cascelio Keladou*'nun anısına ve çok sevdiği kendi annesi *Longinis Tratonicoi*'nin anısına.

II.

Aidon Leonida, kendi sevgili kocası *Leonido*'nin anısına.

III.

T. Fl. Lassou'nun kendi sevgili eşi *Irklii*'nin anısına.

IV.

Julie ve *Secunda*'ın kendi sevgili annesi *Midrodora* anısına.

V.

Anne Julié, baba *Klimis* ve *Augusta Zologou*'nun anısına.

Ortaya çıkan bu mezar taşlarının tarihsiz olmasından dolayı, ne yazık ki hangi döneme ait olduklarını söylemek mümkün değildi. Sadece Roma kentine gömülmüşler ya da daha büyük olasılıkla Roma kentinin yeri Bizans döneminde mezarlığa dönüşmüştü ve bu mezar taşları büyük olasılıkla o döneme aitti.

Orada hala bir Roma Sirki'nden (Circus Maximus) izler görülmektedir. Ancak o kadar belirsiz ve öyle zor fark edilir ki, onun yerini belirleyebilmek için çok titiz ve dikkatli çalışmamız gerekir. (Vital Cuinet, I. 309)

1886 yılında bu alanda yapılan kazılarda mezar odalarında birkaç Rumca yazılı eser ve devasa bir yapının temelleri ortaya çıkarıldı.

Eski duvar kalıntıları çoktur. İşte orada çeşitli haç izleri taşıyan taşlar bulmuşlardı.

Arthur Guy'da, Akrapol (Kale) kalıntılarına benzeyen yapılar olduğuna tanıklık ediyor.

I. Şapur'un 260 yılında şehri ele geçirmesinin ayrıntıları göz önünde bulundurulduğunda ve *Demostenes*'in şehrin komutasını alıp orayı savunduğuna göre, bir kale veya kalenin varlığı çok muhtemeldir. Fakat esir alınan şehrin tabiplerinden biri işkencelerin şiddetiyle çaresiz kalmış ve kaleyi kuşatan Perslere sur üzerinde güçsüz noktayı göstermişti. *Demostenes* tarafından kuşatılan ve onu canlı yakalama emri alan düşmanlardan biri, elinde bir kılıçla kuşatma ordusunu yarıp kaçmayı başardı. (İoannis Zonaras (Bizanslı Vakanüvis), 234. Tillmont, 3. 452. Asie Mineure, 441)

Bu ayrıntılar bizlere anlatıyor ki şehrin korumasız olmadığı ve kesinlikle en az bir kaleye veya Akrapol'e sahip olduğunu doğrulamaktadır.

Kente bahşedilen önem ve aynı zamanda Kapadokya'nın başkenti olarak adlandırılması dolayısı ile bir surla tahkim edilmesini de anlaşılır kılmaktadır. Fakat bu surların yapımı ile ilgili bir bilgi aktarımı veya belgeye sahip değiliz.

Roma Gesariası, durumu inişli çıkışlı olmasına rağmen önemini her zaman korudu.

Valilerin rütbesi, imparatorların kaprislerine veya siyasi, askeri durumuna bağlı olarak her zaman değişkendi.

Caesar Vespasianus, zalimlere karşı koymak için Lejyon ordusu kurdu. Ancak şehir aynı zamanda basit bir Procurator (Yönetici) tarafından yönetiliyordu.

Kendisi şehrin önemi hakkında yeterince bir fikir vermek için *İoannis Zonaras* (sayfa 234) ikincil bir şehir olduğunu düşünüyor ve 260 yılında 400.000 kadar nüfus olduğunu dile getiriyor.

Roma İmparatorluğu döneminde Kayseri, Suriye'nin Antakya kentinden sonra doğunun kalelerinden biri olarak Roma çıkarları açısından büyük önem taşıyordu.

“Yaklaşık 240 yıl boyunca, Tiberios'dan Kalyanos'a kadar, her imparator için kendi vesikalarını içeren sikkeleri Kayseri darphaneleri içinde basılmıştı. Böylece aynı darphanelerde 180 gr ağırlığında üç sikke, 120 gr ağırlığında iki sikke, 60 gr ağırlığında sikkeler, 1/2 30 gr ağırlığında sikkeler bulabilir. Septimius Severus'a (193-212) kadar bu paralar saf gümüştendi. Ondan sonraki dönemde yavaş yavaş gümüşün değeri düşecekti. Aynı darphanelerde basılan büyük-orta-küçük madeni sikkeler de vardı.”

“Kapadokya sikkelerinin büyük bir bölümünün üzerinde Erciyes dağı, bazen üzerinde bir yıldızla, bazen bir heykel, bazen de üzerinde tapınak veya sütun bulunurdu. Diğer sikkelerin üzerinde Yunan tanrıları veya tanrıçaları, mesela Athena, Herakles vb. ayrıca Asya tanrıçalarının bir başı Roma sikkelerinin çeşitli sembolleriydi.”

“Kayseri'de basılmış olan sikkelerin üzerindeki dini semboller ve yazıtlar bu konuda esasında imparatorların tahta çıkışından itibaren tarihe ışık tutması açısından çok önemli olmuştur.” (P. B. Ohanyan'ın bilgileri)

Orada basılan sikkelerin üzerindeki semboller, Roma döneminde Kayseri'nin durumu, siyasi veya dini önemi hakkında önemli fikirler verebilir.

Böylece, *P. Barseğ Ohanyan*'ın aktardıklarına göre Kayseri sikkeleri üzerinde bulunan bazı unvanlar aşağıda sıralanmıştır:

1. Μητροπλεως (Mitropoleos) : Şehir merkezi veya eyalet başkenti. Bu unvanı daha önce ikinci bir şehir kuran şehrin yaşayanları tarafından verilmişti. Bu tür ayrıntıları dikkate almayan Roma, çıkarlarına göre aynı eyalette birden fazla şehre bu unvanı vermiş onu sadece birinci, ikinci gibi başlıklarla ayırmıştır.

2. Νεωκορον (Neocore) : Bu unvan, tapınakların bakımı, düzeni, hazinesi, kutsal tapınakları koruma, tapınaklara mülk sağlama ve kutsal ayinler düzenleme ayrıcalığına

sahip olan şehirlere veya nüfuslara verilen unvandı. Kayseri içinde bu kutsal ayinlerin gerçekleştiği yer mevcuttu.

3. Σροηερια (Sr Oieria) : *Septimius Severus*'un onuruna.

4. Φιλαδελφεια (Filadelfeia) : (Kardeş Sevgisi) *Severus*'un iki oğlu *Caracalla* ve *Geta*'nın onuruna.

5. Υπατος (Consulat, Konsül) : Bu İmparatorun konsül yılı anlamına geliyordu ve *Tranquillitas Cos III*'ü simgeliyordu.

6. Ελευθ (Ερια) Δυμιου (Eleft (Eria) Dimiu) : Roma'da *Libertas Publica* yani özgür halk, özgür ülke anlamında.

7. Exercitus Cappadocius S. C. (Kapadokya Ordusu) : *Andrianos*'un M.S. 124'de kendisinin düzenlediği askeri sefer anısına bastırılmış olduğu büyük bir bakır sikke üzerinde görülebilir.

Bu nedenle Roma dönemi Kayseri sikkeleri, yeni kazılar ve araştırmalarla birlikte hala Kapadokya tarihine ışık tuttuğu için oldukça önemlidir.

Kayseri, Roma döneminde varlığını tehdit eden felaketlerden kurtulmasa da önemini hiç kaybetmemiştir.

Böylece İmparator *Antoninus Pius* (138-161) döneminde Küçük Asya içinde meydana gelen korkunç depremler Kayseri'ye büyük zararlar verdi.

Ayrıca Kayseri *Episkopos Pirmilianos*'un (233-269) döneminde, Kayseri'de korkunç depremler meydana gelmiştir. Kendisinin kaleme almış olduğu bir mektuptan anlaşılacağı üzere, bu depremler sonucunda ülkedeki bütün şehirlerin yeryüzünden silindiğini teyit etmektedir.

Kayseri bu depremler sırasında ağır hasar görmüş olabilirdi fakat yıkılmış mıydı? *William Smith*'e göre, Roma Kayserisinin bir depremle yıkıldığı söylentilerine karşın kesin bir tarihi olmayan bir depremle yıkımı teyit edilmiş olsa da bu konuda güvenilir kesin bir bilgiye sahip değiliz. (A Smaller Classical Dict.)

Ancak kesin olarak *Episkopos Pirmilianos* zamanında, Hristiyanlığın 260. yılında Kayseri Sasani Fars Kralı *I. Şapur* döneminde kurulmuş fakat görüldüğü gibi şehir, o

temel çöküntünün hemen ardından yeniden inşa edilir. Çünkü tarihçiler tarafından ayrıntıları verilen nüfus katliamının bir yıkımdan dolayı olduğu gerçek değildir.

Gerçekten yok olmuş olsa da buna rağmen, hemen yeniden daha görkemli ve şanlı bir şekilde inşa edilmiştir. *Diocletianus*'un (284'de) zamanında, Roma İmparatorluğu'nun Asya eyaletleri yeni idari bölünmelere maruz kalmış ve Pontus'un büyük piskoposluğu da 10 eyalete ayrılmıştı.

Bunlardan ilki Kapadokya'daydı¹²⁴ (Cappadocia prima) ve ana şehir Kayseriydi.

Sonuç olarak 260 yılında yok olduktan sonra tekrar kurulan şehir, çok hızlı bir gelişme göstermiş ve büyük taht mücadelelerine şahit olmuştu. Bunun yanında faaliyetlerini sadece kendi çevresiyle sınırlandırmakla kalmayıp, inananların faaliyet ve propagandalarıyla etkisini uzak diyarlara da yayarak, kiliseye büyük şahsiyetler ve tarihi kaynaklar kazandırmıştır. O dönemde Kayseri, manastırlarıyla aynı zamanda bir eğitim şehriydi. V. yüzyıla kadar şöhretini korumuş ve Arap istilasına olmasına rağmen bu varoluşu zarar görmemişti.

Hristiyanlığın Kayseri'ye yönelik büyük eğilimi ve dirilişi, şehrin gelişimine doğal olarak büyük katkılar sunmuştu. Görüldüğü gibi Hristiyanlığı durdurma girişimleri olmuş ve ortaya çıktığı zaman zalimler tarafından ciddi şekilde zülüm görmüş ve zarar verilmek istenmiştir.

Bu dönemde *Julianus Apostata* (361-363) şehri, şehirler listesinden çıkarır ve ondan Gesaria adını alır. Ona, sadece bir kasabayken sahip olduğu eski adı olan Mazaka'yı verir.

Fakat bu anlaşmazlık fazla uzun sürmez. *Julianus*'dan sonra *Valentinianus* (364-375) zamanında yeni oluşumda Kayseri, I. Kilikya'nın başkenti olarak kaldı. (Herakles Taşyan, 1900, s.115) 385 yılında *Theodosius*, Kayseri (Gesaria) adını şehre tekrar verdi ve şehri olağanüstü bir şekilde geliştirdi. (Kemalettin, sayfa 112) Bunun yanında tanınmış ünlü *Episkopos Aziz Barseğ (Basileios, 371-379)* döneminde Kapadokya o muhteşem kiliselerini hem bu büyük patriğe hem de Roma Kayserisine borçluymuştu.

¹²⁴ Diğerleri de II. Kapadokya, I. ve II. Ermeni, I. ve II. Galatia, Bütania, Paplagonia, Hellespontos, Polemonion, Pontus.

O, sadece kıtlık zamanında felakete uğrayan insanlara yardım etmekle kalmadı. Aynı zamanda insani yardım kuruluşları da inşa etti. Böylece şehrin dışında fakir ve hastalar için büyük bir bakımevi inşa ettirdi.¹²⁵

Ayrıca, muhtemelen şehrin dışında, bir tapınak¹²⁶ inşa edilmesine izin verdi. (Prof. Albert Gabriel, *Momuments Turcs d'Anatolie*, I. Cilt)

Bu dönemde şehir biraz *Aziz Barseğ'in (Basileios)* yaptırdığı yapının çevresinde toplanmıştır. (*Encyclopédie de l'Islam*, sayfa 703)

Grigor Nazianzatsi'nin açık ifadesine göre, Roma Gesariası (Kayserisi) eski şehirde veya ona yakın bir yerde kurulmuştu. Onun ifadesine göre, “*şehirden çıkın ve tanrının bir eseri olan yeni şehre hayranlıkla bakın.*” Tabii ki muhteşem kiliseleri ve *Aziz Barseğ'in (Basileios)* çabalarıyla fakirler ve hastalar için inşa edilen bakımevleriyle.

Roma Gesariası'nın (Kayserisi) inşa edildiği tepelerin eteğinde bir şekilde ortaya çıkan bu genişletilmiş şehrin müstahkem (güvenli, korunaklı) olduğu söylenemezdi ancak siyasi ve özellikle dini açıdan önemli bir merkezdi. *Aziz Barseğ (Basileios)*, kişisel erdemi ve çabalarıyla gücünü vurguladığı büyük Kapadokya kilisesinin Episkoposluk makamının mirasçısı olarak görünüyordu. Böylece İmparator *Valentinianus*, Kayseri içindeki bu gücü sarsmak için Tyana (Kemerhisar) içinde bir Episkoposluk makamı kurmak istemiş. Bu durum Kayserili *Aziz Barseğ (Basileios)* ve *Tyana Episkoposu Antimos* arasında bir mücadeleye neden olmuştu. Ancak *Aziz Barseğ (Basileios)* makamını ve saygınlığını korumayı başardı. Böylece Kayseri, tercih edilen bir makam olarak üstün önemini hiç kaybetmedi.

¹²⁵ Bu hastanenin yeri, bir vadide bulunan 'Tsorsorak' (Türkler 'Cürcürük, Cürcürler' demekte.) adlı bir semtte olduğu tahmin ediliyor. Battal ve bitişiğindeki Tepecik (küçük bir tepenin üzeri) semtleri, burası 'Zorzort' yakınında yüksek bir konuma sahiptir. 'Tsorsarak' onlara göre Türkü ama kelime Ermenice kalmıştı. Bundan şu anlaşılıyor ki oranın önceden bir Ermeni yerleşim yeri olduğunu ve daha sonradan İslamlaştırıldığını gösteriyor. O semte bağlı Çakaloz (bu ada Türkçe'de rastlanmaz, belki Rumca'dan geçmiştir.) denen yerde de Ermeniler yaşamıştır. (**S. Boğosyan, Arev (Güneş), sayı 4827**)

¹²⁶ Bu tapınak, *Aziz Barseğ'in* adına adanmış şapel, Battal semti yakınında olmalı. Karşı eski Kayseri'de yükselen tepenin yamacında adını vitray kubbesinden alan Cıncıklı caminin yeriydi.

Fotoğraf 10. Kayseri'nin Kapsamlı Görüntüsü

İddiaya göre, şehir Roma hâkimiyeti döneminde bir ticaret merkezi haline gelmiş ve refah seviyesi yükselmişti. O büyük Roma yolu üzerinde, oraya gelmeden önce Galatia gelir ve Kızılırmak'ın (Alis) yakınından geçerek öncesinde Parnassus ve Nysa kentleri görülürdü.

Bu yol çok kısa değildi ancak şiddetli kış aylarında çok yağışa maruz kalan Kızılırmak (Alis) nehrini iki kez dolaşmaktan çok daha avantajlıydı. Şehir, o zamanlar Roma'nın baş şehirlerinden biriydi ve bütün imparatorluklar ticarete buraya gelip gittiği sürece, Galatia ve Kayseri arasındaki ilişkiler bu yollarla yürütülüyordu. Bölge sakinleri muhtemelen yolun açık olduğu zamanlarda kısa yolu, kışları ise Roma yolunu kullanıyordu. (Ramsay, Asia Minor, 256)

6. Bizans Gesariası (Kayserisi): Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye bölündüğünde Gesaria, ilk önce *Aziz Barseğ*'in yapıları etrafında şekillenmiş ve ortaya çıkan yeni haliyle Bizans İmparatorluğunun ana şehirlerinden biri haline gelmişti.

Roma Gesariası'nın bulunduğu tepelerin eteğinde inşa edilen bu yeni şehrin muhtemel yeri, *Ch. Texier* ve *Joanne*'nin vermiş olduğu bilgileri de esas alarak biraz aşağıdaki dairesel geniş ovayı işaret etmektedir. (Vital Cuinet, I. 309)

Bu şehrin konumu bugün kesin olarak tespit edilemese de, en azından üç eski kilisenin yeriyle bugün aşağı yukarı tespit edilebilir. Batıda yer alan ve bu üç kiliseden birinin kalıntıları arasında temelleri görünen abide olağanüstü kendine özgü bir mimari üsluba sahiptir.

Bu ilk kiliseye yerliler Ermenice karşılığı olan *Aziz Vasil* adını veriyordu. Vital Cuinet, (I. 310) Ermenilerin bu söyleminden ilginç bir sonuç çıkarıyor. Ona göre *Vasil, Barseğ* adına tekabül ettiği için Ermenilerin oraya *Aziz Barseğ* dediklerini düşünüyor.

Ay-Vasil özel adının, Ermenilerin anladığı birinci kısmını tercüme ederek ve ikincisini aynen koruyarak, muhtemelen kendi dillerine karşılık gelenin olduğu söylenir ve gerçek şu ki bu harabenin adı Ermenilerin cemaat kurumlarından daha eskidir. *Vital Cuinet*, bu harabenin kendi adıyla anılan ünlü aziz için Gesaria’da yaptırılmış ve *Kayserili Aziz Barseğ*’e adanan kiliseyle adının anılmasını kabul etmekte hiçbir sorun görmedi. Ayrıca bu görüşünü, Kayseri’de dört yıl yaşamış olan Rum-Katolik rahibinin bir teorisine dayandırıp doğrulamaktadır.

Bizim bahsetmiş olduğumuz üç kiliseden ikincisi daha doğuda, bir Türk köyünün ve Talas yolu arasında bulunur. O mükemmel bir şekilde 1887 yılında yapılan kazılarda keşfedildi ve bize kilisenin planı hakkında fikir verdi. Bunun da ilki gibi, tek apsisi vardı.

Ne yazık ki Türkler bu tarihi anıtın en önemli parçalarını kullanarak Gesaria’da büyük bir devlet okulu inşa etmişlerdir.

Bu kazılar ve taşların yer değişikliği devam ederken aslında bir anıtın yıkımında, tatlı su kuyusu bulmuşlar “*bu bağlamda o bölgede oldukça nadir görülen bir şey*” ve bunun yanında birkaç değersiz nesnenin olduğunu ve Türklerin bir kılıç darbesiyle Episkoposluk makamını temsil eden bir anıtı yok ettiği, *Vital Cuinet* tarafından aktarılır.

Küçük Asya’nın Fransız coğrafyacısı bu kiliseyi, *Julianus Apostata* (361-363) döneminde inşa edilen *Aziz Mamas* kilisesi ile özdeşleştirir. Çünkü halk arasında bu kilisenin yapımıyla ilgili anlatılan efsaneler *Aziz Mamas* kilisesi ile ilgili söylenenler için farklı olsa da, sakramentlerde birçok benzerlik barındırıyor.

Üçüncü kilise, mevcut şehrin güneyinde bir ovada bulunuyordu. Büyük bir apsisi ve üç nefi varmış gibi görünüyordu.

O Kutsal Meryem’e adanmıştı. Rumlar orayı *Aziz Panaya*, Ermeniler ise dışarı kilise olarak adlandırmıştı. *Vital Cuinet*’e göre, buranın *Aziz Barseğ*’in patrik olarak görevlendirildiği ve *Aziz Efre*m’inde bulunduğu kilise olabileceği tahmin ediliyor.

Hristiyan Mezarlığı yolu üzeri ve şehrin güney tarafında bulunan bu Rum kilisesinin sadece apsisi ve altı sütununun ayakta kaldığı görünüyordu. Bu parçaların çevresinde Ermeniler tarafından kazılar yapılmış ve kiliseye ait vazolar bulunmuştu. Ardından onlar Surb Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne nakledilmişler. (Yeğiazaryan)

Bu kilisenin apsisi yanında ortasından çatlamış büyük bir siyah lav taşı veya kaya bulunmaktadır.

Yerliler ona 'ıssız taş' derler. Cenazeyi gömmeden önce beş dakika o taşın üzerinde bekletmek ve sonra birkaç adım öteye korkuluk gibi dikilmiş kapıdan geçirerek gömmek adetten olmuştur.

Vital Cuinet, ölüleri bu taşın üzerine koyarak cenaze töreni yaptıklarını çünkü Ermenilerin ve Rumların ölüleri her zaman defnetmeden önce kiliseye götürmediklerini aktarıyor. Onun aktardıklarına göre, bu törenden sonra cenaze alayı yoldayken en yakın akrabaları ölünün vücudunun üzerine kapanırlar ve daha ileri götürülmesine engel olmak isterler. Önceden tasarlanmış ve oldukça şüpheli bir gösteriş olsa da, görgü tanığı *Vital Cuinet* geçmişin bir yansıması olan bu sahnenin kendisini çok etkilediğini aktarır.

Vital Cuinet ayrıca, bu taş üzerinde farklı bir mülkiyet hakkına sahip olduklarını iddia eden Rumlar ve Ermeniler arasında bir anlaşmazlık çıktığını söyler.

Konu yerel makamlara götürülürken, mahkemenin sorunu çözmekte büyük güçlük çektiği söyleniyor. Ortadan çatlamış olan bu taşı hükümetin dostane bir önerisiyle olumlu bir şekilde çözmüş ve söz konusu taşın her bir parçasını iki halka tahsis etmiştir.

Vital Cuinet'e göre, şehre yarım saat uzaklıkta bir mahallede ve *H. İnciciyan*'a göre, bir saat uzaklıkta doğuda, 'Gaziler' gölü yakınlarında *Aziz (Merkerios) Mercurius*'un antik Roma dönemi olduğu düşünülen manastırına ait yapı kalıntılarının yanında çok eski olduğunu düşündükleri mezar taşları gördüklerini aktarıyorlar.

Bu manastırdan geriye kalan tek şey, Kayserili Ermeni ve Rumların yılda bir kez gidip kurban kestikleri ve ayin yaptıkları yarı harap halde olan bir şapel.

H. İnciciyan, Ermeniler açısından çok yararlı kayda değer bilgiler veriyor.

O, *Aziz Merkerios*'un tahrip edilmiş olan kilisesinin hakkında, “*ıssız kilise adının dışında, halk deyimiyle, Hankeğitsi yani Hankutsyal Yegeğetsi (müteveffa kilise)*” olduğunu aktarır. (Dünya, I. Bölüm, I. Cilt, 313-314)

Bu manastırın, Hristiyanlığın ilk yıllarından kalma bir yapı olduğu ve *Aziz Barseğ* burada inkârcı *Julianos Apostata*'nın ölümü kehanetinde bulunmuştu.

Güney yönünde 20 dakika uzaklıktaki bir alan içinde, ‘Ceneviz’lilere ait harabeler olduğu söylenen, üzerinde belirgin oval pencereleri olan bir duvarın kalıntıları görünüyor. *Vital Cuinet* bu kalıntının, Anadolu’nun her yerinden geçen ‘Haçlılar’a ait olabileceğini düşünüyor.

Bu harabenin yakınında, taşlara oyulmuş 60’dan fazla haçla mağaraya benzeyen asice duran bir kayalık vardı.

Bu yer Zorzort’a 1-2 km uzaklıkta bir dağın yamacında bulunur ve burası ‘Kırklar’ ya da ‘Kırk Kızlar’ olarak adlandırılır. Belki doğru bir sayı verilmesi zor olsa da burada çok sayıda haç işareti bulunmaktadır. ‘Lorraine’ haçına benzer iki ya da üç kollu birçok çeşitli biçimde şekiller mevcuttur.

Her biri ayrı ayrı geleneğe sahip Hristiyan halk, Paskalya’dan üç pazar önce gruplar halinde bu mağaraya giderdi. O gün Sebastia’lı (Sivas) ‘kırk şehit çocuğun’ anma günüdür. Buranın *Aziz Barseğ*’in (*Basileios*) Kayseri yakınlarında inşa ettiği ‘Karasun Manug (Kırk Kızlar)’ manastırının yeri olduğu düşünülmektedir. (V. Cuinet ve Yeğiazaryan)

Yeğiazaryan, Bizans şehri yeri yakınında ve bugün Eskişehir bağları denilen mevkiinde dört manastır kalıntısının olduğunu düşünüyor.

1. Cıncıklı Cami, (harabesinden birkaç parça kalmış durumda) hakkında, bazıları buranın *Aziz Barseğ*’in (*Aziz Vasil*) adına adanmış bir kilise olduğunu belirtirler.

2. Mantavank, hakkında bazıları bir Ermeni manastırı olduğunu düşünür fakat *Yeğiazaryan*’ın yorumuna göre, Monte Vank yani Dağ Vank (Dağ Manastırı) olduğu ve bu adlandırma ile ‘Ermenilere’ ait olma olasılığından uzaklaştırıyor.

3. Zorzort, bunun bir Hristiyan yorumu olduğu konusunun ne denli şüpheli olduğunu zaten daha önce görmüştük.

4. Kırklar, daha önce görüldüğü üzere, buranın Bizans kilisesi olma olasılığı daha yüksektir.

Bu üç kutsal alandan ayrı Cıncıklı tarafında, karşı kuzeyde bir kale ve Bizans garnizonu vardır. (Yeğiazaryan)

S. Boğosean, (Arev (Güneş), sayı 4827) kemerleri yakın zamana kadar ayakta duran Roma sarayının (?) kalıntılarının Cıncıklı yakınlarında bulduklarını söylüyor. Y. Yergatyan (Püzantion (Bizans), sayı 1084, 1900, Mayıs 16) belki de bir Bizans garnizon binası veya sarayı olduğu varsayılan bu yapıyı, kast ederek der ki: "Cıncıklı'da yüksek duvarlarla çevrili kâgir bir yapı 'HAMAM KAYA' bulunur. Kalıntılarıyla saygı uyandıran bir yapı, şüphesiz binlerce yılı görmüş geçirmiş ve halk arasındaki söylentinin aksine bir hamam (onun yükseltilerinde görülen bacaya benzer delikler nedeniyle) olmaktan uzak bir yapı. Yapının çeşitli yönlerinde bulunan bu bacaya benzer delikler burada eski bir ibadethane olabileceğini gösteriyor."

Bizans ordusunun üssü olan Beştepeler'in eteklerine veya yakınında kurulan bu şehrin ve Eskişehir denilen tepelerin üzerine kurulmuş olan Roma Gesariasi'ndan günümüzde eski bulunduğu yerden farklı yeni bir şehir sunmuştur.

Nitekim *Vital Cuinet*, yukarıda bahsettiğimiz harabe Rum kiliselerinin hepsinin sur dışında olduğunu ve neyse ki Roma Sirki'nin (Circus Maximus) kalıntılarının da mevcut şehirden uzakta olduğunu söyler.

Mevcut şehirde hiç Rumca kitabe bulunmaması oldukça dikkat çekicidir. Oysa birçok Arap-Fars harfleri ile yazılmış kitabeler şehrin surları üzerinde rahatlıkla görülebilir.

Bizans şehri, *Vital Cuinet*'in belirttiği bölge içinde mevcut kentle hiçbir alakası olmayan ve iz bırakan surlarla çevriliydi. Çünkü *Cuinet*, birkaç Bizans surunun parçalarını veya uzunca bir savunma duvarı kalıntılarını ve bunun yanında iki burç kalıntısını gördüğünü söylüyor. Bu parçalar kesinlikle, uzmanlara göre şehrin kalesi Akrapol'ün bulunduğu Beş Tepe'yi (bugün Beştepe deniyor) taçlandıran bir dizi surlara aitti.

Bu surlar ve kaleler muhtemelen çeşitli zaman aralıkları içinde inşa edilmişler.

Roma İmparatorluğu bölündükten (395) hemen sonra barbar istilalarının bir sonucu olarak Dicle'den Fırat'a ve nihayetinde Toros Dağları'na kadar Doğu

İmparatorluğu'nun sınırları daraldığında, Kayseri (Gesaria) kalesinin güçlendirilmesi bir zorunluluk haline geldi.

İlk işgallerden sonra İmparator *Arcadius* (395-408) tüm şehirlere surlar inşa etmeleri için emir verdi. İmparator *Anastasius*'da (491-518) şehirlerin savunmalarını güçlendirmelerini emretti.

Ardı sıra gelen istilalardan sonra Bizanslılar, Küçük Asya'yı kaybetmemek ve Kapadokya'yı güçlendirip korumak için elinden gelen her türlü çabayı gösterdi.

Bu vesileyle Bizans tarihçisi *Prokopius*, *Justinianus*'un dönemi surların inşasından bahsederken, muhtemelen bu dönemde Gesaria'nın etrafına da surlar inşa edilmişti.

Zimmerer'in aktardıklarına göre, Kapadokya'da sık sık bulunan İmparator *Justinianus* (527-565) eski şehrin (*mevcut 'Eski Şehir' Kayseri'de*) altındaki bir ovada Kayseri'nin surlarını ve kalesini inşa ederek şehre diğer imparatorlardan daha fazla özen gösterdi. (1900, sayfa 115, 212 ve 301)

Justinianus anlaşılan katı, geniş ve aşılması zor olan daha küçük şehri daha iyi savunabilecek yeni bir kale inşa etmiş gibi görünüyor. Tarihçi *Prokopis*'e göre, “ön surlar birbirinden uzakta tepeleri çevreledi... Hendeklerle... Bahçeler... Meralar... Şehirdeki evler orayı doldurmamıştı...”

Bu sur kalıntılarını *Vital Cuinet* görmüş ve yazılarının içinde görsellerine de yer vermiş fakat *Prof. Albert Gabriel*'in bunları görmediğini, belki de Türklerden tatsız bir şey duyma ihtiyatıyla dile getirmemiş olabilirdi. Bunun yanında *Kemalettin*, (s.50) milliyetçi olmasına rağmen onların varlığını kabul etmektedir.

Kayseri, diğer şehirlerin surları gibi tehlikeleri ortadan kaldırmaya gücü yetmedi. Çünkü görüldüğü gibi Kapadokya ve Küçük Asya defalarca işgallere maruz kaldı.

610 yılında Persler Gesaria'yı ele geçirdi. Çünkü Bizans'ın güçsüz komutanı *Crispus* hiç karşı direniş göstermedi. Tarihçi, aynı zamanda Piskopos olan *Sebeos*'a (sayfa 78) göre, kent in gerilemesinde Perslerin tarafına geçen Yahudi nüfusunun büyük payı vardır.

Persler, Romalılara hizmet eden *Vasag Ardzurini*'yi yakalarlar, “*Ardzuriler'in kurucu lideri Sahak Ardzuni'nin oğlunu kale kapısında bir tahta üstünde katlederler ki aslında Pers ordusuna verdiği büyük zararlar olmasına rağmen Pers güçleri onun için*

üzülüyordu; onun cesareti ve kahramanlığı nedeniyle.” Zira Tarihçi Piskopos Sebeos’un (s.78) yazdığından da anlaşılacağı üzere “o güçlü ve boylu poslu bir gençti ve özellikle onların (Perslerin) içinde yetişmiş ve onların öğretileriyle donanmıştı.”

Kısa bir süre sonra, Pers seferlerini Araplar izledi ve şehrin birkaç kez bu duruma maruz kalması Gesaria’ya büyük zararlar verdi.

Kayserililer Arapların şehre girişini efsaneleşmiş bir şekilde anlatır. Bu efsaneye göre kendileri şehre üç taraftan saldırırlar. İlk olarak Erciyes dağı yakınlarında suları kestikten sonra dağ kasabaları olan Kızılören ve Hacılar yakınlarından Araplar Gediği denen dar bir vadiden geçerek Beştepeler’i ardından da Eskişehir mevkiini işgal etmişler. (Yeğiazaryan)

Tarihi veriler ışığında da doğrulanan bu efsane Arapların, nüfusun büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiğini ve nüfusun bir kısmının da Müslüman olduğunu gösteriyor.

Araplar ayrıca Boğaz Köprü’yu veya İncesu’nun Rum köylerini ele geçirmiş ve Erkilet kalesini de işgal etmişler. Onlar sonunda ovada sularla çevrili olan kaleleri zorla teslim almış, içerisinde yaşayan halkı da kılıçtan geçirerek Müslümanlaştırmayı başarmış. (Yeğiazaryan) Fakat kendi hâkimiyetleri asla kalıcı olmadı ve şehri birkaç kez Bizanslılara teslim etmek zorunda kaldılar. Ayrıca Kayseri, Arap-Bizans savaşlarından dolayı bölgede bir askeri üs merkezi haline geldi ve 10. yüzyılda ‘Carcassone’ benzer hale geldi. Ancak yavaş yavaş kuvvetlenen Araplar, sonunda Kayseri’yi ele geçirdi ve 10. yüzyılın sonuna kadar kendi hâkimiyeti altında tuttu.

Araplar, bu dönem içinde şehri savunmak için etrafına surlar inşa etmiş olsa gerek.

Yeğiazaryan’ın aktardıklarına göre, “şehri batıdan ve güneyden koruyan dağların yanında kale kalıntıları görülebilir. Şehrin batı tarafında, yaklaşık beş km ötede üçgen şeklindeki dağ yanında şimdi ‘Zincir Kale’ olarak adlandırılan bir kale vardı. O, kenti batı yolu üzerinden gelebilecek saldırı ve tehditlere karşı kontrol amaçlı koruyordu. Beştepeler denen bir tepenin yanında yer alan şimdi Ceneviz Kalesi adıyla tanınan bu kale Yılanlı dağı ile Erciyes’in batısındaki tepelere kadar aradaki dağ geçidine bakmaktadır.”

Hem bu iki kale hem de şehri kuzeyden çevreleyen tepelerde küçük zapt edilemez bu kaleler her zaman batıdan gelebilecek saldırılara karşı koruma amaçlıydı. Şehrin doğu yolları tarafında ise herhangi bir alınmış önlem veya işgal izine rastlanmamaktadır. Bu

da gösteriyor ki, bahsi geçen kaleler inşa edilirken doğudan gelebilecek olan herhangi bir saldırı veya işgal endişesi yoktu.

Eğer bu doğru bir görüşse, o bölgede sadece Arap egemenliği olduğu içindir. Çünkü batıdan gelen Bizanslılar her zaman kaybettikleri toprakların peşine düşer ve geri alırlardı.

Haçlıların Kapadokya'ya gelişi ve kısa Danişmendliler dönemi hariç Kayseri (Gesaria), batıdan hiçbir zaman istilalara ve saldırılara uğramamıştır.

Bu nedenle, *Yeğiazaryan*'ın görüşleri hakkında çekinceler ortaya koyarken, Arapların şehrin ele geçirilmesini sürdürmek için bu surları inşa etmelerinin imkânsız olmadığını göz önünde bulundurduğumda bunu kesinlikle inkâr edemem. Ancak bu kalelerin Danişmendliler tarafından Haçlılara karşı inşa edilmiş olması da aynı derece muhtemeldir.

Onlar Perslerden daha erken dönemde inşa edilmiş olduğu düşünülebilir ancak bu olasılık az bir ihtimal olarak görünüyor.

Yeğiazaryan, Araplar tarafından inşa edildiği görüşünü güçlendirmek için şunları aktarıyor, “*Arap hâkimiyeti ve diğer eski Hristiyanlık dönemi, bir dizi bu parçalanmış anıt üzerinde kendi izlerini bırakmış*” ve Arapların son dönemlerinde yükselir. “*Arap motifleriyle yontulmuş birkaç anıtsal zafer kemeri kalıntıları duruyor fakat Ermeni mimarisini anımsatan bir tarzda...*”

Eğer bu tür yorumlar varsa, o zaman kalenin şehri batıdan gelecek bir saldırıdan korumak için Araplar tarafından yapıldığı varsayımını çok daha güçlendirir. Şaşırtıcı bir şekilde, şehre İslami bir gözle bakan bu bilgisiz araştırmacılar bile *Yeğiazaryan*'ın bilgilerini referans alır. (Örnek, Encyclopédie de l'İslam)

Arap coğrafyacılar, günümüzde bir hac bölgesi olan ve savaşçı Türk milli kahramanı *Seyit Battal Gazi*'yi anmak için kentin anıtlarından olan bir camiye gider. Çünkü her seferinde Müslüman hacılar adaklarını, ibadetlerini yerine getirip buradan hacı olup dönerler. Ardından Cıncıklı'ya geldiklerinde mollalar, sofular, bir grup atlıların katılımlarıyla bayraklarla, elbette bir şükran ifadesi olarak *Battal Gazi*'nin ruhuna dua ettikleri ve saygılarını sundukları ciddi bir tören düzenlerler.

Ayrıca Arap coğrafyacılar, *Muhammed bin Hanefiyye*'nin mezarına çok saygı duyulduğunu hatırlatıyor. (Encyclopédie de l'Islam)

Bunun dışında belki de buna çok yakın olmadıkları için diğer yazılanlar dikkate alınmazdı. Arap hâkimiyetinin pek kalıcı olamamakla birlikte şehri tamamen etkisi altına almadığı görülebilir.

Yeğiazaryan, Arapların Kayseri ve çevresinde yaşayan nüfusun özellikle giyimi, kültürü ve dilleri üzerinde etki bıraktığı düşüncesindedir. Kendi ifadesine göre, başörtüsü, yeşil kuşak, sarı terlik veya mavi renkli çizme giyme geleneği Araplara aittir. Bu Arap gelenekleri Danişmendliler, Selçuklular, Karamanoğulları ve nihayet Osmanlı Türkleri aracılığıyla sürdürülmüş olsa da, en azından benim kendi düşünceme göre Müslüman nüfus yakın zamana kadar bu gelenekleri sürdürüyordu. Çünkü bu Türk boyları İslam dinine girerek başta dil olmak üzere birçok Arap geleneğini taklit etmişlerdi. Bizans dönemi başında Kayseri, dini ve entelektüel bir merkez olma gerçeğini korumuş ancak bu dönemin sonunda yavaş yavaş bu önemini yitirmeye başlamıştır. Bunun ardından şehir askeri bir merkez haline geldi ve şehrin refahına, gelişmesine katkılar sundu. Kayseri'nin askeri önemi hakkında *VII. Konstatinos* bilgiler veriyor. (Vita Basili, 444-445) İmparator *I. Basileios*, (867-880) hâkimiyeti dönemindeki askeri emirleri, üsleri, geçiş güzergâhları, istasyonları hakkında bilgiler verir. İşte kendi sözleri;

“İmparatorluğun askeri üslerine ve garnizonlarına bir göz atalım.”

Tablo 15. Bizans askeri üsleri ve garnizonları

A.	1.	Malagina İstasyonu (üs) ¹²⁷
	2.	Dorlion İstasyonu (üs) ¹²⁸
	3.	Kabukion İstasyonu (üs) ¹²⁹
	4.	Kolonia İstasyonu (üs) ¹³⁰

¹²⁷ Optimatoi toprakları içindedir. Burada İmparator başkentte veya Asya'da atlı birlik komutanları tarafından karşılanır.

¹²⁸ Dorlion, Opsikion ile ilişkiliydi. *Ramsey*'e göre, Opsikion komutanı imparatorluğa dâhil olacaktı. Ancak, *H. Gelzer*, Opsikion komutanının makamı olan İznik, Malagina'ya çok daha yakın olduğu için bu görüşün doğru olduğundan şüphe ediyor. Üstelik tüm birlikler aynı anda imparatoru karşılardı. Bir günlük yolculuktan sonra imparatorluk ordusu buraya ulaşırdı. (**Bizans Ordusunun Doğuşu, 65**) *Ramsey*'e göre, Trakesia taburu komutanı burada imparatorluk ordusuna katılırdı.

¹²⁹ Ordunun, Dorlion'dan önce ormansız düz bir ova olan Firigia'dan geçerek Amorium '44 kuleli kentin' yakınlarında bulunan doğu taburu istasyonu (üs) olan Kobaricon'a ulaşırdı. İşte diğer Seleukos taburu da burada imparatorluğa katılırdı.

¹³⁰ Buradaki Kapadokya, Kharsianon ve Bouleuterion orduları doğu taburlarına bağlıydı.

	5.	Gesaria (Kayseri) İstasyonu (üs)
B.	6.	Dazimon bölgesi kuvvetleri Ermeni ordu bölgesi içindedir.

Bilmek gerekir ki, imparatorluk muhafız birliği komutanı ve Asya bölümü muhafızlarının komutanı imparatoru Malagina'da karşılayacaklar. Trakesia'nın kumandanı ise Dorlion'da, doğu yakası ordusunun ve Seleukos'un kumandanı, imparatoru Kaborkion'da karşılayacaklar.

Sefer Tarson'a doğru (Tarsus yönünde) gerçekleşecek olursa, kalan birlikler Koporkion'da toplanacaklar. Aksi durumda doğu Kapadokia, Kharsianon ve Bouleuterion birliklerinin komutanları, Kolonia'da, Ermeni, Paflagonia ve Sepastia (Sivas) illeri komutanları ise imparatoru Kayseri'de karşılayacaklar.

Sefer eğer Divriği'ye doğru olursa, Ermeni askeri güçleri ve Batiatus Gladyatörleri bir araya gelmesi gerekmektedir.

Bu nedenle Konstantin'in vermiş olduğu bilgiler ışığında Bizans imparatorları zaman zaman Arapların işgal girişimlerine karşı bu beş istasyona konuşlanır ve onlardan sonuncusu olan Kayseri (Gesaria), en önemli toplanma merkeziydi.

Pabhlagonia'da, Ermeni ve Sebastia taburları (*bunun socucunda II. Basileos zamanında Ermeniler bölüneceklerdi*) birleştirildi. (Gelzer, Bizans Ordusunun Doğuşu, sayfa 64)

Bizans döneminde Kayseri bir ticaret merkezi olarak önemini kaybetmedi. Konstantinapol (İstanbul) ülkenin başkenti veya merkezi olunca yani Roma İmparatorluğu ikiye bölündüğünde Kayseri'yi başkente bağlayan yol tekrar Galatia'dan geçti.

Bu dönemde karşılıklı ilişkiler çok gelişmiş ve bundan dolayı kısa yollar daha bir önemli hale gelmiştir. Bunun dışında medeni ilişkiler gelişiyor ve kültürler yayılıyordu. Dolayısıyla Küçük Asya'da bu konuda ilişkiler hızla geliyordu. Fakat onun bir kısa yolu vardı. Daha öncesinde söylediğim gibi, Alis (Kızılırmak) ırmağının taşmalarının getireceği olumsuzluklar endişesi bu yolun kapanması olasılığıyla aciliyet kazanıyordu. Sonuçta acilen imparatora resmi bir başvuruya karar verilir. Sevindirici bir raslantı olarak, imparator *Theodosius*'a gönderilen bu başvuru veya mektubun *Kayserili Aziz Barseğ (Basileios)* tarafından yazıldığı rivayet edilir ki “*bu yanlıştır. Bu*

mektubun bize ulaşmasını ona borçluyuz.” İçeriğinde, yazan kişi Alis (Kızılırmak) ve Melas (Manavgat) ırmaklarının sebep oldukları büyük taşkınların Alis (Kızılırmak) ırmağını geçilmez kıldığını ve Galatya, Paflagonya ve Hellespontos vilayetlerinin irtibatının kesildiğini anlatmaktadır. (Ramsey, sayfa 256)

Bizanslılar, şehrin yakın çevresini hatta eski Ermeni krallarına vasallık olarak terk etmelerine rağmen, ne yazık ki kenti doğulu barbarlara karşı tam olarak koruyamadılar. (sayfa 412-435)

Alpaslan, o avare vahşilerin lideri, 1067 yılında Kayseri’yi ele geçirdi ve *‘daha önce de belirttiğim gibi’ Aziz Vasil’in* mezarını kirletti ve onun kutsal mekânının altın ve incilerle işlenmiş kapılarını alıp götürdü. (sayfa 449-450)

Gerçi *Ramanos*, Türk barbarlarını Bizans Küçük Asya’sından uzaklaştırmayı başardı. Ancak kendisinin de esir düştüğü Malazgirt yenilgisinin (1071) sonrasında artık Bizans egemenliğinin kaderi kesinleşmişti. Artık Türkler, Bizans topraklarını işgal edip yerleşiyorlardı.

Zaten anlatıldığı gibi, *“Alpaslan’ın ardından gelen Danişmendliler, Anadolu’nun doğusundaki Küçük Asya içindeki Kayseri’yi ardı ardına gelen akınlarla yavaş yavaş fethettiler ki 1073-1074’de şehir harabe haline geldi. Böylece günümüzde çok uzak değil, kalabalık ve refah şehirden bir yıl sonra, savaşta ölenlerin hendekteki cesetleri hala terk edilmiş durumdaydı* (Mihail Attaleiates, sayfa 147) *ve bu ıssız diyarda kimse onların pis kokusunu almıyordu.”*

Hristiyan hatıralarından ve bu kadar güzel geçmişi olan şehirden hiçbir eser kalmamıştı. Bir zamanlar kalabalık olan şehir ıssız hale gelmiş ve yapıları harabeye dönmüştü.

7. Mevcut veya Türk Kayserisi: Mevcut veya Türk Kayserisi, 1072-1073 yılından sonra yeni bir yer değiştirme sonucunda tekrar kuruldu.

Kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir.

Muhtemelen Küçük Asya’ya yerleşen Türklerin veya Türkmenlerin bir kısmı, eski şehrin yakınlarına yerleştiği anlaşılıyordu.

Daha önce de söylediğim gibi, bu şehir kısa bir süre sonra Danişmendliler tarafından gönderilen, büyük *Mahmud* veya daha doğrusu *Muhammed İbn Gümüştigin* (1124-

1143) tarihçinin aktardıklarına göre, “...Hristiyanlardan nefret ediyordu... kanunları çiğnedi...” ve Kayseri içinde ‘birçok kilise’ yerle bir edilmiş ve “Kayseri surlarını inşa etmişlerdi...” (Süryani Mihayel, 414).

Danışmendlilerin yerini, 11. yüzyılda bu şehri fetheden ve Anadolu Sultanlarının tahtının varislerinin genellikle oturdukları krallıkların ikinci şehri (Encyclopédie de l’Islam, 703) yapan Selçuklular aldı.

Bu dönem refah zamanlarından biri oldu.

Bu dönemde, yapımında Ermenilerin de payı olması gereken önemli anıtlar, camiler, medreseler ve surlar inşa edilmiştir.

Mevcut şehirde Türk vakıfları kurulması gerçeği ve sur içinde herhangi bir Roma veya Bizans yapısının izine rastlanmazken, özellikle güney mahalleleri içinde birçok eski İslam mezarları ve türbeleri¹³¹ hala bulunur. Surun dışında, daha uzak mesafede güney yönünde görünen tüm yapı kalıntıları Rumlara aittir. Bizans Kayserisini diğer bölgelerde görmek kolaydır. Bu nedenle bazılarının (Prof. Albert Gabriel ve Kemalettin gibi) mevcut surların ve kale parçalarının Justinianus dönemine ait kalıntılar olduğu düşüncesi kesinlikle doğru değildir.

Onlar, Selçuklu dönemine aittirler ve buna en önemli kanıtı şehrin birçok merkezi ve şehrin tüm mahallelerini kapsamasıdır.

14. yüzyılda Selçuklu egemenliğinden sonra Kayseri, burada basılan sikkeler tarafından doğrulanan Moğol Han’larının egemenliğini uzun süre tanımak zorunda kaldı. *İbni Batuta*, bu şehirde güçlü bir Moğol garnizonunun olduğunu ve şehrin (14. yüzyıl başlarında) sağlam bir surla çevrili olduğunu iddia eder. (Encyclopédie de l’Islam, sayfa 703)

Aynı yüzyılda, aynı Arap coğrafyacılar göre, şehirde “*akan sular, meralar, meyve bahçeleri, ağaçları*” vardı.

¹³¹Burada yaşayan yerli halk bu ihtişamlı Selçuklu kubbeli türbelerine ve mezarlarına kümbet diyordu. Onların içi mermer kaplıydı. Bazılarında beyaz mermer ve Farsça yazıtlı 2, bazılarında 4-5 mezar vardı. (İnciciyan’ın notları, Coğrafya, I. Bölüm, I. Cilt, 314)

Ancak *Moğol* hâkimiyetinin düşmesiyle birlikte gerileme başladı. 1301-1471 yılları arasında geçen yüz yetmiş yıl boyunca şehir hiçbir zaman kalıcı bir devlet olmadı ve Kayseri çeşitli eller tarafından yağmalandı.

Ayrıca 1344 (Hicri 735) yılında meydana gelen büyük bir deprem de şehre ciddi zararlar vermiştir.

Kayseri Osmanlı hâkimiyetine itaat ettikten sonra da kendi ticari önemini korumuştur. O dönemde özellikle askeri üs olarak da hizmet vermiş, bilhassa Toros'ların vadi ve sırtlarında dolaşan eşkıyalara, asi kavimlere veya Mısır sultanlarına (*onlar Toros'a kadar kendi hâkimiyetleri altında tuttular*) karşı harekete geçen ordular için.

Şehir, 17. yüzyıldan sonra askeri önemini yitirdi ve son zamanlarda sadece bir ticaret noktası olarak değerini korudu.

Fotoğraf 11. Kayseri Minyatürü

(Matrakçı Nasuh tarafından 400 yıl önce çizilmiş)

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti, şehri endüstriyel bir yere dönüştürme gayretindedir. Bölgeye bir uçak fabrikası ve muazzam iplik fabrikaları kurulmuştu.

Günümüze kadar Türkler, Kayseri'ye pek bir şey katmamışlar bilakis orada çok şeyi yerle bir etmişlerdi.

Doğa da kendi yıkımını yapmış, çünkü Kayseri bu bölgede depremin vermiş olduğu tahribatın dışında kalmamıştı.

Böylece 26 Nisan 1717 sabahı, büyük bir deprem meydana gelmişti. Şehrin neredeyse dörtte biri yok olmuş ve 3000 kadar insan enkaz altında kalmıştı.

Ayrıca 1825 yılında şehre ciddi zarar veren bir deprem meydana gelmiştir.

Şehrin son beş yüz yıllık geçmişinden ne yazık ki eser kalmamıştı.

Sadece İstanbul Üniversitesi'ndeki kütüphanenin birinde, *Kanuni Sultan Süleyman*'ın İran Seferi üzerine yazılan bir el yazması kitabın içinde *Matrakçı Nasuh*'un çizimi olan Kayseri'ye ait bir minyatür olduğu ve şehrin etrafında dört yüz yıl önce bir sur olduğu anlaşılmaktadır.

Cihannüma'nın yazarı *Kâtip Çelebi* veya *Hacı kalfa* (1592-1656) Kayseri bölgesi için bol bitki örtüsüne sahip olduğunu ve şehrin tasvirinden övgü ile bahsetmektedir. Kendi de *Ebü'l-Fidâ* gibi "bol akan sular, meyve bahçeleri, meyveleri..." olduğunu doğruluyor.

Fakat *Evliya Çelebi* (14. yüzyılın ilk yarısında yaşamış) kendisi zamanında Seyahatname'sinin içinde Kayseri hakkında doğruluğu üzerinde şüphe uyandıran bilgiler vermektedir. Onun aktardıklarına göre, Kayseri kuzeyden sağlam yüksek surlarla korunmuş ve aynı zamanda bu tepenin etrafı da surlarla birlikte korunmaktadır. Onun kendi ifadesine göre bu yükseklik kesinlikle mevcut idarenin olduğu Paşa Sarayı'nın yeri olsa gerek. (kalenin planı, sayfa 680)

Bu coğrafyacının tanıklığına göre, orada yeşil alan içinde dikilmiş ihtişamlı söğütler altında devamlı pınarlar akıyordu.

Evliya Çelebi şehrin içinde birçok camiler, medreseler, hanlar, hamamlar olduğunu hatırlıyordu. Fakat onların çoğu günümüze ulaşmamıştır. (Kemalettin, sayfa 40)

Evliya Çelebi zamanında şehir, İçeri Şar'ın karşısında önemli bir mahallenin olduğu surların ötesinde evlerin bahçeleri ve meyve ağaçları arasında genişlemiş gibi görünüyordu. Buradan anlaşılacağı üzere şehirde, 14. yüzyıldan günümüze ulaşan geniş alanlar mevcut değildi. O dönemlerde sur dışında çok daha fazla bahçe olduğu ve yeşilliklerle çevrili olduğu anlaşılabilirdi.

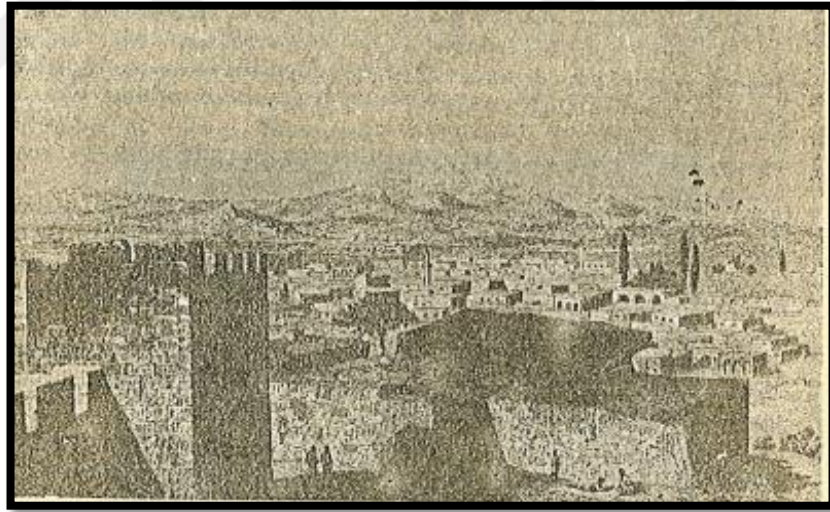
Az çok bu satırlarda gerçeğe yakın bilgileri verir ama diğerleri mevcut koşullarda bu bilgilere katılmıyorlar. Böylece iddiaya göre, Erciyes dağı eteklerinde yüksek bir tepe uzantısı üzerine her biri bir fil büyüklüğünde taşlarla mevcut şehre 1000 adım uzakta bir kale inşa edilmişti. O kemerlerin üzerinde karşılıklı bir aslan ve bir kaplan heykeli duruyordu. Bu kapının içerisinde silahlar, zırhlar ve gıda kilerlerinin yanı sıra 600

kadar ev vardı. Günümüzde bir tepe üzerine bir fil büyüklüğünde taşlarla inşa edilmiş bir kaplanı ve bir aslanı olan kale yoktu. Gerçi bu tarif az çok İç Kale için daha uygundu. Ayrıca bu sözler efsanevi bir izlenim uyandırıyor. Aşağıdaki şehrin düz bir ova üzerinde kare cilalı taşlardan yapılmış eski bir kalesi olan büyük bir banliyö olduğunu, toplamda 1000 metrekare alanda iki katlı kiremitli evler içeriyordu.

Kayseri’de son 200 yıla kadar iki katlı ve kiremitli evler yoktu. Bu nedenle, aktarmış olduğu bilgiler asılsızdı.

Bu iki Türk coğrafyacının zamanından, diğer Ermeni bir ziyaretçi *Polonyalı Simeon*’un tanıklığına şahidiz.

1617 yılında Kayseri’yi ziyaret eden bu *Tbir (kilise kâtibi) Simeon*, Kayseri’nin ve Türklerin yaşadığı kesimin perişan halini şu sözlerle çok açık bir şekilde tasvir eder; “..evler ham kerpiçten, kapıları daracık, eğilerek giriliyor. Bu yüzden şehir harap ve viran halde. Şehirde hanlar, bedesten, dükkânlar, çarşaf pazarı ve kuyumcular var... Fakat görünürde çok az sayıda insan var.

Fotoğraf 12. Yüz Yıl Önce Kayseri (Texier'in çizimi)

...İç şehirde ve kapısında eski ve yeni yapılar gördüm.¹³² Bunun dışında sağlam yapılı kemerlerle bezeli oldukça büyük kiliseler. Bunların dışında *Surb Lusavoriç'in (Krikor Lusavoriç, Aydınlatıcı Krikor)* ve *Aziz Nerses'in (Ermeni Kilisesinin kurucu babalarından Nerses Hayrabet) Patrik Ğevontios tarafından kutsandıkları muhteşem kilise, camiye çevrilmiştir.*¹³³ İçeride ve dışarda (sur içi ve dışı) başkaca ve çok sayıda

¹³²Bu, kale surlarının o dönemde hala mevcut olduğunun bir kanıtıdır.

¹³³Hunat Cami veya Ulu Cami’yi işaret ediyor.

ziyaretgâhlar mevcut. Ve Kayserili Barseğ'in (Basileos) aziz mezarı şehrin dışında ve güney tarafındadır. Önceleri büyük bir kiliseydi. Şimdilerde sonlanmış halde. Taşları sökülerek kalenin onarımında kullanılmış.¹³⁴ Ve surların güney yakası dışında, kumandan Merkerius'un mezarının bulunduğu kilise. ...de şu anda harabe haldedir. Küçük bir kalıntı kalmış durumda yalnızca. Aziz mezarının üstünde bir horan. Her pazartesi günü tüm kent buhurdanlık (günnük) ve mumlarıyla ziyarete gider... Ve çokça kemikler ve kalıntılar mevcut bu azizlerden ve kiliselerden toplanıp İstanbul'a nakledilen. Fakat yalnızca harabe izler görülebilir..." (H. A. 1935, 90-91)

Her yer harap, her yer yıkılmış ve bu durum şehre hiçbir faydası olmayan Türk hâkimiyetinin gerçek resmi görüntüsüdür.

Yaklaşık yüz yıllar önce *Texier*'in (*Description de l'Asie Mineure*, Paris, 1849) Kayseri tasvirinin yanı sıra ayrıca *Polonyalı Simeon*'un iki yüz yıl önceki tasviriyle ve son yüz yılın da bu durumdan çok da farklı olmadığı ve Türklerin şehre ne verdiklerini veya daha doğrusu ne veremediklerini açıkçası gözler önüne seriyor.

¹³⁴*Süryani Mihayel*'in yazdıkları bunu doğruluyor.

DEĞERLENDİRME

“*Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabının Kayseri Şehri (I.Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi*” adlı tezimizde 669-729 sayfaları arasında yer alan ‘Kayseri Şehri’ adlı bölüm dört başlık altında çevirisi yapılarak incelenmiştir. Yazar, ‘Kayseri Şehri’ adlı bölümü ‘Şehir ve Etrafındaki Yerleşim Yerleri, Şehir Olarak Kayseri, Ahali ve Ermeni Nüfusu, Şehirde Geçmişte Olan Durumlar ve Yer Değiştirmeler’ adlı dört başlık altında değerlendirmiştir.

Alboyacıyan ilk olarak **Şehir ve Etrafındaki Yerleşim Yerleri**¹³⁵ başlığı altında, Kapadokya ve Kayseri’nin coğrafi konumundan, adından, ticari bir merkez olarak önemine, tarım ve hayvancılığa, iklimine, sağlık koşullarına, şehrin imarına, geleneksel konut dokusuna, içme suyu kaynaklarına, ahalinin bağ kültürüne ve son olarak şehrin çevresindeki Ermeni ve Rum’ların yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerlerinden bahsetmiştir.

Alboyacıyan bu bölüm içerisinde ilk olarak şehrin coğrafi konumundan bahsetmiş ve ardından şehrin, barut yapımı için kullanılan Güherçile madeni bakımından zengin olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir; “*devlet tekelinde barut yapımı için kullanılan Boraks (Güherçile) madeni rezervi olarak zengin olsa da bu durum tarım ve hayvancılığın yerini almayacaktır.*”¹³⁶

Güherçile, Kayseri Vilayeti Osmanlı topraklarından güherçilenin kendiliğinden bol miktarda hâsıl olduğu yerlerin başında gelmiştir. Dolayısıyla Kayseri ve Zamantı’ya bağlı köylerde bol miktarda bulunan güherçileler buralarda tesis edilen güherçile işletmelerinde işlenmişlerdir. Örneğin 1907–1908 seneleri itibarıyla Kayseri ve çevresinde bulunan güherçile topraklarını işlemek üzere 100 adet ocak açılmıştır. Kayseri’de elde edilen güherçileler Kayseri Kalesi’nde muhafaza edilmiştir. Kayseri’de topraktan güherçile elde edilen bölge, şimdiki Eski Sanayi Bölgesi ve batısındaki mahallelerin yerinde olan Çorakçılar Mahallesi idi. ‘Çorak’ denilen güherçile maddesi bu bölgedeki topraklarda bol miktarda bulunurdu. Güherçilesi özel bir işleme alınmış topraklar tepeler hâlinde kalırdı. Halk evlerinde, avda kullanılmak üzere barut ihtiyacı için taş sokularda güherçileden barut imal ettiği gibi şehrin Battal

¹³⁵ Alboyacıyan, 669.

¹³⁶ Alboyacıyan, 670-671.

semtindeki Baruthane’de de barut imal edilirdi. Yine Osmanlı Döneminde Cırlavuk (Mimarsinan) Köyü’ndeki imalathaneler çok faaldi ve devlet buradan elde edilen barutun tüccar eline geçmeden İstanbul’a gönderilmesi için aynı zamanda barut işçilerinin bu işi terk etmemesi için tedbirler almıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti güherçile ihtiyacının yaklaşık % 60’ını Kayseri’den karşılıyordu. Konya ve Kayseri Vilayetleri’nde bulunan güherçileler bu yerlerde bulunan fabrikalarca satın alınmış ve yine buralarda bulunan işletmelerde işlendikten sonra İstanbul’a gönderilmiştir. Diğer yerlerde olduğu gibi Kayseri’de bulunan güherçile ocakları ve güherçile fabrikası mirî (Devlete ait) bir statü içerisinde faaliyet göstermiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla 1891–1892 seneleri itibarıyla Kayseri’de güherçile imaline mahsus bir fabrika yanında faaliyete başlamıştır. Bu fabrika Hacıkılıç Camii bitişiğinde Mimar Sinan yapısı olan Hüseyin Bey İmareti’nin yerine yapılmıştır. İnşa tarihi kesin olarak tespit olunmamakla beraber Tophane Müşiriyet-i Celilesine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılan bu fabrikanın 1864’de inşa edilmiş olması muhtemeldir. Silah sanayindeki gelişmeler üzerine önemini kaybeden güherçile üretimi nedeniyle atıl kalan fabrika binası Belediye Başkanı *Mehmet Çalık* zamanında yıkılarak yerine Hacıkılıç Cami için şadırvan yapılmıştır.¹³⁷

Fotoğraf 13. Baruthane (Güherçile Fabrikası)

Pierre de Gigord Koleksiyonu 1880¹³⁸

¹³⁷ Mustafa Keskin, Mehmet Metin Hülagü, Osmanlı Devleti’nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası, **Geçmişteki İzleriyle Kayseri**, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007, 185-208.

¹³⁸ Tevfik Erarslan, **Taşların İzinde Kayseri 1880-1890**, Kayseri: Melikgazi Belediyesi Kültür Yayınları, 2020, 80.

Kayseri'nin iklimi üzerine değerlendirmelerde bulunan *Alboyacıyan* şunları aktarmıştır; “*Kayseri’de tüm dağlık şehirler gibi şiddetli iklim değişiklikleri görülür. Beş günün içinde sıcaklığın +21 °C’den, -10 °C’ye kadar düştüğü termometrelerde gözlemlenmiştir. 1887 yılında 15 Ocak-1 Şubat arası 15 günlük zaman diliminde sıcaklık C° derecelerde -10 °C olarak ölçülmüş ve bunun yanında sadece termometreler 23 Ocak’ta -20 ½ °C (aynı) olarak ölçmüştür. Kayseri’de kışlar bazen o kadar sert, çetin geçer ki, ayılar ve kurtlar şehre iner sokaklarda dolaşır.*”¹³⁹

Şehrin bataklıklarına ve sağlık koşullarına da değinen *Alboyacıyan* şu değerlendirmelerde bulunmuştur; “*Bu geniş sazlık veya bataklık alan, özellikle yazın, üzeri sürekli bir sis bulutuyla kaplı olması, burayı sağlıksız bir hale getiriyor. Yazları en az kışları kadar nemlidir. Bu olumsuz durumu düzeltmek için bu bataklıkları kesinlikle kurutmak gereklidir. Fakat kamu sağlığına yeterli derecede önem vermeyen önceki nesiller, liyakat sahibi yöneticilere bu sorunu halletmeleri konusunda izin vermediler. Çünkü Kayseri’nin bu bataklıklarında çok miktarda ‘gnün’ (Hasır otu. Hasır ve sepet örmeye yarayan, su kenarlarında yetişen bir bitki) yetişmektedir. (Yöre halkı bu otu ‘berdi’ yani ‘yumuşak’ olarak adlandırır.) Bataklık alandaki kamışı da şehrin sakinleri kışlık yakıt olarak kullanırlardı. Bu nedenle şehirde her yıl salgın hastalık olurdu.*”¹⁴⁰

Burada geçen ‘berdi’ kelimesi Kayseri Ağzı bir sözcüktür. *Kazım Yedekçioğlu* Kayseri Ağzı Sözcükler (II) adlı kitabında bu kelimeyi “*hasır örülen, eskiden mahalle fırınlarında yakacak olarak yakılan saz*”¹⁴¹ olarak açıklamaktadır.

Ayrıca ‘Berdi’ sözü Kayseri halkı arasında bir deyim olarak da kullanılmıştır. Kayseri doğumlu *Tuncay Sergen* ile yapılan bir görüşmede annesinin “*dünya yansa içinde bir bağ berdisi yok*” dediğini aktarmıştır.¹⁴² Ayrıca *Kazım Yedekçioğlu* Kayseri Ağzı Deyimler (I) adlı kitabında bu deyimi “*dünya yansa içinde bir bağ berdisi yok*” aynı şekilde aktarmış ve deyimi “*dünya yansa (yıkılsa) umrunda değil*” yani hiçbir şey ile ilgilenmez, sorumluluk duygusu taşımaz, tasasız, kaygısız, gamsız şeklinde açıklamıştır.¹⁴³

¹³⁹ *Alboyacıyan*, 671.

¹⁴⁰ *Alboyacıyan*, 671.

¹⁴¹ *Kazım Yedekçioğlu, Kayseri Ağzı Sözcükler (II)*, Kayseri: Beğendik Kültür Hizmetleri, 1992, 139.

¹⁴² *Tuncay Sergen*, 1951 doğumlu, üniversite mezunu, 2022.

¹⁴³ *Kazım Yedekçioğlu, Kayseri Ağzı Deyimler (I)*, Kayseri: Özel İdare Matbaası, 1989, 171.

Alboyacıyan devamında *Vital Cuinet*'ten aldığı bilgilerden de faydalanarak şehrin genel durumu hakkında, altyapı sorunlarının olduğunu ve yeterince sağlıklı bir ortamın olmadığı, şehrin sakinlerinin bu durumdan olumsuz etkilendiği değerlendirilmesinde bulunmuştur.

Geleneksel yaşamın güçlüklerinden biri de evlerde akarsuyun olmamasıdır. Her ne kadar kentin konumu su kaynakları yönünden büyük avantajlara sahipse de, su getirmek için kullanılan alt yapı Kayseri'de yetersiz kalmıştır. Romalılar zamanında pişmiş topraktan yapılmış künklerle kurulan su şebekesi fazla geliştirilememiş, gereken düzeylerde evlere yayılamamıştır. Çeşitli zamanlarda çoğunlukla bir vakıf veya kent yöneticisi tarafından 'hayrat' olarak onarılan veya yapılan suyolları, sadece mahalle çeşmeleri ile kentin ileri gelen ailelerin konaklarına bağlanmıştır.¹⁴⁴

Kayseri'de daha ciddi sorun lağım veya kanalizasyonla ilgilidir. Kentin düz bir ovaya kurulmuş olması, sağlıklı bir kanalizasyon yapımını güçleştirmiştir. Geleneksel evlerde abdesthaneler arsa çeperlerine, mümkün olduğu kadar evden ve kuyudan uzak bir yere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bahçeye kazılan bir çukur fosseptik olarak kullanılmış, dolduğu zaman da bu işi yüklenen bir grup insan tarafından boşaltılmıştır. Evlerde kullanılan su miktarının sınırlı olması ve insanların yıkanmak için hamama gitmesi atık su hacmini de azaltmış, atılan su bahçedeki toprak ve bitkiler tarafından fazla bir sorun olmadan yok edilmiştir. Sokaklardaki yağmur ve kar suları, sokakların birleştiği yer veya meydan ortalarına kazılıp üstü kapatılan çukurlara akıtılmış, zamanla toprak tarafından emilmiştir. Kayseri 1950'li yıllarda suya, 1970'lerde yaygın olmasa da, kanalizasyona kavuşmuştur.¹⁴⁵

Bu durum ayrıca 'Orta Halli Osmanlılar' adlı kitapta şu şekilde dile getirilmektedir; Kayseri halkı suyu iki kaynaktan sağlıyordu. En eskisi Selçuklu döneminden kalma olan su kanalları şehirdeki çeşmelere içme suyu getiriyordu; bunun yanı sıra, birçok evin kendi kuyusu vardı ve yeterince derin kazıldıklarında bu kuyulardan içme suyu çıkabiliyordu; yoksa kuyu suyu sadece temizlik için kullanılıyordu. Ayrıca, Erciyes Dağı'nın, yakınlığı dolayısıyla, birçok ev su ihtiyacını dağdan getirilen karla karşılarken, bazıları da avlularına yağın karı özel kar kuyularında saklayarak yaz

¹⁴⁴ Vacit İmamoğlu, **Geleneksel Kayseri Evleri**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 49, 2006, 89.

¹⁴⁵ İmamoğlu, 89-90.

aylarında kullanıyorlardı. Şehir dışındaki yazlıklarda kalınan sıcak mevsimde su ihtiyacının karşılanması için bağlarda sarnıçlar inşa edilirdi. Atık suyu ve genellikle arka bahçede ayrı bir yerde bulunan tuvaletin pis suyunu tahliye etmek daha ciddi bir sorundu, çünkü Kayseri'nin üzerinde kurulu olduğu düz arazide tam bir kanalizasyon sistemi inşa etmek zordu. 19. yüzyıllardaki ve 20. yüzyılın başındaki yabancı gözlemciler zaman zaman sokakların pisliğinden söz etmiştir. Ancak buna rağmen Kayseri sağlığa uygun bir yer kabul ediliyordu; kışların uzun ve soğuk geçmesi ve şehir halkının yaz aylarında dağılması muhtemelen salgın hastalıkların yayılmasını sınırlıyordu.¹⁴⁶

Alboyacıyan devamında şehrin imarı hakkında eleştirel yaklaşımda bulunmuş ve görüşlerini şu sözlerle dile getirmiştir; “*Kentin sakinleri yerleşim alanlarını inşa etme metotlarıyla yaşam alanlarının sağlıksız koşullarını iyileştirememişlerdir. Ama nedendir bilinmez, Kayserililer övünçle ‘Kayseri şehri ince hesaplarla inşa edilmiştir’ derler. Fakat ne tür bir hesapla? Bunu da kimse bilmez. Sanırsın dünyanın en büyük şehridir ve yerleşim alanı olarak sınırlandırılmış olan alan oldukça dar ve bir arşın arsa kucak dolusu liraya alınabilircesine Kayseri evleri yan yana yığılmıştır. Sokaklar; evet. Öyle sokaklar var ki, en işlekleri. Onların genişliği de, ancak dört adım kadardı. Bazı istisnalara rağmen, bu yoğunluğu, üst üste yığılmayı Kayseri'nin kurucu atalarının hangi hesaplarıyla ilişkilendirebiliriz?’*”¹⁴⁷

Kayseri şehrine ait ilk planlama dokümanı olarak kabul edilebilecek harita 1882 yılında yapılmıştır. Kayseri Sancağına ‘Mutasarrıf’ unvanıyla 1909 Eylül ayında atanmış olan *Vali Ahmet Muammer Bey*, Kayseri'nin fiziki gelişmesinde oldukça etkili olan çalışmalara imza atmıştı. Ardından ilk kapsamlı planlama dönemi 1945-1975 ve ikinci kapsamlı planlama 1975-1986 yılları arasında gerçekleşmiştir.¹⁴⁸

Alboyacıyan, geleneksel Kayseri konut kültürü hakkında ise şu görüşlerini dile getirmektedir; “*Kayseri'deki evlerin durumlarına gelince, asırlardan beri eski geleneksel düzenlerini sürdürmüşler. Evler, güvenli olması için dört bir tarafı yüksek*

¹⁴⁶ Suraiya Faroqhi, **Orta Halli Osmanlılar**, Hamit Çalışkan (çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, 102.

¹⁴⁷ Alboyacıyan, 672.

¹⁴⁸ Kemalettin Tekinsoy, **Kayseri'nin İmarı ve Mekânsal Gelişimi**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2011, 38-78.

taş duvarlarla çevrili ve dışarıdan güneş ışığının engellendiği fakat içerisine tüm havayı ve ışığı alabilen avlular inşa etmişlerdi."¹⁴⁹

Avlu veya Kayseri ağzı ile havlu/hayat evin ayrılmaz bir parçasıydı. *Faroqhi*'nin bulgularına göre 17. yüzyıldaki evlerin yüzde % 78'inin avlusu vardı. Evlerin bir bölümü birden fazla avluya sahipti. Haremlik kısmındakine içeri hayat, selamlık kısmındakine dışarı hayat adı verilir. Ayrıca avluda atlık, arabalık olarak kullanılan veranda, sundurma gibi üstü korunmuş mekânlar oldukça yaygındı. Bu yaklaşım şekli 1950'li yıllara kadar Kayseri'de egemen olmuştur. Geleneksel evler ilke olarak içe dönüktür. Avlu, evin geometrik merkezi ve bir anlamda (yaşamı) hayatıdır. Her birim, yüksek avlu veya bina duvarları ile çevrilmiş sokağa ve diğer evlere kapatılarak mahremiyeti sağlanmıştır. Komşular ne kadar samimi olsalar da avlu ve evde mahremiyetin korunması, özellikle Müslüman aileler için büyük önem taşımıştır. Böyle bir yaklaşım uzun vadede komşular arası sosyal mesafenin korunmasına ve karşılıklı saygının devamına da yardımcı olmuştur.¹⁵⁰

Alboyacıyan, şehrin içme suyu ihtiyacını ise çeşmelerden sağladığını ve bu çeşmelere gelen suların Büyük Avgun, Kumluk ve Makbul (Mıhlım) adı verilen su kaynaklarından karşılandığını aktarmaktadır.

XIII. yüzyıldan 1950'li yıllara kadar şehrin su ihtiyacı, Germiraltı Kinas mevkiinde yedi ayrı gözden çıkan suyun çeşmelere dağıtılmasıyla sağlanıyordu. Gâvur Harmanları olarak bilinen bu mevkiden çıkan sulara; Kumluk Suyu, Hacıklılıç, Makbulsu-Mıhlım, Ahi Evran, Eğri Göz, Kara Avgın ve Eveyik adı verilmiştir. Kumluk Suyu, Hacıklılıç, Mıhlım şehre ayrı yollardan gelir; diğerleriye Talas Caddesi'nde Sanat Enstitüsü arkasında birleşerek şehrin çeşmelerini dolaşır ve Sarımsaklı Suyu'na dökülürdü. Yazılı kaynaklara göre suyolları beş ana kola ayrılır: Ana Avgın Suyu, Üvey Avgın Suyu, Eveyik Suyu, Ahi Evran Suyu, Pervane ve Köşk Suyu. Bu suyollarının hepsi farklı zamanlarda şehre getirilmiştir. Sonraki yıllarda ufak tefek isim farklılığıyla şehri besleyen yedi ayrı su yolu olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Avgın Suyu, Danişmendli *Mehmet Melik Gazi* tarafından yaptırılmıştır. Üvey Avgın Suyu'nun M 1237 yılında Selçuklu Hükümdarı *Alâeddin Keykubat*'ın zevcesi *Mahperi Hunat Hatun* tarafından yaptırıldığı ihtimali kuvvetlidir. Makbul Suyu, Hoca Makbul

¹⁴⁹ Alboyacıyan, 672.

¹⁵⁰ İmamoğlu, 29.

tarafından getirilip Mıhlım Çeşmelerine dağıtılmıştır. Kumluk Suyu, Kadı *Avni Efendi* himmetiyle 1621’de getirilerek şehrin çeşitli yerlerine çeşmeler yaptırılmıştır. Hacıkılıç Suyu, tahminen M 1250 yıllarında Selçuklu vezirlerinden *Ebulkasım Ali Tusi* tarafından getirilmiştir. Pervane ve Köşk Suyu ise Selçuklu Veziri *Muiniddin Süleyman Pervane* tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısında getirilmiştir. Bütün bu sular, Kara Avgın denilen üstü açık kanalla şehre gelir ve pöhreklerle çeşmelere dağıtırdı. Suyolları tıkanıdığı zaman talaş atarak tıkanık yer tespit edilir; arıza giderilir, pöhrekler temizlenirdi. Çeşmelerden gelen sularla bahçeler de sulanırdı. Suyun getirilmesinde katkısı olanlara ‘Kadim Su’ adı altında sular verilirdi. Selçuklular zamanında gerçekleştirilen içme suyu temin çalışmaları ile şimdiki Yıldırım Beyazıt Mahallesi’nin bulunduğu alanın altında beş ayrı istikamette açılan yeraltı galerilerinde elde edilen sular, aynı semtte ‘iddihar deposu’ denilen bir depoda toplanırdı. Buradan da 5 km uzunluğundaki Kara Avgın’la cazibeli olarak şimdiki Kartal mevkesine ulaştırılırdı. Kartal, ana dağıtım merkezi olarak işlem görmüş; bu merkezden de künk borularla mahalle, cami çeşmeleri ve hamamlara cazibeli olarak su verilmiştir.¹⁵¹

Alboyacıyan, şehirde yaz aylarında ahalinin bağlara göç ettiğini ve bunun bir gelenek haline gelerek bunun halk arasında ‘*Bağa Göçmek*’ olarak adlandırıldığını aktarmaktadır. *Alboyacıyan*, bu gelenek hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. *Alboyacıyan*; “*Ne zaman bağ evinden bahsettiğimizde okuyucuya söylemek gereklidir ki, az çok iyi koşullarda inşa edilmiş sessiz, sakin, rahatlatıcı taş ev veya dar ya da geniş bir alana yayılmış bahçeler olduğu bilinmelidir. Fakirlerin bağ evleri genellikle tek katlı olup, tek bir oda ve her iki yanda bitişik bir balkon ve küçük taşlarla kaplı bir avludan oluşur. Bu tür yazlık bağ evleri, zenginlerin evlerine göre farklı yapıda ve çamurla kaplı taş yığınlarından oluşur. Zenginlerin yazlık bağ evleri, genellikle iki katlıdır. Bir veya daha fazla odası, bir mutfak ve balkonu olacak şekilde oluşturulmuş, aşağı katı ve yukarı kattan oluşan köşkün ön tarafı tamamen açık üç duvarlı üstü örtülü ‘muhaccer’ adı verilen yerleri vardır. Zenginlerin yazlık bağ evlerinin etrafı kalın duvarlarla çevrilidir.*”¹⁵²

Muhaccer veya köşk, evlerin üst katlarında yer alan yarı açık, ferah yaz odalarıdır. Yerden yarım kat yükseltilmiş olanlarına da rastlanır. Muhaccer ve köşk, hem

¹⁵¹ Selma Günaydın, İçme Suları, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 3, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 95, 2015, 265-267.

¹⁵² Alboyacıyan, 674.

birbirlerine hem de alt katlardaki örtmelere çok benzer. Her ikisi de doğaya ve manzaraya açık, içinde günlük yaşamın önemli bölümünün geçtiği, bağ evlerinin merkezî mekânlarıdır. Birbirlerinden farkları cephelerine ve dekorasyonlarına ilişkindir; Muhaccerler üst kata yapılan örtmeler gibidir. Cepheleri ve içleri sadedir. Köşkların cepheleri ise sütun, sütun başları ve kemerlerle süslenmiştir; döşemeleri, sedirleri ve şerbetlikleri özenle yapılmıştır. Boyutları muhaccerlerden daha büyüktür. Geniş yanlarıyla manzaraya bakarlar.¹⁵³

Kayseri'nin kurulduğu ilk yerlerden bahseden *Alboyacıyan* şunları aktarmaktadır; *“Erciyes Dağı'nın oluşturduğu bu kumdan tepeler ilk olarak, Kayseri'nin güneybatısından başlar. Bunların içinde şehre en yakını Beştepeler adıyla bilinen tepelerdir. Onlardan sonra gelenler ise Eskişehir'in tepeleri ve Araplar Gediği'dir. Tarihsel süreç içerisinde eski Kayseri bu tepelerin üzerlerine inşa edilmiştir. Şimdi genel olarak orada bulunan bağ evlerinde ikamet eden Hristiyan ve Ermeni nüfusu, burada dağılmış durumdadır..”* Yazarın burada bahsettiği Araplar Gediği, kitabın ilerleyen sayfalarında yazar tarafından Hacılar köyü yakınlarında dar bir vadi olarak tanımlanır.¹⁵⁴ *“Kayseri'nin güneyinden, yaklaşık 2 km uzağından ve açık düzlük alandan başlayarak, Karadere ve Eşek Meydanı olarak anılan başka bağlar mevcuttur. Bunlar Erciyes'in kuzeydoğu yönünde gittikçe yukarıya doğru yükselirler, tırmanırılar ve Hisarcık adı ile anılan Türk köyünün bağlarına karışırlar.”*¹⁵⁵ Burada bahsedilen Karadere Kayseri bağlarından bir semtin adıdır. Şehirden giderken Hisarcık yolunun sol tarafına düşen bağlardır.¹⁵⁶ Aynı şekilde Eşek Meydanı (Merkep Meydanı) Kayseri bağlarından bir semtin adıdır. Şehirden giderken Hisarcık köprüsünden sağa ayrılan yolun 3 km kadar ilerisindeki düzlükte bulunan bağlar bölgesidir. Adı sonradan Işık Meydanı olarak değiştirilmiştir.¹⁵⁷

Kayseri'de bağ, bahçe sahibi olmak şehirli olmanın ön önemli göstergelerinden biri sayılıyordu. *Sultan II. Mahmut* (1808-1839) dönemindeki 1834 tarihli Temettuat defterlerindeki kayıtlara göre, o tarihlerde Kayseri'de vergiye tabi mülk sayılan 4749 Müslüman haneden en varlıklı 117 ailenin çoğunluğu şehir merkezinde olmak üzere

¹⁵³ Vacit İmamoğlu, Bağ Evleri, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 2, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 76, 2010, 256.

¹⁵⁴ Alboyacıyan, 720.

¹⁵⁵ Alboyacıyan, 675.

¹⁵⁶ Yedekçiöğlü, 370.

¹⁵⁷ Yedekçiöğlü, 264.

yazlık bahçeleri ve çoğunlukla varlıklı olan % 17 civarındaki Gayrimüslimleri de dâhil edersek şehir halkının takriben üçte ikisinin bağ, bahçe sahibi olduğu anlaşılır. Başka bir deyişle bu gösterge üç aileden birinin bağ sahibi olamayacak kadar fakirlik içinde olduğu anlamı taşımaktadır. Bu tarihten takriben 60-70 yıl sonra XX. yüzyılın başlarında ise Kayseri merkezinde 12.811 haneye karşılık şehir civarında 1675 bahçe ve 6068 bağ bulunduğu belirtilmiştir. Bu rakamlar Kayseri’de hane sayısının arttığını buna rağmen her iki aileden birisinin bağ sahibi olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸

Kayseri’de bağ kültürü günümüzde halen devam etmektedir. Günümüzde bağcılığı alabildiğince çağın şartlarına uyum sağlamış, eski bağ evlerinin yerini abartılı modern villalar, eskiden eşeklerin sırtında taşınan ev eşyalarının yerini de taşınmazlar almıştır. Bağ evleri kışlık evleri aratmayacak konfora kavuşmuştur. Çaybağları, Gediris, Billur, Bağlareteği, Gesi, Erkilet gibi bölgelerde bağlar bahçeli evlere dönüşmüş, ismi villa olmuş ve yaz, kış oturulmaya başlanılmıştır.¹⁵⁹

Alboyacıyan, bir başka değindiği konuda Kayseri’nin bağlık mevkileri hakkında önemli bilgiler vermiştir. *Alboyacıyan*’ın aktardıklarına göre; “Yeşilliklerle bezeli ve uçsuz bucaksız bu yaylanın yamacında titiz bir orman korucusu görünümüyle Lifos dağı konuşlanmıştır. O, yerel fırıncıların kullandığı külaha benzer. Onun hemen bitişiğinde, batı yönünde kıvrıkcık saçlı bir başa benzeyen, volkanik taşlardan oluşan, yuvarlak görünümlü ve adı olmayan bir tepe vardır. Bu tarafta, kuzey batısında, yani şehrin tam batısında, anasına içerlemiş yaramaz çocuğun tek başına dikilişi gibi duran Yılanlı yükseltisi, Erciyes’e hatırı sayılır bir mesafeyi koruyarak, Akyazı’nın Türk yazlıklarının yeşilliklerle bezeli köy yollarına geçit verir. Yamaçlarını ise Acı çayın suları serinletir. Şehrin karşı güney tarafına doğru, bakır renkli yüksek büyüleyici bir görünümde tepe kök salmıştır. Özellikle ekili alanların yeşili ile toprağın kırmızı renginin karıştığı bahar aylarında harika bir görünüme sahip olmaktadır. Şaşırtıcı bir şekilde, pürüzsüz yüzeyini zedeleyen tek bir kaya parçası yoktu. Kızıltepe olarak adlandırılan bu yer Karadere ve Eşek Meydanı denilen yazlık bağların ortasından görünür. Bir başka büyüleyici dağ, güzel bir vadi ile bölünmüştür. Arazinin üzerinde çocuk beresi şeklinde çıkıntılı bir yer vardı. Adı yoktu ama ünlüydü. İddiaya göre kaçırdıkları kadınları oraya götüren Türk haydutları için orası önemli bir toplanma

¹⁵⁸ Halit Erkiletlioğlu, **Kayseri Bağcılığı**, Kayseri: Bel-Sin Eğitim, Hizmet, Güzelleştirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayını No:3, 2012, 21-22.

¹⁵⁹ Erkiletlioğlu, 83-85.

ve sığınma yeri olmuştur. Son olarak, karşı doğuda yani Kayseri'nin güneydoğu köşesinde geniş çaplı Türk ve Rum adlandırmasıyla *Ay-Vasil*, fakat Ermeni dilinde *Barseğ Kıdemli Başpiskopos* adıyla bilinen her iki kapalı gövdesiyle zirvesinden ikiye ayrılan bir dağ vardı. O, Kayseri'nin kutsal dağıdır ve önemli bir konuma sahiptir.”¹⁶⁰

Alboyacıyan'ın devamında kutsal dağ olarak bahsettiği yer günümüzde Ali dağı olarak anılmakta ve Talas ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. *Ay-Vasil* veya *Barseğ* adı, doğuda manastır nizamını kuran kişi olarak tanınan *Aziz Basileios*'un (330-379) karşılığıdır. *Vasil* ile eşdeğerdir.¹⁶¹

Alboyacıyan, bunun yanında genellikle Ermeni ve Rum nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelere değinmiştir. *Alboyacıyan*'ın değerlendirmelerine göre; “*Talas, Derevank, Germir'de Ermeniler, Zincidere ve Endürlük'te Rumlar, onların ardınca güzelce sıralanmış Beleges, Efkere ve Nirze'de Ermeniler, Darsiyak'ta da yoğun olarak Rum nüfus yaşamıştır. Kayseri'yi kuzeyden çevreleyen, doğudan batıya doğru uzanan tek sıra tepeleriyle çıplak, kayalık, yer yer çorak, hep aynı biçimde sürüp giden görünümüyle iç kısımda kapalı kalmış Muncusun adı verilen güzel bir köy görünüyor. İşte burada, bu son tepelerin ardında, Alis Nehri (Kızılırmak) doğudan batıya sessiz ama yüce bir kudretle akar.*”¹⁶² Yazar burada, Kayseri çevresinde Ermeni ve Rum nüfusun yaşadığı bazı bölgelere yer vermiş. Burada bahsetmiş olduğu Alis adının, Alice adından esinlendiği düşünülür ve Kızılırmak'ın Ermenice karşılığıdır.¹⁶³

Derevenk, Kayseri-Sivas Karayolu'nun 6. kilometresinden başlayıp Zincidere yakınlarına kadar uzanan vadinin Germir ve Tavlusun'dan sonraki kısmında vadinin ortalarında ve Talas yakınında bir köydü. XVI. yüzyıl Tahrir'inde Derevenk adına rastlanmaz. XIX. yüzyıl sonlarında ise 80 hane idi. Derevenk'te Ermenilere ait birinin adı Meryem Ana olan iki kilise, Surb Toros 'ahalinin ziyaretgâhı', iki çeşme, bir fırın, iki dükkân bulunurdu. İki yüzyıla yakın bir süre imparatorluğa 'Hassa Mimarı' olarak hizmet eden ve 34 adet saray, kışla ve cami gibi eserlerin yapımına imza atan *Balioğlu/Balyanoğlu Ailesi*'nin ataları Derevenklidir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Alboyacıyan, 675-676.

¹⁶¹ www.turkadlar.com Nişanyan Adlar Türkiye Kişi Adları Sözlüğü. Erişim Tarihi: 20.04.2022

¹⁶² Alboyacıyan, 676.

¹⁶³ www.turkadlar.com Nişanyan Adlar Türkiye Kişi Adları Sözlüğü. Erişim Tarihi: 20.04.2022

¹⁶⁴ Hüseyin Cömert, Derevenk, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 70, 2015, 438-439.

Belegesi, Belasi veya Balagesi adıyla bilinen köy, Kayseri'nin doğusunda şehir merkezine 15 km mesafede Derin Dere Vadisinin güney yamaçlarında kurulmuş eski bir köydür. Efkere'ye iki, Gesi'ye dört kilometre uzaklıktadır.¹⁶⁵

Efkere, Kayseri'nin kuzey doğusunda ve şehre 18 km. uzaklıktadır. Kayseri-Sivas caddesinin 16. kilometresinden başlayıp Salkuma (Gürpınar) köyüne kadar devam eden 'Gesi Vadisi' Muncusun (Güneşli) köyü girişinde Gesi Deresi ve Derindere adıyla iki kola ayrılır.¹⁶⁶

Nize köyü sonradan Gözelköy adını almıştır. Nize köyü, Gesi Vadisi'nin üzerinde ve adı geçen vadinin kuzey yamaçlarında kurulmuş olup, Gesi'ye iki kilometre, şehir merkezine ise 23 kilometre mesafededir.¹⁶⁷

Darsiyak köyü, 1960 yılında adı değiştirilerek Kayabağ'a dönüştürülmüştür. Halk arasında köyün adı 'Darsiyah' olarak söylenir.¹⁶⁸

Muncusun köyü Gesi'ye bağlıdır ve sonradan adı Güneşli olarak değiştirilmiştir.¹⁶⁹

Yazar son olarak Kızılırmak nehri üzerinde yer alan Tekgöz köprüsünden bahsetmiştir: *"Şehirden yaklaşık 15 km uzakta olan ünlü tek kemerli köprüsü yüzyıllar önce inşa edilmiştir. Selçuklu ve Türk hâkimiyeti sürecinde kemerleri yeniden restore edilmiş, eski kitabeleri yok edilmiştir. Dolayısıyla bugün Bizans veya Roma yapıtı olduğuna dair karar vermek kolay değildir."* Alboyacıyan, köprünün hangi dönem yapıldığı ve kimin yaptırdığı konusunda mukayeseye başvurmuştur.

Tekgöz köprüsü günümüzde Kayseri ili, Kocasinan ilçesi, Yemliha beldesi sınırları içinde, Kayseri-Ankara yolunun 35. km'sinden batıya sapılarak ulaşılmaktadır. Yapı günümüzde sağlam durumdadır. Selçuklu sülüsü ile dört satır olarak yazılan kitabenin Türkçesi şöyledir: *Kılıç Arslan*'ın oğlu, kahredici Sultan, İslâmın ve müslümanların şerefi, *Fatih (fethin babası)*, Halifenin delili, *Rükneddin Süleyman* zamanında, onun milletinden biri olan Allah'ın rahmetine muhtaç, *Hüseyin*'in oğlu Kayserili *Hacı Alişir* doksan dokuz (H.599/M.1203) senesinde (yaptırdı). Kitabesinden hareketle eserin

¹⁶⁵ Hüseyin Cömert, **Gesi Vadisi**, Ankara: Gesi Vakfı Kültür Yayını, 2010, 417.

¹⁶⁶ Cömert, 171.

¹⁶⁷ Cömert, 371.

¹⁶⁸ Cömert, 309.

¹⁶⁹ Yedekçioğlu, 457.

M.1203 yılında inşa edilmiş olduğu öğrenilmektedir.¹⁷⁰ *Evliya Çelebi* de Tekgöz Köprüsü'nden bahsetmiş ve kitabeyi incelerken oradaki '*Süleyman*' ismini *Kanuni Sultan Süleyman*'a mal etmiştir.¹⁷¹

Alboyacıyan, ikinci bölümde, **Şehir Olarak Kayseri**¹⁷² başlığı altında Kayseri'nin genel görünüşü hakkında düşüncelerini sunmuştur. *Alboyacıyan* şehir için şu ifadeleri aktarmaktadır; "*Şehrin genel görünüşünde, büyüleyici hiçbir şey yoktu. Uzaktan bakıldığında çok geniş çorak bir mezarlık ve daha da yaklaştıkça fakir bir köy görünümü vardı. Fakat içlere doğru gidildikçe tamamen hiç çekici olmayan çamurlu, pislik içinde harap yollarıyla çok sayıda yerle bir olmuş harap halde evleri olan bir şehirdir. Kayseri'nin göz alıcı doğal güzelliklerinden bahsetmek mümkün değildi ve şehrin göz alıcı birkaç yapısı dışında güzel bir görüntüsü yoktu. Şehir içinde nezih güzel evler olmasına rağmen görünüşü böyleydi. Sokaklar dolambaçlı ve o kadar temiz değildi. Sokaklarda akan su bile yoktu. Burada evler bahçelerle çevrili değildi ve bunun yanında hoş, süslü, ağaçlık bir görünümü de yoktu. Kendi bütün manzarayı örten ebedi sahnede olan Erciyes, dikmiş gözünü nerede olsan sana bakıyordu. O, daima soğuktu ve hiçbir güzelliği de yoktu. Çünkü o dağın güzelliği Alpler tarafından alınmıştı...*"¹⁷³

Alboyacıyan, '*Kayseri Ermenileri Tarihi*' adlı kitabı içinde Erciyes dağını sık sık anar. Kitabın ilk bölümünde '*Dağlık Yapı*'¹⁷⁴ başlığı altında Erciyes dağı hakkında önemli bilgiler vermiştir. *Alboyacıyan*, bu bölümde Erciyes dağı ile ilgili şu sözleri aktarmaktadır; "*Türkler Anadolu'yu fethettikten sonra Erciyes 'bu güzel dağ' bütün Küçük Asya halkları için sevimli bir varlık gibi kabullenilmiş ve insanlar bu dağın eteklerinde yurt-yuva kurmuş, mesken salmışlar. Ağrı Dağı ne kadar Doğu Anadolu'da yaşayan halkların kutsal varlığı olarak kabul ediliyorsa, Erciyes Dağı da Kapadokya bölgesinin baş tacı, yücelik sembolüdür. Bu nedenle dağın çevresinde eski zamanlardan beri insanlar yaşamış; kentler, kasabalar, köyler salmış, burayı kendileri için eşi- benzeri olmayan yurt-yuva kılmışlar. Erciyes'i rivayetlerde, hikâyelerde, şiir*

¹⁷⁰ Yıldırım Özbek, Celil Arslan, **Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri**, Cilt 2, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, 679.

¹⁷¹ www.kayseri.bel.tr/kesfet-listeleme/tekgoz-koprusu Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Erişim Tarihi: 20.04.2022

¹⁷² *Alboyacıyan*, 677.

¹⁷³ *Alboyacıyan*, 677.

¹⁷⁴ *Alboyacıyan*, 10-23.

ve nağmelerde yaşatmışlar, Erciyes çeşitli eserlere, hikâyelere, romanlara konu olmuş, aşıklar ona olan mehabetlerini sazla, sözle anlatmışlar.”¹⁷⁵

Yüksek dağların, tarih öncesi çağlardan başlayarak dinsel inançlarda ve tapınmada yeri vardır. Eski insanlar, yanardağları ya da sürekli karlarla örtülü, bulutlarla kaplı ulu dağları, kısacası insanların ulaşabilmekte güçlük çektikleri bu yerleri Tanrı olarak düşünüyordular. Özellikle eski doğu kültürü çerçevesinde bunun örneklerine çok rastlıyoruz. Yüksek dağların dorukları Tanrı’ya yakın sayılıyor ve dağlar tapınım yeri olarak seçiliyordu. Dağ, aynı zamanda Tanrı’nın oturduğu yeri. Sümerler, Tanrılarını ‘büyük dağ’ olarak adlandırıyorlar ve tapınım için taştan dağlar yapıyorlardı.¹⁷⁶

Andolu’da Dağ Tanrısı inancı çok eskidir. Hitit metinlerinde adı geçen pek çok Dağ Tanrısı vardır. Hitit’lilerin egemenlik alanı içinde bulunan Kayseri’de Argaios’a (Erciyeş) tapınılmış olması da çok doğaldır. Nitekim gerek Erciyeş’in doruğuna çıkan yolda Tekirbent, Hisarcık köyünde bulunan yazıttan, Argaios’un Hitit hiyeroglifindeki adının, ‘beyaz dağ’ anlamına gelen ‘harharas’ olduğu anlaşılmaktadır ve çivi yazısı Hitit’lerinde kült açısından önemli bir hargasın bu dağ olduğundan kuşku duyulmamalıdır. Dağın Yunanca’daki adı ‘Argaion oros’ beyaz dağ anlamındadır.¹⁷⁷

Argaios’un Kapadokya’da daha sonra yaşayan halkların dinlerinde de yeri olduğu Roma Çağı’ndan günümüze kalan yazılı kaynaklar, ayrıca da Roma Çağı’ndan Kaiseria’da darbedilmiş sikkeler üzerindeki betimlemeler açıkça ortaya koymaktadır. Antik dönem yazarlarından Solinus, Kapadokya halkının, Tanrı’nın Argaios’da oturduğuna inandığını yazmakta. Maximinus Tyrius ise Argaios’u ‘hem Tanrı, hem de yemin Tanrı’sı, hem kült heykeli’ olarak tanımlamaktadır.¹⁷⁸

Alboyacıyan şehir hakkındaki diğer bir görüşü ise; “O, inşa edilişi ve diğer her görünümüyle 7-8 yüz yıllık bir geçmişi olan Türk şehri gibidir. Mevcut günümüzdeki hali Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve daha sonra görüldüğü gibi isim benzerliği dışında muhteşem gelişmiş Roma-Bizans Kayserisi ile herhangi bir bağı yoktu. Kesinlikle farklı yapıya ve farklı görünüme sahip bir şehirdir.”¹⁷⁹ Bunun yanında

¹⁷⁵ Gaffar Mehdiyev, Arşak Alboyacıyan’ın Gözü İle Erciyes, **Kayseri Büyükşehir Belediyesi Şehir Kültür Sanat Dergisi**, Sayı 15, 2018, 75-78.

¹⁷⁶ Nezahat Baydur, Erciyeş’in (Argaios) Eski Çağlarda Kayseri Halkının İnançlarındaki Yeri, **I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri**, Kayseri, Nisan 1986, 3-7.

¹⁷⁷ Baydur, 3-7.

¹⁷⁸ Baydur, 3-7.

¹⁷⁹ Alboyacıyan, 679.

birçok yazar ve kaynaktan yararlanarak şehrin genel görünüşü, atmosferi ve imarı hakkında görüşler sunmuştur.¹⁸⁰

Şehrin zamanında surlarla çevrili olduğunu aktaran *Alboyacıyan*; “Zamanında şehir surlar ile çevriliymiş. Bunu kaleden kalan izler ve birkaç kapısının adından dolayı doğruluyor. Onların bugün hafızalarda kalmasının temel sebebi adlarının mahallelere verilmiş olmasından dolayıydı ve o kapılar günümüze kadar güvenli bir şekilde gelmişti.”¹⁸¹

Alboyacıyan, bunun yanında kalenin 6 kapısından bahsetmiş ve detaylı bilgiler vermiştir. Bunlar sırasıyla; Sivas Kapısı, Kağnı Pazarı Kapısı, At Pazarı Kapısı, Meydan Kapısı, Boyacı Kapısı ve Kiçi Kapı olarak ayırmış. Bunun yanında kalenin krokisini çizerek detaylı bir şekilde aktarmıştır.¹⁸²

Alboyacıyan devamında; “Bu kapıların çevresi içinde bulunan mahallelere İçeri Şar (İçeri Şehir) denirdi. Ancak şehrin bu kısmını çevreleyen sur Dış Kale olarak adlandırılrsa da ortaya çıkan merkez kaleye İç Kale adı verilirdi ve İçeri Şar’ın kuzeydoğusunda bulunurdu. İçeri Şar’da, yani bir zamanlar eski surla çevrili şehrin çevresini dolaşmak iki saat sürüyordu. Şehir çok fazla küçüktü. Şehrin kuzey bölümünde mevcut o çevre içinde yalnız 19 mahalle ve pazar bulunuyordu.”¹⁸³

“Bugün İçeri Şar’ın dışında bulunan ayrıca yeni bir mahalle olan ve Bahçe Mahallesi adıyla bilinen son zamanlarda kurulmuş mevcut Kayseri’nin en iyi ve en geniş bölümü. Fakat şehir dışında tamamen ayrı bir bölge içinde çingeneler yaşıyordu. Bu bölgeye de Poşalar (Çingene) Mahallesi denirdi.”¹⁸⁴ *Alboyacıyan*’ın burada bahsetmiş olduğu Bahçe Mahallesi günümüzde Şehit Nazım Bey Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır. Poşalar ise günümüzde adı kaldırılmış ve Caferbey Mahallesi sınırları içinde kalmıştır.¹⁸⁵

¹⁸⁰ *Alboyacıyan*, 677-679.

¹⁸¹ *Alboyacıyan*, 679.

¹⁸² *Alboyacıyan*, 679-681.

¹⁸³ *Alboyacıyan*, 681.

¹⁸⁴ *Alboyacıyan*, 681.

¹⁸⁵ Hüseyin Cömert, Kayseri’nin Adları, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 70, 2015, 290.

Poşa, Kıpti demektir, yani çingene. Ana dilleri Ermenice olan Çingene'ye denir. Ayrıca 1831 nüfus sayımına ait kayıta Kayseri'de 'Mahalle-i Poşalar Millet-i Ermeniyan-ı Kıpti' adı ile Poşalar Mahallesi bulunmaktadır.¹⁸⁶

Alboyacıyan, devamında Kayseri kalesi, kitabeleri ve şehrin imarı hakkında daha detaylı bilgiler vermiştir.¹⁸⁷ *Alboyacıyan*, Hunat Cami'nin eski bir kilise olduğunu ifade etmiş. Fakat bu ifadesinin kaynağı hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir. Aktardıklarına göre; "Bunlardan en önemlisi ve en muhteşem olanı Hunat Cami'ydi. O İç Kale'ye yakın, doğu tarafında bulunurdu. Ayrıca onun adı kadar, kubbesi de görkemlidir. Bazıları, orada Aziz Ğevontios'un adıyla inşa edilmiş bir Rum Kilisesi olduğunu ve daha sonrasında oraya Müslümanlar tarafından sahip olunduğunu ifade ederler."¹⁸⁸

Kayseri'de Anadolu Selçuklu Sultanı *I. Alâeddin Keykubad*'ın zevcesi, *II. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in annesi *Hunat (Huand, Hond, Mahperi) Hatun*'un yaptırmış olduğu meşhur cami. *Hunat Hatun*, kocası *I. Alâeddin Keykubad*'ın 1237'de ölümü ve bu tarihte oğlu *II. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in tahta çıkması üzerine başlatmış olduğu söz konusu cami inşasını, bir yıl içerisinde tamamlatmış ve caminin kitabelerine göre 1238'de faaliyete geçirmiştir. Cami; medrese, hamam, türbe ve şimdi bulunmayan ve *Kadı Burhaneddin* tarihi Bezm ü Rezm'e ve *Evliya Çelebi*'ye göre mevcut olan imareten müteşekkil bir külliye (kompleks) içinde yer almaktadır.¹⁸⁹

Bir diğer görüşünde ise, Kayseri Ulu Cami'yi *Aziz Basileios'un (Vasil)* yani Ermenice karşılığı *Barseğ*'in mezarı olduğu iddiasını dile getirir. Kendi ifadesine göre; "Şu an ayakta olan diğer o eski kilise nerede? Ulu Cami'ye *Surb Barseğ*'in mezarı olduğu rivayet edilir. *Vital Cuinet*'in araştırmalarına göre onu *Danişmend Mehmed II. Melik Gazi (1142-1154)* camiye dönüştürmüştür. *Kemalettin* bunu inkâr ediyor veya şehirdeki bütün Hristiyan yapılarını göz ardı etmek istiyordu. Bu camiyi aynı sultanın yaptırdığını söyler ancak pervasızca Roma ve Bizans sütunlarını itiraf eder."¹⁹⁰ *Alboyacıyan*, bu tarihi yapı hakkında devamında bilgiler vermeye devam eder.

¹⁸⁶ Hüseyin Cömert, **Germir**, Kayseri: Mazaka Yayıncılık, 2014, 120.

¹⁸⁷ *Alboyacıyan*, 682-685

¹⁸⁸ *Alboyacıyan*, 685.

¹⁸⁹ Mehmet Çayırdağ, Hunat (Huvand-Huand) Külliyesi, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 3, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 95, 2015, 220.

¹⁹⁰ *Alboyacıyan*, 686.

Camiikebir Mahallesi'nde bulunan yapı, halk arasında 'Sultan Camisi' olarak da adlandırılmakta ve belgelerde de ismi böyle geçmektedir. Şehir merkezinin güneybatısında Dış Kale surlarının içerisinde, Kale'nin yaklaşık 300 m kadar batısında ve İç Kale'nin iki girişinden birisi olan güneydeki Aslanlı Kapı'ya (Dervaze-i Zerrin) ulaşan yol üzerindedir. Cami-i Kebir 1134-1143 yılları arasında Kayseri'yi devletine başkent yapan Danişmendlilerin üçüncü hükümdarı *Melik Mehmed Gazi* tarafından yaptırılmıştır. Kesin yapılış tarihi bilinmemekle beraber, kuzey cephede, kapının sol üst köşesinde bulunan kalın sülüs yazılı kitabesine göre cami, H 602 (M 1205-6) yılında Selçuklu Hükümdarı *I. Gıyâseddin Keyhüsrev* zamanında onarılmıştır. Derinlemesine yönelen plan tipinde inşa edilen cami, bu plan tipinin Anadolu'daki en eski örneğini teşkil eder.¹⁹¹

*Alboyacıyan, Vital Cuinet ve Texier'e dayandırdığı bilgilere göre; "Vital Cuinet, Texier'in aktardığı bilgiler ışığında, bu cami Kayseri'nin günümüze ulaşmış ayakta kalan en eski anıtı olduğunu onaylıyor ve bu cami 14. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini anlatıyor. (ki aslında görüldüğü üzere 13. yüzyılın başında inşa edilmiştir.) Mekke'ye hac farızasını yerine getirdikten sonra, dönüşünde Houen, arkadaşı Hacı Bayram ve aynı zamanda Dervişler dergâhı kurucularının yeri de oradaydı."*¹⁹² Devamında da aktardıklarına göre; "*Houen'in camiye bitişik, geniş bir avlu etrafında çok sayıda öğrenci odasıyla muhteşem bir medresesi bulunmaktadır.*"¹⁹³ Fakat *Alboyacıyan'ın* aktarmış olduğu bu *Houen*¹⁹⁴ adlı kişi hakkında *Texier ve Vital Cuinet'in* verdiği bilgiler dışında başka kaynaklarda rastlanmamaktadır. *Alboyacıyan* devamında da caminin mimarisi hakkında bilgiler vermiştir.

Anadolu'nun en eski camilerinden olan Kayseri Ulu Cami, Danişmendlilerden üçüncü hükümdar *Melik Mehmed Gazi* tarafından (1134-1143) ve tarihlerdeki kayıtlara göre yıkılmış eski kilise ve mabetlerden getirttiği taşlarla yaptırılmıştır.¹⁹⁵

Alboyacıyan, kendisinin de onaylamadığı ve çelişkili bulduğu bir iddiayı dile getirir; "*Prof. Albert Gabriel, mimari açıdan değeri olan tarihi yapılar arasında Afgan*

¹⁹¹ Osman Eravşar, Cami-i Kebir (Ulu Cami, Sultan Cami), **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 4, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015, 295-296.

¹⁹² Alboyacıyan, 686.

¹⁹³ Alboyacıyan, 686.

¹⁹⁴ Osman Eravşar, **Seyahatnamelerde Kayseri**, Kayseri: Kayseri Ticaret Odası Yayınları, 2000, 182.

¹⁹⁵ Mehmet Çayırdağ, **Kayseri Tarihi Araştırmaları**, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 38, Kayseri, 2001, 19.

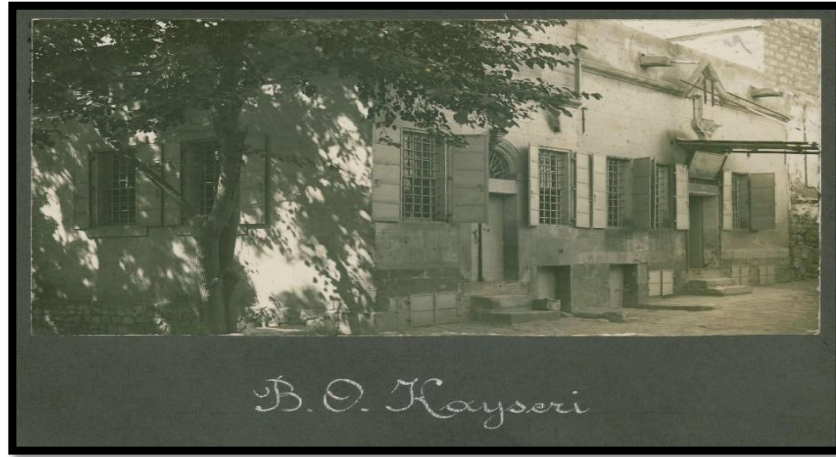
*Cami'ni de anar. Onun hangi dilde olduğunu ve ne anlama geldiğinin belli olmadığını söyler. B. S. Boğosyan şöyle bir soru sorar, "Öncesi itibariyle onun 'Ağvanist Vank' veya 'Ağavnevank (Manastır Kompleksi)' olması daha olası değil mi acaba?" Maalesef tarihi verilerle çelişen, çok iddialı bir varsayımdı bu."*¹⁹⁶

Devamında da yazar Köşk Medrese ve Karatay Han hakkında bilgiler aktarmıştır.¹⁹⁷

Kayseri'nin çarşı, pazar ve ticaretine değinen *Alboyacıyan*, bu konu hakkında da bilgiler vermiştir. Kayseri'de çarşı ve han sayısının az olmadığını ve buradaki genel durumdan ve ticaret düzenini detaylıca aktarmıştır.¹⁹⁸

Alboyacıyan, bu bölümün devamında Ermenilerin bir hazine şirketinden Kantsanak Han'dan bahsetmektedir.¹⁹⁹ *Alboyacıyan*'ın burada bahsetmiş olduğu Kantsanak Han'ın yeri ve kuruluşu hakkında detaylı bilgilere yer vermemiştir. Ancak yazarın, Kantsanak Han'ın, Kayseri'de Osmanlı şubesi ile aynı avlu içinde olduğunu bahsetmesinden dolayı Kantsanak Han'ın günümüz bankalar caddesinde olması muhtemeldir.

Kayseri'de Osmanlı Bankası 1910'da şube açmıştır. Osmanlı Bankası, Garanti Bankası'na devredilene kadar (2001) Kayseri şubesi faaliyetine devam etti.²⁰⁰

Fotoğraf 14. Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmâni Kayseri Şubesi, 1930)²⁰¹

¹⁹⁶ Alboyacıyan, 687.

¹⁹⁷ Alboyacıyan, 687.

¹⁹⁸ Alboyacıyan, 687-690.

¹⁹⁹ Alboyacıyan, 690.

²⁰⁰ Dayıoğlu, 110.

²⁰¹ Osmanlı Bankası. Türkiye ve Yunanistan şube binalarının fotoğrafları. Ottoman Bank. Photographs of buildings occupied by agencies of Turkey and Greece.

Salt Araştırma, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/3243> Erişim Tarihi: 20.04.2022

Alboyacıyan, devamında Kayseri'deki hamamlardan ve Ermeni kiliselerinden bahsetmiştir. Ardından da Ermenilerin yaşadığı mahallelere yer vererek bu bölümü tamamlamıştır.²⁰²

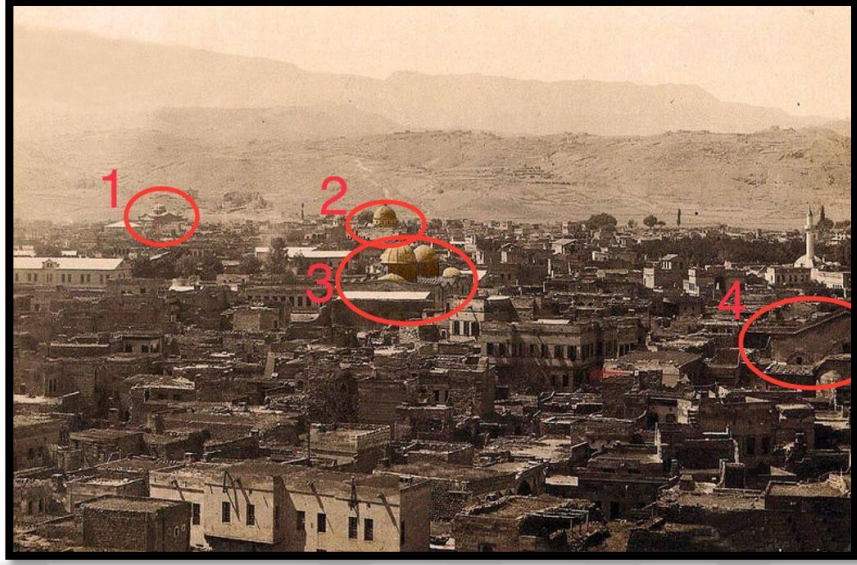
Alboyacıyan, şehir merkezindeki kiliseleri şu şekilde aktarmıştır; "O, yedi kiliseden üçü, *Surb Asdvadzadzin*, *Surb Sarkis* ve *Surb Lusavoriç* isimleriyle Ermenilere aitti. İlk ikisi *İçeri Şar* içinde ve sonuncusu *Bahçe Mahallesi* içindeydi. Diğer ikisi ise *Rumlara* aitti. Bunlardan biri *Ay-Nikola* (*Surb Nikoğos*, *Agios Nikolaos*, *Aziz Nikola*) kilisesi olarak adlandırılırdı. Ermeni *Surb Sarkis Kilisesi İçeri Şar* yakınında bulunur ve ana kiliselerden biriydi. H. *İnciciyan*'a göre, Türkler bu kiliseleri *Patrik kilisesi* olarak adlandırırdı. Ayrıca diğer çevredeki kiliseler de *Kutsi Şerif Kilisesi* (*Kudüs Kilisesi*) olarak adlandırılırdı. Zamanında Kayseri'de yeni yapılar hakkında *Büyük Çeşme Önü Mahallesi* içinde, neredeyse birbirine bitişik Ermeni Katolik Cemaati *Surb Haç Kilisesi* ve Ermeni Protestan Kilisesi vardı fakat bunların tarihi bir önemi yoktu."²⁰³

Alboyacıyan'ın bahsetmiş olduğu bu kiliselerin sadece ikisi günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde *Caferbey Mahallesi*nde bulunan *Surb Krikor Lusavoriç Kilisesi* Ermeni Cemaatine ait olup ibadete açıktır. *Kiçikapı*'da bulunan *Surb Asdvadzadzin* (*Meryem Ana*) Ermeni Kilisesi ise günümüzde Kayseri Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilerek kütüphaneye dönüştürülmüştür. Geçmişte *Kiçikapı* bölgesinde bulunan *Surb Sarkis Ermeni Kilisesi*, *Büyükbahçebaşı* mahallesinde bulunan Ermeni Katolik *Surb Haç Kilisesi* ve Ermeni Protestan Kilisesi 1915 Ermeni tehcirine kadar Ermeni cemaatine hizmet vermeyi sürdürdü. Diğer *Rumlara* ait olan *Sasık* mahallesinde²⁰⁴ bulunan *Aziz Nikola Rum Ortodoks Kilisesi* ise 1923 nüfus mübadelesine kadar ibadete açık tutuldu. *Surb Krikor Lusavoriç* ve *Surb Asdvadzadzin* (*Meryem Ana*) Kiliseleri hariç diğer kiliseler günümüze ulaşmamıştır.

²⁰² *Alboyacıyan*, 690-692.

²⁰³ *Alboyacıyan*, 690.

²⁰⁴ Bu mahalle günümüzde Cumhuriyet Mahallesi sınırları içerisinde kalmıştır.

Fotoğraf 15. Surb Krikor Lusavoriç Ermeni (1), Katolik Surb Haç Ermeni (2), Surb Sarkis Ermeni (3) ve Aziz Nikola Rum Kiliseleri (4)

Fotoğraf 16. Surb Asdvadzadzin (Meryem Ana) Ermeni Kilisesi (1) ve Çift Kubbeli Surb Sarkis Ermeni Kilisesi (2) 1907 (Hugo Grothe)²⁰⁵

²⁰⁵ Şükrü Karatepe, **Meydan ve Modernleşme**, 2. Basım, Ankara: İdealkent yayınları, 2021, 133.

Fotoğraf 17. Aziz Nikola Rum Kilisesi (1)²⁰⁶

Fotoğraf 18. Surb Haç Ermeni Katolik Kilisesi (1) ve
Ermeni Protestan Kilisesi (1) 1925 (TBMM Albümü)²⁰⁷

Alboyacıyan devamında şehir merkezinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerin sayısını 25 olarak belirtmiştir. Bunlar sırasıyla;²⁰⁸

1. Kiçi Kapı, sur içerisinde bulunan Eslim Paşa Mahallesi'nin 17. yüzyılda iki kısma ayrılmasıyla kurulmuştur. Kiçi Kapı Mahallesi adını burada bulunan bir sur kapısından almıştır. Mahalle Rum ve Ermenilerin birlikte yaşadığı mahalleler arasında yer almıştır.

²⁰⁶ Karatepe, 133.

²⁰⁷Tbmm Kütüphanesi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1631> Erişim Tarihi: 20.04.2022

²⁰⁸ Alboyacıyan, 692.

Kiçi Kapı Mahallesi, çevresinde bulunan mahallelerin bünyesine katılmasıyla günümüzde de varlığını sürdürmektedir.²⁰⁹

2. Gürcü Mahallesi surların içerisinde bulunuyordu. Bu eski mahalle 1936 yılında Kiçi Kapı Mahallesi'ne bağlanmıştır.²¹⁰

3. Emir Sultan Mahallesi, Kiçi Kapı Mahallesi içerisinde yer almaktadır.²¹¹

4. Sasık (Kayacık) Mahallesi sur içerisinde yer almaktaydı. Bu mahallede *Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler* bir arada fakat ayrı yapı adalarında yaşamışlardır. İlk tahrirde adı 'Kayacık' olarak geçse de adının 'Sasık' olduğu bilinmektedir. Daha da önemlisi Aziz Nikola Rum Kilisesi, bu mahalle sınırları içerisinde yer almış, daha sonra mahalle bölününce Şarkıyan Mahallesi sınırları içerisinde kalmıştır. Mahalle 1936 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve bu tarihte Cumhuriyet Mahallesi'ne bağlanmıştır.²¹²

5. Hasinli (Hasiyünlü) Mahallesi, Lala Cami Mahallesi'nin bölünmesiyle oluşmuştur. Varlığını 2000 yılına kadar sürdüren mahalle, Melikgazi Belediyesi Meclisi'nin aldığı kararla Tacettin Veli Mahallesi'ne bağlanmıştır.²¹³

6. Şudurban (Deveciyan) Mahallesi, sur içinde konumlanmıştır. Ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı bu mahalle, kentin doğu surlarının kenarında yer almıştır. Mahalle Cumhuriyet dönemine ulaşmıştır. Mahalle 1936 yılında Cumhuriyet Mahallesi'ne bağlanmıştır.²¹⁴

7. Büyük Oduncu Mahallesi ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde Caferbey Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.²¹⁵

8. Oduncu Karabet Mahallesi kadı sicillerine göre Oduncu Mahallesi'nden 17. Yüzyılda ikinci yarısında ayrılmıştır. 1915 yılına kadar ağırlıklı olarak Ermeniler tarafından yerleşilen bir alan olduğunu yansıtmaktadır. 1936 Yılında Çivici Bektaş

²⁰⁹ Kemal Demir, Suat Çabuk, **Türk Dönemi Kayseri Kenti ve Mahalleleri**, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013, 122.

²¹⁰ Demir ve Çabuk, 66.

²¹¹ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²¹² Demir ve Çabuk, 81.

²¹³ Demir ve Çabuk, 110.

²¹⁴ Demir ve Çabuk, 82.

²¹⁵ Demir ve Çabuk, 250.

Mahallesi'ne eklenerek ortadan kaldırılmıştır.²¹⁶ Günümüzde Caferbey Mahallesi olarak geçmektedir.

9. Fırıncı Mahallesi 1936 yılında Tavukçu Mahallesi'ne bağlanarak ortadan kalkmıştır.²¹⁷

10. Sayacı (Sayeci) Mahallesi, Tavukçu Mahallesi'nin batısında oluşmuş veya ondan ayrılmış bir mahalledir. Mahalle 1936 yılında Tavukçu Mahallesi'ne bağlanarak ortadan kalkmıştır.²¹⁸

11. Bahçe Mahallesi 1915 yılına kadar yoğun olarak Ermenilerin yaşadığı mahalleydi.²¹⁹ Diğer adı Büyük Bahçe olarak da geçmektedir. Günümüzde Şehit Nazım Bey Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.

12. Köyyıkan Mahallesi, Caferbey Mahallesi'ne bağlanarak ortadan kaldırılmıştır.²²⁰

13. Sel Aldı Mahallesi, Caferbey Mahallesi'ne bağlanarak ortadan kaldırılmıştır.²²¹

14. Hasan Fakı Mahallesi, Caferbey Mahallesi'ne bağlanarak ortadan kaldırılmıştır.²²²

15. Totoktos Mahallesi hakkında yapılan araştırmalar neticesinde bir bilgiye rastlanmamıştır.

16. Sınıkcı Mahallesi sur dışında ve Tavukçu Mahallesi'nin güneyinde konumlanmıştır. 1936 yılında gerçekleşen mahallelerin yeniden düzenlenmesi çalışması sonucunda Büyükbahçe Mahallesi'ne bağlanmıştır.²²³

17. Harput Mahallesi surların dışında ve Tavukçu Mahallesi'nin doğusunda oluşmuştur. Cumhuriyet sonrasında Nazım Bey Mahallesi olarak isimlendirilmiş. Nazım Bey Mahallesi'ne 2000 yılında pek çok mahalle eklenmiş ve adı Şehit Nazım Bey Mahallesi olarak belirlenmiştir.²²⁴

²¹⁶ Demir ve Çabuk, 250.

²¹⁷ Demir ve Çabuk, 116

²¹⁸ Demir ve Çabuk, 116.

²¹⁹ Yedekçioğlu, 159.

²²⁰ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²²¹ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²²² Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²²³ Demir ve Çabuk, 123.

²²⁴ Demir ve Çabuk, 115-116.

18. Farsak (Varsak) Mahallesi sur dışında ve Tavukçu Mahallesi'nin doğusunda yer almıştır. Mahalle 1936 yılında Tutak Mahallesi'ne bağlanmıştır.²²⁵ Günümüzde Tacettin Veli Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

19. Çakalız, Çakaloz Mahallesi, Hatiroğlu cami önünde Asri Mezarlığa giden yolun Nazım Bey caddesinin kuzeyinde kalan semtin adıdır.²²⁶ Günümüzde Şehit Nazım Bey Mahallesi içerisinde yer alır.²²⁷

20. Kara Geçi (Kara Keçili) Mahallesi, Tavukçu Mahallesi'nin batısında oluşmuş veya ondan ayrılmış bir Ermeni mahallesidir. Kara Keçili Mahallesi 1936 yılında Dadır Mahallesi ile birleşerek Mustafa Necip Mahallesi'ne dönüşmüştür.²²⁸

21. Tavukçu Mahallesi, Şehit Nazım Bey Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.²²⁹

22. Tavukçu Belgisi (Bölgesi) içinde yer alan mahallelerin çoğu ortadan kaldırılıp Tavukçu adı altında birleştirilmiştir. Bu bölge Şehit Nazım Bey Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.²³⁰

23. Keklik Mahallesi hakkında yapılan araştırmalar neticesinde bir bilgiye rastlanmamıştır.

24. Dadır (Tatur-Tatar) Mahallesi, Tavukçu ve Merkepci mahalleleri arasında oluşmuş küçük bir Ermeni mahallesidir. Kara Keçili Mahallesi 1936 yılında Dadır Mahallesi ile birlikte Mustafa Necip Mahallesi'ne oluşturmuştur.²³¹

25. Dadır-Harput Mahalleleri 19. yüzyılda Harput ve Harput Dadır Oduncu olarak iki mahalleye ayrılmıştır.²³²

Alboyacıyan, üçüncü olarak **Ahali ve Ermeni Nüfusu**²³³ başlığı altında Kayseri merkez nüfusunu değerlendirmiştir. Genellikle bu değerlendirmeleri yaparken daha çok Kayseri'yi ziyaret eden yabancı seyyahların notlarından, patriklik kayıtlarından ve Er-

²²⁵ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²²⁶ Yedekçioğlu, 182.

²²⁷ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²²⁸ Demir ve Çabuk, 116.

²²⁹ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²³⁰ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

²³¹ Demir ve Çabuk, 116

²³² Demir ve Çabuk, 115-116.

²³³ Alboyacıyan, 692.

meni yazarlardan yararlanmışır. Ayrıca eski dönemlerden gelen resmi vesikaların olmamasından dolayı *Alboyacıyan*, kaynak arayışı içine girmiştir. Yazarın, “*Zar zor son 120 yıllık sürede seyyahların kaydettiği veya devlete ait nüfus sayımından elde edilmiş rakamlar vardı. Onları burada sadece bir fikir vermek için sunacağım.*”²³⁴ ifadesi bu durumu açıklar niteliktedir.

Kayseri şehrinin, Selçuklu ve Beylikler dönemlerindeki nüfusuna ilişkin bir veri günümüze ulaşmamıştır.²³⁵ Ancak, Osmanlı dönemi tahrir defterlerinde Selçuklu ve Beylikler devri ile ilgili bazı kayıtları, özellikle evkaf kayıtlarını bulmak mümkündür.²³⁶ Osmanlı kentlerinin geçmiş yıllardaki nüfusları mali nedenlerle düzenlenen tahrir defterlerinde ve şer’iye sicillerinde yer alan nefer ya da hane sayılarından hareket edilerek belirlenebilmektedir.²³⁷

Tahrir defterleri belli bir dönem ve alan için idarî, malî, askerî, dinî, iskân, sanat tarihi ve tarihî coğrafya konuları ile toplumun etnik ve demografik yapısı hakkında bilgiler ihtiva eden özetle tarihi, coğrafi, toplumsal, ekonomik ve kültürel tarihimizi aydınlatan en önemli resmî kaynaklardır. Arşivlerimizde bulunan Osmanlı devri tahrir defterlerinin en eskileri XV. yüzyıla ait olup çoğunluğu XVI. yüzyılda tanzim edilmiş ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde de bazı sancakların tahriri yapılmıştır.²³⁸

Kayseri, 1243 Moğol ordularının işgalinden 257 yıl sonra 1500 yılında yapılan tahrirde, 39 mahallede 1579 hane (1249 Müslim, 330 Gayrimüslim) bulunan Kayseri’nin nüfusu 9042 olarak belirtilmiştir. Bu dönemde Kayseri Sancağına bağlı köylerle birlikte toplam nüfusu 30.822’dir.²³⁹ 16. yüzyıl sonlarında 1584 tahririnde; 6573 Müslim, 1976 Gayrimüslim olmak üzere 8519 vergiye tabi nüfus bulunuyordu.²⁴⁰

Osmanlı yönetiminde kişilerin meslek, unvan ve yaşlarını da belirtecek şekilde en teferruatlı ve sistemli bir şekilde yapılan nüfus sayımı 1831 yılında yapılanıdır.²⁴¹ Bu

²³⁴ Alboyacıyan, 692.

²³⁵ Demir ve Çabuk, 97.

²³⁶ Refet Yinanç, Mesut Elibüyük, **Kayseri İli Tahrir Defterleri**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009, IX.

²³⁷ Demir ve Çabuk, 97.

²³⁸ Yinanç ve Elibüyük, IX.

²³⁹ Filiz Özdem, Hüseyin Cömert, **Erciyes’in Rüyası Kayseri: 19. Yüzyılda Kayseri’de Ortak Yaşama Kültürü**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, 348.

²⁴⁰ Özdem ve Cömert, 348-349.

²⁴¹ Hüseyin Cömert, **19. Yüzyılda Kayseri**, Kayseri: Kendi Yayını, 2018, 15.

nüfus sayımında asıl amaçlanan ülkenin askeri durumunu tespit etmektir. Ayrıca gayrimüslimlerin sayılmasıyla da ülkenin vergi durumu hakkında bilgi sağlanmıştır.²⁴² Bu nüfus sayımında Kayseri Karaman eyaletine bağlı olduğundan Karaman'a tabi kazalılarla birlikte dâhil edilmiştir. Bu sayımda merkez ve köylerde yaşayan Rum ve Ermeniler müştereken ayrı bir deftere yazılmışlardır. Sayımlarda genelde erkek nüfusun olduğu görülmektedir.²⁴³ Hristiyan tebaa nüfus sayımında Reaya diye gösterilmiştir. Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler, Reaya itibar edilmiş, Hristiyan Kıptilere, Kıpti Reayası denmiş. Yahudiler de ayrıca işaret edilmiştir.²⁴⁴ Bu nüfus sayımında Kayseri'nin hane sayısı 7.693 olduğunu ve nüfus sayısını da 21.005 ile 26.000 arasında olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.²⁴⁵ 1831 Kayseri şehir merkezi nüfus sayımına göre, Kayseri'de gayrimüslimler 2.010 hanede 6.690 erkek nüfus olarak yaşamaktaydı. 1843 tarihli cizye defterine göre ise şehir merkezinde, Rumlardan 606, Ermenilerden 2.615 olmak üzere toplam gayrimüslim sayısı 3.221 gayrimüslim neferdir.²⁴⁶ 1831 nüfus sayımında, sayılmamış olan kadınlar ve kız çocuklar da erkek nüfusla eşit kabul edildiğinde, Kayseri'de toplamda 13.380 gayrimüslim reaya yaşamaktaydı. Aynı yıl yapılan nüfus sayımında, Müslüman erkek nüfus ise 5.174 hanede 12.856 kişi olarak kaydedilmiştir. Kadınlar ve kız çocuklarının da aynı şekilde hesaplanmasıyla, Kayseri'de şehir merkezinde 25.712 Müslüman yaşamaktaydı. Bu verilerde 1831 nüfus sayımına göre Kayseri şehir merkezinde %65.7 Müslüman, %34.3 ise Gayrimüslim nüfusun yaşadığını göstermektedir. Gayrimüslim reayanın kendi içindeki yüzdeler dağılımı ise, Ermeniler %81 Rumlar %19'dur. Rum nüfus Osmanlı Devleti genelinde Ermenilerin iki katı olsa da Kayseri'de Ermenilerin çok gerisinde olduğu görülmektedir.²⁴⁷

Bunun yanında 19. yüzyıl Kayseri nüfusu hakkında bilimsel birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan '1831-1860 Kayseri Nüfus Müfredat Defteri' adlı kitap içerisinde yer alan 1831 tarihli vilayet nizamnamesine göre 50 hane bir mahalle kabul edildiğine göre, yaklaşık olarak Kayseri'nin bu tarihlerdeki merkez nüfusunu da tespit edebiliriz.

²⁴² Tuğba Korhan, **İlk Nüfus Sayımına Göre Kayseri'deki Gayrimüslimler**, Ankara: Gece Kitaplığı Yayıncılık, 2020, 20.

²⁴³ Erkiletlioğlu, 104.

²⁴⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995, 19.

²⁴⁵ Erkiletlioğlu, 104.

²⁴⁶ Korhan, 20.

²⁴⁷ Korhan, 20.

(105x50=5250x5=26.250) Kayseri'nin bu tarihteki yaklaşık nüfusu 26.250 kişiye ulaşmaktadır.²⁴⁸

'Türk Dönemi Kayseri Kenti ve Mahalleri' adlı kitap içerisinde verilen tabloda, 1831 yılında toplamda (7.284 Hane) 36.470 nüfusun (5.184 Hane) 25.920 Müslüman, (365 Hane) 1.825 Rum, (1.745 Hane) 8.725 Ermeni olarak aktarmakta. Aynı tabloda 1872 nüfus sayımında (8.119 Hane) 40.645'ini (5.793 Hane) 28.965 Müslüman, geri kalan (2.336) 11.680'ini ise Ermeni ve Rum nüfus oluşturuyordu. 1875-1876 tarihli verilerde (Tahmini) 27.928 Müslüman, 3.180 Rum, 13.828 Ermeni, 800 Katolik olmak üzere toplamda 45.736 kişinin yaşadığı sonucu çıkmıştır. 1902-1903 yıllarında toplam nüfus 49.487 olup bu sayının 31.252 Müslüman, 2.419 Rum, 14.082 Ermeni, 813 Katolik, 921 Protestan olduğu aktarılmıştır. 1907-1908 yıllarında 54.011 kişilik nüfusun 34.704'ü Müslüman diğer 19.307'sini ise Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan oluşturuyordu.²⁴⁹

'Osmanlı Nüfusu 1830-1914' adlı kitap içerisinde 1881/82-1893 Osmanlı Genel Nüfus sayımında Kayseri nüfusu merkez/kaza dâhil olmak üzere 130.549 olarak aktarılmış ve bu sayının 85.163'ü Müslüman, 18.406'sı Rum, 24.950'sini Ermeni, 715'ini Katolik ve 1.315 ise Protestanlardan oluşuyordu.²⁵⁰ Kitap içerisinde yer alan başka bir tabloda 1914 yılında kayseri nüfusu merkez/kaza toplamda 154.818 olarak belirtilmiş. Bu nüfusun 101.924'ü Müslüman, 19.662'si Rum, 30.105'i Ermeni, 1.513 Ermeni Katolik ve 1.614'ü Protestanlardan oluşuyordu.²⁵¹

Bir diğer 'Mir'at-i Kayseriyye (Kayseri'nin Aynası)' adlı kitapta Kayseri nüfusu 12.811 hane ve 56.178 olarak aktarılmıştır. Bu nüfusun 34.436'sı Müslüman, 2.813'ü Rum, 16.122'sini Ermeni, 1.491'i Katolik ve 1.294'ü Protestanlardan oluşuyordu.²⁵²

Yine bunun yanında son dönemde Kayseri vergi kayıt defterlerinden yararlanılıp hazırlanan '19. Yüzyılda Kayseri' ve 'İlk Nüfus Sayımına Göre Kayseri'deki Gayrimüslimler' adlı iki kitap, Kayseri gayrimüslim nüfusu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

²⁴⁸ Mustafa Keskin, **Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2000. IX.

²⁴⁹ Demir ve Çabuk, Tablo 13, 126.

²⁵⁰ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul: Timaş Yayınları, Tablo: I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (6. Sayfa), 2018, 268.

²⁵¹ Karpat, (19. Sayfa), 392-393.

²⁵² Ahmet Nazif Efendi, 9-10.

1914 sayımı, Türkiye Cumhuriyeti öncesinde yapılan son sayımdır. Bu sayımda bir vilayet olarak görülen Kayseri'nin toplam nüfusu 263.074 idi.²⁵³ 1914 resmi nüfus istatistiklerinde Kayseri'nin de nüfus dağılımı gösterilmiştir. Bu göstergeye göre Müslümanların sayısı 184.292 olup, genel nüfusun %71,5'ini meydana getirmektedir.²⁵⁴ Bu tarihte Kayseri'de ikinci sırayı Ermeniler almaktadır. Sayıları 51.192 olan Ermeniler toplam nüfusun %18,4'ünü, üçüncü sırada yer alan ve 26.590 kişiden ibaret Rumlar da %10,1'ini teşkil etmektedir. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Kayseri'de de Ermeniler tartışmalı gerekçelerle 14 Mayıs 1915 tarihinde tehcire tabi tutulmuşlardır. Kentte sadece Müslümanlığı kabul eden Ermeniler ile Katolikliği ve Protestanlığı önceden kabul etmiş olan Ermenilerin kalmasına izin verilmiştir. Kayseri Rumları ise Lozan anlaşması çerçevesinde 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan 'Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol' hükümlerine göre zorunlu mübadeleye tabi tutulmuştur.²⁵⁵ Murat Bardakçı'nın hazırlamış olduğu 'Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi' adlı kitaba göre, Kayseri'den 1915 yılında tehcir edilen Ermeni sayısı ise 47.617'dir.²⁵⁶ Kayseri Ermenilerinden 44.271'i tehcir süresince Halep, Suriye ve Musul vilayetlerine sevk edilmişti. Kayseri Sancağı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Ekim 1916 tarihli bilgilere göre ise tehcir sonrası sancakta kalan Ermenilerin sayısı 6.761'e inmiş ve kalanların hepsi de ihtida etmiş yani Müslüman olmuştu.²⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu'nun Osmanlı Arşiv belgelerinden derleyerek hazırlamış olduğu 'Ermeni Tehciri' adlı kitabında 27 Mayıs-9 Haziran 1915 ve 8 Şubat 1916 tarihine kadar Kayseri'den 45.036 Ermeni tehcir edilmiş ve 4.911 Ermeni şehirde kalmıştır.²⁵⁸

Alboyacıyan ilk olarak Bizanslı vakanüvis, din adamı *İoannis Zonaras*'ın aktardıklarından faydalanmıştır. İlk olarak Sasaniler dönemi nüfusuna değinen *Alboyacıyan*; "*İoannis Zonaras'a göre, o (Kayseri) yalnızca ikincil bir kentti. Fakat 260 yılında I. Şapur Sasani (242-272) şehri fethetmeye ve tüm nüfusunu acımasızca*

²⁵³ Neslihan Altuncuoğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nin 28 Ekim 1927 Tarihli İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Kayseri'nin Demografik Yapısı, *International Social Sciences Studies*, Sayı 69, 2020, 3842.

²⁵⁴ Keskin ve Hülagü, 144.

²⁵⁵ Demir ve Çabuk, 126.

²⁵⁶ Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, 2. Basım, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2022, 77.

²⁵⁷ Oya Gözel Durmaz, Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920, *Mülkiye Dergisi*, Cilt 39, Sayı 1, 2015, 13.

²⁵⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, 22. Basım, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2013, 96.

katletmek için geldiğinde şehrin nüfusu 400.000 kadardı. Yalnızca bu durum bile şehrin ne kadar önemli bir merkez ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu gösterir."²⁵⁹

Kinneir'ın 1813 yılında hazırlamış olduğu istatistiklerine göre, Kayseri'nin genel nüfusu 25.000 olarak açıklamaktadır ve bu sayı içerisinde 15.000 Ermeni, 9.500 Müslüman, 300 Rum ve 150 Yahudi olarak aktarmıştır.²⁶⁰ *John Macdonalds Kinneir* (1813) Anadolu'ya yaptığı uzun seyahati sırasında Kayseri'ye de uğramış ve kentin kısa bir tarihi ile tanımını yapmıştır. XVIII. ve özellikle de XIX. yüzyıl başında Anadolu'ya gelen batılı seyyahlardan ilk gelenler, daha sonraları gelecek olan Avrupalı seyyahlara öncülük etmiştir. Almanlara *Moltke*; Fransızlara *Lucas* öncülük etmişken; İngiliz seyyahların öncülüğünü ise *John Macdonald Kinneir* yapmıştır. Seyyahın kendisi East India Company²⁶¹ adlı bir şirketin görevlisidir.²⁶²

1839 yılında *Ainsworth*, Kayseri nüfusunu 18.552 olarak değerlendirmektedir. Anadolu'yu 1839 yılında dolaşan *Ainsworth*, büyük Erciyes dağının eteklerinde kurulu olduğunu belirttiği Kayseri'den uzunca bahseder.²⁶³

Yaşadığı dönemde ünlü bir oryantalist olan *Mordtmann*, Anadolu'ya 1850-1859 yılları arasında değişik seyahatler gerçekleştirmiştir. 1852 yılında *Mordtmann*, Kayseri nüfusunu 52.630 kişi ve *H. Barth* ise 1858 yılında şehrin nüfusunu 8-10 bin hane kadar olduğunu belirtmiştir. Kendisinin bu seyahatler esnasında yazdığı mektupları ve tuttuğu notlar daha sonra *F. Babinger* tarafından derlenerek yayınlanmıştır. *Mordtmann*, Kayseri'ye kuzeyden, Erkilet üzerinden gelir. Burada yolu üzerinde bulunan bazı köylere uğramış ve bunların fiziki yapılarını tasvir etmiştir.²⁶⁴ Bir Alman doktor olan *Barth* ise 1858 yılında Kayseri'ye gelmiştir. *Barth*'ın ekibinde sekiz yıl önce Anadolu'ya gelen *Mordtmann*'da bulunuyordu. *Mordtmann*, *Barth*'a kılavuzluk etmiş ve kendisinin daha önceki gezisinde yapamadığı işlerini tamamlamıştır.²⁶⁵

²⁵⁹ Alboyacıyan, 692.

²⁶⁰ Alboyacıyan, 693.

²⁶¹ Uzakdoğu ve Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğini temsil eden özerk devlet statüsündeki ticaret şirketi. Azmi Özcan, East India Company, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, İstanbul: 2000, 294-295.

²⁶² Eravşar, 75.

²⁶³ Eravşar, 121.

²⁶⁴ Eravşar, 129.

²⁶⁵ Eravşar, 139.

Türk Tarihçi *Halil Edhem*, bu sayıyı 70.000'lere kadar çıkarmaktadır.²⁶⁶ *Halil Edhem* aynı zamanda arkeolog ve müzecedir.²⁶⁷

Halil Eldem, Sadrazam *İbrahim Paşa*'nın oğlu ve Ressam *Osman Hamdi Bey*'in küçük kardeşidir. Kayseri'nin Tarihi ve şehirdeki Türk İslam eserlerini konu edinen 'Kayseri Şehri' adlı kitabını 1916 yılında yayınlamıştır.²⁶⁸

1896 yılında *Roman Oberhummer* ve *Heinrich Zimmerer*, Kayseri nüfusunu 60.000 civarında olduğunu değerlendirir. Bu nüfusun bir çeyreği yani 15.000 kadarı Hristiyan ve bunlardan 10.000 kadarını da Ermeni olarak değerlendirmektedir. Kayseri hakkında önemli bilgiler veren *Oberhummer* ve *Zimmerer* kente 3 Aralık 1899 yılında gelmiştir. Her iki araştırmacı Anadolu'nun tarihi coğrafyası niteliğinde hazırladıkları eserleri için Anadolu'ya çeşitli tarihlerde geziler düzenlemiştir.²⁶⁹

William John Hamilton kendisinin kaleme aldığı 'Küçük Asya' adlı kitabı içinde, Kayseri'de hane sayısını "10.000 olan hane sayısının 5000'i Türk, 2500'ü Ermeni ve 500'ü Rum" olarak belirtmekte. Nüfus sayısı ise toplamda 70.000 olarak değerlendirmektedir. İngiliz Jeolog *Hamilton*, 1835 yılında Doğu Akdeniz ülkelerini kapsayan bir geziye çıkar. Anadolu'nun birçok yerine uğrayan *Hamilton*, gözlemlerini 1842 yılında 'Küçük Asya' adıyla bir kitap halinde yayınlamıştır.²⁷⁰

*Arthur Guy*²⁷¹ ise gelişi güzel olarak Kayseri nüfusunu 70.000 olarak değerlendirmektedir. Bu sayının 14.400'ü Rum, 9.500'ü Ermeni ve az bir sayıyı da Ermeni-Katolik ve Protestan olarak değerlendirilmektedir.

Coğrafyacı *Vital Cuinet* 1891 yılındaki değerlendirmelerine göre Kayseri'nin nüfusunu (Tablo 2) toplamda 71.000 olarak aktarmaktadır. 45.600'ü Müslüman, 14.400'ü Rum-Ortodoks, 9.000 Ermeni, 800 Ermeni-Katolik ve 1.200'ünü Protestan olarak aktarmıştır. Fransız bir seyyah ve araştırmacı olan *Vital Cuinet*, Anadolu'ya kesin olmamakla birlikte 1888-1889 yılları arasında gelmiş ve çeşitli araştırmalar

²⁶⁶ Alboyacıyan, 693.

²⁶⁷ Kemal Göde, Halil Edhem (Eldem), **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 2, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:129, 2015, 137.

²⁶⁸ Abdullah Satoğlu, Eldem, Halil Ethem, **Kayseri Ansiklopedisi**, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, 97.

²⁶⁹ Eravşar, 231.

²⁷⁰ Doğan, 158.

²⁷¹ Alboyacıyan, 693.

yapmıştır. *Cuinet*, aslında Osmanlı Düyûn-u Umumiyesi tarafından çağrılmıştır. Kendisine Osmanlı devletinin öz kaynaklarının durumunun tespit edilmesi görevi verilmiştir. Bu amaçla Anadolu'nun bütün şehirlerini dolaşan seyyah, kitabında özellikle nüfus, demografik yapı, sosyal ve ekonomik yapıyla, coğrafya ve tarihe yönelik çok önemli bilgiler vermiştir.²⁷²

Sir Ouseley Wilson, Kayseri nüfusunu 50.000 olarak aktarmaktadır ve bunlardan 23.000'ini Hristiyan'dır. *Sir Ouseley Wilson* 1800 yılında şarkiyat çalışmalarına katkılarında dolayı 1786-1793 yıllarında İngilizler'in Hindistan genel valisi olan *Charles Lord Comwallis* tarafından 'Sir' unvanıyla ödüllendirilmiştir.²⁷³

1914 yılında *Karl Baedeker*'in araştırmalarına göre, Kayseri'nin 54.000 kadar nüfusu vardı ve bu nüfusun sadece üçte birini Hristiyanlar oluşuyordu. *Karl Baedeker*, aynı zamanda seyahat edenlerin gereksinim duyduğu pratik bilgileri içeren rehber kitaplar hazırlayan bir yayıncıdır.²⁷⁴

Nouveau Atlas Larousse'daki²⁷⁵ istatistiklere göre, Kayseri'de 54.000 kadar nüfus vardı ve 1927'ye kadar Türk Hükümeti'nin yapmış olduğu sayıma göre Kayseri'nin 40.000 kadar nüfus varlığından söz edilmektedir. Fakat *Alboyacıyan* bu verileri çok güvenilir olarak görmemektedir.

Alboyacıyan, bu bölümde çoğunlukla Avrupalı seyyahların çalışma ve istatistiklerinden yararlanmışır. Bu konu hakkında hazırlanmış bilimsel bir çalışma olan 'Müslümanlar ve Azınlıklar' adlı kitapta *Justin McCarthy*, Osmanlı içindeki Ermeni nüfusu hakkındaki görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir; "*Osmanlı Ermenilerinin nüfusu hakkında Avrupalılarca yapılmış sayı tahminleri çoktur ve bunlar nice kez birbirleriyle çelişkiye düşmektedir. Avrupalıların kimi, kendi verdiği sayıyı Osmanlı nüfus sicillerine; kimi, Avrupalı konsolosların raporlarına yahut kendilerinin tahminine; kimi de Ermeni milletinden kişi veya görevlilerin açıklamalarına dayandırmıştır.*

Ermenilerin hangi sayıya ulaştığı sorunu Avrupa devletleri için özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bağlaşıkların Anadolu'yu etnik toplumların bölgelerine göre bölmeye çalıştıkları sırada önem kazandı. Avrupalı yöneticilerin nüfus üzerine gerçeğe

²⁷² Eravşar, 175.

²⁷³ Rıza Kurtuluş, *Sir Ouseley Wilson*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, İstanbul: 2007, 12-13.

²⁷⁴ Aysel Kaya, *Almanca Seyahatnameler Temelinde Türkiye'ye dair Bir Kültür Rotası Önerisi*, 2020, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 24,37.

²⁷⁵ Alboyacıyan, 694.

uygun bilgi edinmek için nereye başvurmaları gerektiği hakkında hiçbir fikir sahibi olmadıklarını gösteriyor. Avrupalı uzmanlar kendi aralarında çoğu kez Ermeni, Türk, Rum, hatta Kürt kaynaklarına dayanarak, Osmanlı imparatorluğundaki azınlıkların ve Müslümanların nüfusları hakkında birbirlerine göre pek farklı düşen tahminleri benimsemekteydiler.

Burada, Ermeni nüfusa ilişkin olarak Avrupalılarca öne sürülmüş tahminlerin irdelenmesi için çok çaba harcanabilir, çok yer ayrılabilirdi. Yalnızca nüfusu sayımdan geçirmek, kayıtlarını tutmak durumunda gerçekten bulunanlar, nüfus sayıları hakkında doğruyu yansıtan bir hesaplama yapabilirler. Avrupalı araştırmacılar ise, kısacası nüfusu sayımdan geçirebilecek durumda değillerdi.”²⁷⁶

Alboyacıyan devamında nüfus hakkında Ermeni kaynaklarından da faydalanmış. Alboyacıyan ilk olarak Ermeni Mikhitarist (Katolik Ermeniler) tarikatına mensup tarihçi, coğrafyacı H. Ğugas Vardapet İnciciyan²⁷⁷ nüfus hakkında aşağıdaki verilerini paylaşıyor. İnciciyan, (Tablo 3) Kayseri nüfusunu toplamda 9.500 hane olduğunu ve bu nüfusun 6.000’i Müslüman, 2.000 hane Ermeni ve 1.500 hanenin Rum olduğunu aktarır.²⁷⁸

Yaklaşık bu yüzyılın sonunda Venedikli Rahip H. İnciciyan bir diğer kaleme almış olduğu araştırma yazısına göre mevcut Kayseri nüfusunu 10.223 hane olarak değerlendirmekte.

1883 yılında Hınçakyan Cemiyeti Kayseri Şubesi Murahhasa (Delege) Kâtibi Agop G. Çamuryan²⁷⁹, Kayseri nüfusunun 18.000 hane (bunlardan 5000’i Ermeni) ve toplamda 70.000 kişi olarak değerlendirmektedir.

1889 yılında Papaz Ğevond D. Stepanyan²⁸⁰ Kayseri nüfusunu 11.000 hane olarak değerlendirmektedir. Bu oranlardan 6000’i Türk, 4000’i Ermeni ve diğer kalanı ise Rum ve Protestan olarak değerlendirmektedir.

²⁷⁶ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998, 67-68.

²⁷⁷ Pamukciyan, 251.

²⁷⁸ Alboyacıyan, 694.

²⁷⁹ Ali Aktan, Özen Tok, **Kayseri’nin 1910’lu Yıllarda Yayınlanan İlk Gazetesi Erciyes (Metin ve Değerlendirme) (Erciyes, 19 Mart 1912, 15)**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:62, 2009, 207.

²⁸⁰ Alboyacıyan, 694.

1897 yılında Kayseri’de bir muhabir kaleme aldığı bir yazıda şehirde 50.000 nüfus olduğunu ve bunlardan 16.000’inin Ermeni olduğunu aktarmaktadır.

*Dikran Frenkyan*²⁸¹ hanelerin sayısını 12.000 ve nüfus sayısını da 43.000 olarak değerlendirmektedir. Kendi görüşüne göre (Tablo 4)²⁸² 7.500 hane Müslüman, 3.000 hane Ermeni, 600 hane Ermeni-Protestan, 300 hane Katolik ve 600’ünü Rum olarak belirtmiştir.

1901 yılında *K. K. Develiyen*²⁸³ Kayseri’de 15.000 kadar hane olduğuna dair bilgi verir. *Hagop Terziyan*²⁸⁴ 1905 yılında Kayseri’yi ziyaret etmiş ve şehrin nüfusunun 20.000 hane olduğunu, ardından da çevre köylerde 30.000 kadar hane olduğunu aktarır.

Alboyacıyan, 1915 yılında gazeteci *Püzant Keçyan*’ın dönemin *Hüseyin Cahit (Yalçın)* tarafından üç devrede toplam on yedi yıl 1 Ağustos 1908-31 Ekim 1918 tarihleri arası 3550 sayı neşredilen²⁸⁵ Tanin gazetesine karşı cevap olarak nüfusu 13.000 hane ve 60.000 kadar olduğunu aktarmıştır. *Alboyacıyan*, ardından “*Ermeniler ve Rumlar ayrıldıktan sonra, kaçınılmaz bir gerçek olarak bu sayı 40.000’lere kadar düşmüş olmalıydı*” yorumunda bulunmuştur. *Püzant Keçyan* (1859-1927) gazeteci ve tarihçidir. 1884-1894 yıllarında *Arevelk* (Doğu) ve 1908-1918 yıllarında *Püzantion* (Bizans) gazetelerini çıkardı. *Badmutyun Surb Hivantanotsin Hayots* (Surb Pırğıç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 1887) adlı eseri hazırladı.²⁸⁶

Alboyacıyan nüfusa dair en eski kaynaklardan biri olarak *Simeon*’un kitabını kaynak göstermiştir. *Alboyacıyan*’ın ifadesine göre, 1617 yılında *Polonyalı Simeon*’un seyahatnamesinde geçen satırlarda Kayseri’de o yıllar içinde “*beş yüz hane Ermeni ve daha fazla nüfus*” olduğunu aktarmakta. Bu nedenle üç yüz yıl önceki değerlendirmelerine göre Kayseri’de yaklaşık olarak 2500 kadar Ermeni nüfusu vardı.²⁸⁷ Tbir (kilise kâtibi) olan, aslen Kefeli Ermeni Katolik bir aileden Polonya’nın

²⁸¹ Alboyacıyan, 694

²⁸² Alboyacıyan, 695.

²⁸³ Alboyacıyan, 695

²⁸⁴ Alboyacıyan, 695.

²⁸⁵ Ömer Faruk Huyugüzel, Tanin, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, İstanbul: 2010, 565-567.

²⁸⁶ Pamukciyan, 269.

²⁸⁷ Alboyacıyan, 695.

Zamostza şehrinde dünyaya gelen *Simeon*'un, 1608-1619 yıllarına ait Seyahatname'si *Hrand Der-Andresyan* tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁸⁸

1891 yılında *Dirtad Balyan* (*Piskopos*) derlemiş olduğu istatistiklere göre Kayseri'de (Tablo 5)²⁸⁹ 2.500 hane Ermeni olduğunu (6.850 erkek, 6.980 kadın), 75 hane Ermeni-Protestan (250 erkek, 265 kadın), 40 hane Ermeni-Katolik (175 erkek, 220 kadın) olduğunu aktarmıştır.

Alboyacıyan'ın verilerine başvurduğu *Dirtad Balyan* hakkında detaylı bilgi vermek faydalı olacaktır. *Dirtad Balyan* (*Piskopos*) (1850, Talas-1923, Atina) Filolog. 1881 yılında vartabed, 1899 yılında ise piskopos takdis olundu. 1887-1910 yıllarında Kayseri Ermenilerinin ruhani reisliği görevinde bulundu. Ermeni âşıklar üzerine iki ciltlik natamam (tamamlanmamış) eseri 1911 ve 1913'te İzmir'de, Ermeni manastırları hakkındaki kitabı 1912'de, Kayseri bölgesindeki Ermenice yazma eserlerin kataloğu 1963'te yayınlandı.²⁹⁰ Ve Efkere'de (*Gesi*) bulunduğu sırada çevreyi gezerek halk ağzındaki masal ve kelimeleri derlemiştir. Bu derlemeler arasında *Dede Korkut* masallarından biri olan Akkavak kızı ve Bey Börek hikâyelerini, Bala Gesi mahallesinde yaşayan bir Ermeni ihtiyar kadının ağzından derleyerek, 24 Eylül 1898 tarihinde, İstanbul'da Binbir Kaynak (*Püragn*) adlı Ermenice mecmuada Ermeni harfleri ile Türkçe yayınlamış. Bu kaynakları yeni yazıya aktaran *Kevork Pamukciyan*, hikâyeleri okurken çok zorlandıklarını söyler. Özellikle “gadasını aldığım, kunlamak...” gibi bazı kelime ve terimleri anlayamadıklarını, bundan dolayı da söz konusu destanın dilini, kendine has ‘Bala Gesi Ağzı’ olarak adlandırma tercihinde bulduklarını söylemiştir.²⁹¹

1897 yılında piskoposluktan alınan raporlar karşılaştırıldığında Kayseri'deki Ermeni sayısı, Ermeni kilisesinin güvenilir kayıtları doğrultusunda (Tablo 6)²⁹² 14.766 olarak aktarılmıştır. Bu sayının 7.304'ü erkek, 7.317'si kadın, 121'i yabancı erkek, 24'ü yabancı kadın olarak aktarılmıştır.

Justin McCarthy patrikhane veya piskoposluk kayıtları hakkındaki görüşünü ‘Müslümanlar ve Azınlıklar’ adlı kitabı içerisinde şu şekilde ifade etmiştir; “*İddia*

²⁸⁸ Pamukciyan, 354.

²⁸⁹ Alboyacıyan, 695.

²⁹⁰ Pamukciyan, 88.

²⁹¹ Cömert, 31-32.

²⁹² Alboyacıyan, 695.

edildiğine göre Ermeni Patrikhanesinin sağladığı istatistikler, kilise görevlilerinin tuttuğu vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmakta imiş. Kayıtların [gerçekten de yapılmış doğru olduğunun] desteği olarak da, Ermenilerin kendi dinsel inançları gereğince [doğumlarından sonra] vaftiz etmeye getirilmelerinin gerektiği, [belediyede veya başka bir yerde değil] kilisede evlendikleri ve dinsel [papazın katıldığı] bir cenaze töreni ile gömüldüklerini gösteriyordu. Bunlardan başka, Patrik'in [Patrikhanenin], dinsel bağımlılığa dayanan bir verginin [cizye; sonra, bedel-i askeriye] yükümlülerini belirlemek için kullanılan, keza Ermenilerin siyasal ve dinsel kurallarına her bir bölgeden girecek üyelerin sayısını saptamak için kullanılan, kayıtlar tutmakta bulunduğu ifade ediyordu.”²⁹³ “En olmayacak bir rastlantının gerçekleşmesi durumu hariç, tek tek görüp yazımlama ile sayım yapmaya, survey [genel bir gözden geçirme]’ye ya da sicil kayıtları verilerine dayanmayan bir nüfus tahmini, Ermenilerce, Osmanlılarca, Avrupalılarca ya da Amerikalılarca, kim tarafından yapılmış olursa olsun gerçeğin uzağına düşer. Osmanlı imparatorluğu ülkesi gibi istatistik uygulamaları açısından az gelişmiş bir bölgede, nüfus sayımına ya da kayıtlardan nüfus sayısı çıkarmaya dayanan ayrıntılı sayılar, eksik yazımlama [insanlardan bir haylisini kayıtlara geçirme, geçirmeme] yüzünden az çok yanlıştır, ama bırakılmış yazım eksiklikleri, [nüfusbilim uzmanlarının yararlandığı düzeltme hesabı yapma teknikleriyle] giderilebilir. Ancak ve ancak sayım verileri yahut nüfus kayıtlarına bakılarak sayı çıkarma verileri, Osmanlı nüfusunun gerçeğe uygun bir tablosu ortaya koyabilir.”²⁹⁴

Alboyacıyan’ın kendi değerlendirmelerine göre; “buradaki verilere göre anlaşılacağı üzere bunlar gerçek veriler değildir. Bu veriler İstanbul, İzmir ve Mısır’da bulunan 2000 kadar Kayserilileri de içine alıyordu. İddiaya göre göçmen, yabancı veya Bedel-i Askeriye’den yararlananlar kayıtlardan çıkarılmamışlar ve hala Kayseri nüfusuna kayıtlı bu şehirde yaşıyorlarmış gibi görünüyorlardı.”²⁹⁵

Bedel-i askeri; Tanzimat’tan sonra Müslüman olmayan tebaanın askerlik hizmetine karşılık ödediği para, cizye yerine alınan vergidir.²⁹⁶

²⁹³ McCarthy, 48-49.

²⁹⁴ McCarthy, 59.

²⁹⁵ Alboyacıyan, 696.

²⁹⁶ İlhan Ayverdi, **Kubbealtı Lugati, Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat-Milliyet, 2011, 127.

Alboyacıyan devamında Ermeni nüfus oranının artmama nedenleri hakkında düşünce ve öngörülerini aktarmıştır. *Alboyacıyan* bu durumu şöyle yorumlamıştır; “*Açıklanan Ermeni doğum oranlarının aksine Kayseri’de Ermenilerin nüfus sayısı artmamıştır. Bunun en büyük nedeni, doğum oranlarının ölüm oranlarından daha düşük olması ve Kayseri’den büyük göçlerin yaşanmış olmasından dolayıdır.*”²⁹⁷

Alboyacıyan devamında doğum, ölüm ve evlilik oranları hakkında veriler üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁹⁸ ‘İstatistikler’ başlığı altında (Tablo 12)²⁹⁹ 1886-1900 yıllarında Ermeniler arasında Kayseri’de doğum, ölüm ve evlilik oranlarını değerlendirmiştir. *Alboyacıyan*; “*Bu tabloda görülen veriler 1896 yılında toplanan istatistiklerdir. Burada çıkan sonuçlar kesinlikle çarpıtılmış gibi görülüyor. Genel olarak doğum oranının arttığı anlaşılıyor. Genel bir değerlendirme olarak beş yıllık süreçte 787 doğum artış oranı olumlu olarak değerlendirilebilir.*”

Alboyacıyan devamında; “*Fakat her şeyin belli belirsiz olduğu fırtınaların binlerce insanın hayatını biçtiği Türkiye’de tıpkı tehcirin Kayseri Ermenilerini neredeyse tamamen mahvettiği 1915 felaket yılı gibi. 1918’deki ateşkesin ardından çöllerde sürünen perişan kalabalıklardan geriye kalan az sayıdaki insanlar ile Anadolu’nun başkaca vilayetlerinden gelen sakinleri oralarda kümeleniler ve yeniden evlerini kurmaya, ekonomilerini yeniden oluşturmaya çabaladılar.*”³⁰⁰ *Alboyacıyan* bu metinden de anlaşılacağı üzere ilk başta 1915 Ermeni tehcirine ve ardından da 1918 Mondros Mütarekesi’ne atıfta bulunmaktadır.

1918 yılının son ayları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik olarak çıkacağı kesinleşmişti. Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra kurulan Osmanlı hükümetleri, savaştan yenik çıkmış olmanın etkisiyle ve İtilaf devletlerinin baskıları sonucu tehcir edilmiş Ermenilere dair politikalarda ciddi değişikliklere gitmişlerdir. Bu çerçevede ilk adım, 20 Ekim 1918 tarihinde savaş süresince başka yerlere sevk edilmiş olan ahalinin çıkarıldıkları yerlere geri dönüşlerine izin verilmesiyle atılmıştır. Ayrıca bu noktada belirtmek gerekir ki,

²⁹⁷ *Alboyacıyan*, 696.

²⁹⁸ *Alboyacıyan*, 696-697.

²⁹⁹ *Alboyacıyan*, 697.

³⁰⁰ *Alboyacıyan*, 697.

tehcir kanunu olarak bilinen 27 Mayıs 1915 tarihli geçici kanun da 4 Kasım 1918'de Osmanlı parlamentosu tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.³⁰¹

Alboyacıyan devamında bu aktardıklarını 'Rumdigin' bölgesi üzerinden örneklendirmiştir. 1924 yılında bu bölgenin nüfusunu (Tablo 13)³⁰² 2.653 olarak aktarmış ve bu sayının 1.114 Yerli Kayserili, 1141'i Rumdiginli olmak üzere ve diğer 398 kişiyi çeşitli yerlerden olanlar şeklinde aktarmıştır.

Alboyacıyan bir sene sonraki verilere göre yaptığı değerlendirmesinde aktardıklarına göre; "1925 yılında bu durum neredeyse değişmeden kaldı. Fakat 1926 yılında bu sayı azaldı. Çünkü bu sayı 2348'e düşer. Bu sayının (Tablo 14)³⁰³ 1034'ü yerli Kayserili, 743'ü Rumdiginli ve diğer 543'ü çeşitli yerlerden olanlardı."

Rumdigin'nin bugünkü adı Felahiye'dir ve Kayseri'nin bir ilçesidir. Kayseri Ansiklopedisi içerisinde bölge hakkında şu bilgiler verilmiştir; "İlçenin ilk adı Rumdigin'dir. Bu adın kaynağı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte 'Rum (Diyar-ı Rum)' tabiri genel Türk tarihinde Anadolu toprakları için kullanılmıştır. 'Tek(g)in'in boş arazi anlamını taşıdığı bilgisi ile 'Rum-Tegin' adının zaman içinde dönüşerek 'Rumdigin' olmuştur, denilebilir. Bu durumda 'Rumdigin'in boş Anadolu toprak parçası olduğu anlaşılır. 1925'te 'Rumdigin' ismi değiştirilerek 'Felahiye' yapılmıştır. Felahiye 1926 yılında Kayseri ili merkez bucaklarından Güneşli 'Mancusun'a bağlanmıştır. 1930 tarihinde bucak olmuş ve 1957'de de ilçe olmuştur."³⁰⁴

Alboyacıyan nüfus konusunda son olarak Cumhuriyet tarihinde ilk nüfus sayım yılı olarak kabul edilen 1927 yılı, 1929 yılı ve 1932 yıllarında yapılan Kayseri nüfus verilerini değerlendirmiştir.

Alboyacıyan'ın aktardıklarına göre; "1927 yılında yayınlanan raporlara göre Kayseri şehrinin nüfusu 500 hane olarak değerlendirilmektedir. (1929 yılı salnamesi, sayfa 366) Aynı yıl 2347 kişi olarak (1929 salnamesi, sayfa 310), sonraki 1928 yılında 1930 kişiye ve 335 haneye düştüğü görülmektedir. Bunların sadece 140 hane yerli Kayserililerdi

³⁰¹ Oya Gözel Durmaz, Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 39, Sayı 1, 2015, 9-36.

³⁰² Alboyacıyan, 697.

³⁰³ Alboyacıyan, 698.

³⁰⁴ Sefure Deveci, Kayseri Yer Adları, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 4, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:129, 2015, 111.

(144 erkek, 190 kadın, 186 oğlan ve 180 kız toplamda 700 kişi). Geri kalanı ise ayrıntılı istatistikleri yayınlanmış olan farklı bölgelerden olan kişilerdir. (1929 yılı salnamesi, sayfa 310-311) 1 Ocak 1932 de hazırlanmış olan istatistiklere göre Kayseri’de Ermeni nüfusu 397 hane (148 yerli, 83 Rumdiğimli (Felahiye) ve farklı yerlerden olanlar) ve toplamda 1600 kişi (554 yerli, 331 Rumdiğimli (Felahiye) ve 715’i farklı yerlerden) olarak değerlendirilmektedir.”³⁰⁵

Alboyacıyan, bu bölümün ardından son olarak şehrin etnografyası³⁰⁶ hakkında kısa bir değerlendirme yazısına yer vermiştir. Ermenilerin çok eski zamanlardan beri burada olduğunu ve yerli halklardan biri olduğu görüşünü dile getirmiştir. *Alboyacıyan* ayrıca Kapadokya bölgesinde yaşayan halkların kültürel bakımdan ortak yönlerinin olduğunu ve birlikte yaşadığını detaylıca dile getirip vurgulamıştır.³⁰⁷

Alboyacıyan bu bölümü bitirirken Kayseri’de Yahudi yaşayıp yaşamadığı üzerine durmuştur. *Alboyacıyan*’ın değerlendirmelerine göre, Kayseri’de geçmişte Yahudi nüfusunun olduğunu düşünmektedir. Kendi değerlendirmelerine göre; “Eski zamanlardan beri Kayseri’de içinde asla Yahudi yaşamadığı yönündeki görüşün aksine geçmişte Kayseri içinde güçlü bir Yahudi topluluğu olmalıydı. Çünkü I. Sasani Şapur 260 yılında Yahudi efsanelerine göre kendisi Küçük Asya seferi sırasında en az 12.000 Yahudi’yi katletmiştir...”³⁰⁸ *Sebeos* ayrıca 610 yılında Kayseri içinde Pers’lerin tarafına geçerek şehre saldıran Yahudilerin olduğunu yazmaktadır. 1813 yılında *Kinneir* burada 150 Yahudi yaşadığını söylüyordu. Görünen o ki onlar Ermeni rekabeti karşısında kalıcı olmayıp burada tutunamamışlardı.” Ermeni Tarihçi *Sebeos* büyük olasılıkla VII. yüzyılın başlarında doğmuştur. Eserini Muaviye’nin halifeliği elde etmesiyle ve Emevilerin kuruluşuyla tamamlamaktadır. Buradan *Sebeos*’un 661 yılından sonra vefat ettiği sonucunu çıkarabiliriz. *Sebeos*’un kendi ifadelerinde anlattığı üzere ömrünün bir kısmını Sasani Kralı II. Hüsrev Perviz’in (590-628) Ermeniyeye bölgesine hâkim olduğu sırada geçirmişti. Ayrıca Bagratunis Piskoposu

³⁰⁵ *Alboyacıyan*, 698.

³⁰⁶ İnsan topluluklarının kültürlerini, âdet, töre ve yaşayışlarını inceleyen ilim kolu, kavmiyat. Ayverdi, 359.

³⁰⁷ *Alboyacıyan*, 698.

³⁰⁸ *Alboyacıyan*, 699.

olduğu ve bu unvan ile Dvîn (Debîl) Konsiline katıldığı bilinmektedir. Ne yazık ki hayatı hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır.³⁰⁹

Bunun ardından *Alboyacıyan*, Kayseri’de Yahudilerin neden tutunamadıklarına dair durumu trajikomik fıkralarla aktarmıştır. ³¹⁰ *Alboyacıyan* kendisinin yaptığı değerlendirmede; “*Haklı olarak da şaşılacak bir durumdu. Kayseri’de yeteri kadar önemli bir ticari merkez olmasına rağmen Yahudi’ler burada tutunamamış ya da onlar en azından son 100 yılda burada hiç yaşamamışlardı.*”³¹¹

Osmanlı bünyesinde yoğunluk olarak Rumeli’de buldukları tespit edilen Yahudilere ise Kayseri’de rastlanılmamıştır.³¹² Sadece *Evliya Çelebi* (1649), *Seyahatname* adlı kitabında Kayseri’de Yahudilere ait bir Havra’nın varlığından bahsetmektedir.³¹³ Başka bir seyyah *Johan Macdonald Kinneir*, (1813) Kayseri’de yüz elli kişilik bir Yahudi cemaatinin olduğunu belirtir.³¹⁴ Aslında Kayseri, önemli ticaret yolları üzerinde yer almasından dolayı Yahudiler için önemli bir ticaret merkezi olmalıydı. Ama nedendir bilinmez Yahudiler ticaret için Kayseri yerine başka yerleri tercih etmişleridir.

‘İstanbul’dan Anadolu’ya Rumların Yemek Kültürü’ adlı kitabın ‘Kayseri’ bölümü içerisinde yer alan bilgiye göre; “*Ksenofanis dergisine göre, sancağın metropolü olan şehirde, Karamanlıca konuşan Rumlar yaşar. Şehrin sakinleri ticaret yapar, çok akıllı ve uyanıklardır, aldatılmaları zordur. Bundan dolayıdır ki Kayseri’de ticaret yapan hiçbir Musevi yoktur, tutunması mümkün değildir...*”³¹⁵

Alboyacıyan, dördüncü ve son olarak **Şehirde Geçmişte Olan Durumlar ve Yer Değiştirmeler**³¹⁶ başlığı altında *Kayseri*’nin Antik Çağ’dan Cumhuriyet dönemine kadar olan tarihini aktarmıştır.

³⁰⁹ Tahsin Altıncu, **Ermeni Tarihçi Sebeos’a (VII. yüzyıl) göre Urfa Bölgesi, İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri: I**, Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü No:1, Şanlıurfa, 2017, 312-320.

³¹⁰ *Alboyacıyan*, 699-700.

³¹¹ *Alboyacıyan*, 700.

³¹² Sonay Kekeçoğlu, **Şer’iyye Sicillerine Göre Kayseri’de Gayrimüslimler (1800-1850)**, Sivas: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2007, 21.

³¹³ Eravşar, 65.

³¹⁴ Eravşar, 78.

³¹⁵ Sula Bozis, **İstanbul’dan Anadolu’ya Rumların Yemek Kültürü**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, 380.

³¹⁶ *Alboyacıyan*, 700.

Yazar ilk olarak bu bölümde şehrin ilk yerleşim yerlerinden bahsetmiş ve dönemine göre ayırmıştır. Bu yerleri Kaniş, Puruşattu, Majak, Eusebia, Roma, Bizans ve Türk dönemi olarak 7 bölümde detaylı bir şekilde inceleyip değerlendirmiştir.

İlk olarak **Kaniş/Kültepe** bölgesinden bahseden *Alboyacıyan*, bu bölgenin tarihsel sürecinden bahsetmiş ve ticari olarak önemli bir istasyon olduğunu vurgulamıştır.

Alboyacıyan, Kaneş'in tarihsel sürecini şu şekilde aktarmıştır; “Bize tanıdık gelen bu antik başkent Erciyes'in eteklerine yerleşmişti. Hatta dönemin krallığı Kaniş'de bulunurdu ki, tamamı 1000 kadar ticari içerikten oluşan tabletler Prof. Hrozny tarafından bulunmuştu. Onu ilk kez Kayseri'ye en az 3 saatlik mesafede keşfetmişlerdi. Karahöyük veya Karaev köyü yakınında Kültepe adı verilen bölgedeki kalıntılar ilk kez Heinrich Barth tarafından tanımlanmıştır. İsa'dan önce 12. yüzyılda 'denizci topluluklar' istilasında sonuç olarak ne zaman Hint-Avrupa halkları, İstanbul Boğazı (Bosporus) ve Çanakkale Boğazı (Dardanel) yoluyla Küçük Asya'ya girdi ve Hatti/Hitit ülkesinin bütün şehirleri harap hale geldi. Kaneş bu karmaşa içinde ortadan kayboldu. Kaneş'de bize ulaşan hatıralar ışığında önemi uzun süredir konuşulmuştur. Bu nedenle buranın önemini ve rolünü anlatmaya gerek görmüyorum.”³¹⁷

Kaneş-Kültepe günümüzde arkeolojik ören yeri olarak geçmekte ve Kültepe'de sistemli kazılarda keşfedilmiş olan bütün eserler, Ankara-Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Kayseri Kalesi içerisinde yer alan Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

İkinci olarak eski bir yerleşim yeri olan **Puruşattu** bölgesi hakkında kısa bilgi vermiştir. Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'da 24 kentte Kārum teşkilatı kurulmuştur. 20 kentte de wabartum (misafirhane) isimli ticari teşkilat kurulmuştur. Kārumlardan başlıcaları Kaniş, Puruṣhattum/Puruṣhanda, Hahhum, Turhumit ve Wahṣuṣana Kārumları idi. Anadolu'daki tüm Kārumların merkezi Kaniş Karumu idi.³¹⁸ Puruṣhattu günümüzde Acemhöyük adı ile anılmaktadır. Acemhöyük, Aksaray ilinin 18 km kuzeybatısında bulunan Yeşilova Kasabası sınırları içindedir.³¹⁹ *Alboyacıyan*, “Erciyes'in çevresinde bulunan bu antik alanda en dikkate değer yer

³¹⁷ Alboyacıyan, 701.

³¹⁸ Aziz Altı, Serpil Sevim Kartal, **Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:177, 2021, 20.

³¹⁹ Gülden Özkalalı-Ekmen, **Acemhöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Çağı Metal Eşya Üretimi**, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012, 72.

olan şehir Kaniş'di, G. Contenau'nun aktardıklarına göre, mevcut Kayseri'nin yerinde Purşattu adında bir şehir vardı. Fakat buna dair somut bir kanıt olmamasıyla birlikte bu konu hakkında sadece bir hatırlatma yaparak değinmek istedim.”³²⁰

Alboyacıyan devamında ilk çağ Anadolu uygarlıklarından kabul edilen Ön Hattiler, Hattiler hakkında kısa bilgiler vermiş, Kayseri'de Eskişehir Bağları mevkiinin Hatti/Hitit adı ile adlandırılması ile alakalı kısa bilgi vermiştir. Alboyacıyan; “Erciyes eteklerinde Ön Hattiler ve Hattiler döneminde, yani en azından M.Ö. 3000 yıllarından itibaren mamur ve müreffeh kentlerin var olduğu yadsınamaz. Fakat bu olgu Kayseri'nin ‘Eski Şehir’ bölümündeki ‘Aykesdan (Bağlar)’ mevkiinin bir mahallesinin ‘Hetitler/Hititler Niyeti’ olarak adlandırılmasına ve halkın yöresel deyimiyle (şivesiyle) ‘Hititler’ açıklamasının, bazılarının zannettiği üzere ‘Hatti’ kelimesiyle bir ilişkisi olmasına bir sebep değildir. Zira bu sıradan bir ses benzerliğidir.

Türkçede ‘Hitit’, Arapçada ‘Khesis’, ‘Khetit’ sözlerinin tahrif (değiştirilmiş) edilmiş halidir ki, nahiye, bucak, bölge anlamına geliyor. Merzifon ve Amasya’da ‘Hotot’ kelimesi de aynı anlamıyla kullanılmış. Bu nedenle ‘Hetitler Niyeti’, ‘Khasisler Nahiyet’ nahiye, bölge anlamındadır.”³²¹ Alboyacıyan ‘Niyet’ adını dipnotta şu şekilde dile getirmiştir; “‘Niyet’ Arapçada ‘Nahiyet’, ‘Nahiye’ kelimesi semt, köşe, çevre, sınır anlamına geliyor. H. V. Agopyan’ın aktardıklarına göre, Merzifon ve çevresinde aynı söz ‘Nayha’ ve ‘Nayhat’ şeklinde kullanılmıştır. Kayseri içinde ‘Niyet’ derler. 50-100 veya daha fazla sınırı (dönüm) olan bağlar ve bu büyüklükteki her bir bağ o veya şu şahsın mülküdür.”

Kazım Yedekçiöğlü, Kayseri Ağzı Sözcükler (II) adlı kitabında ‘Niyet’ sözünü “bağ semti, bağların bulunduğu bölgenin genel adı”³²² şeklinde tanımlamaktadır.

Üçüncü başlık olarak Alboyacıyan, **Majak** hakkında bilgiler vermiştir. Majak adının kökeni, yeri, tarihsel gelişim süreci hakkında bilgiler derleyen Alboyacıyan, Mazaka adının Ermenice karşılığı olabileceğini ifade etmiştir.

Alboyacıyan Majak adını şu şekilde tanımlamıştır; “Kaneş’in yıkılışından (Hristiyanlıktan 1200 yıl önce) yüzyıllar sonra bölgede başka bir şehir kuruldu. Majak, Moskyan (Kapadokya’lıların atası Mosoch veya Mechus) kökenli olan bu isim

³²⁰ Alboyacıyan, 701.

³²¹ Alboyacıyan, 702.

³²² Yedekçiöğlü, 465.

yüzyıllar sonra Gamirk (Ermenice Kapadokya) ülkesinin ve Kapadokya Krallığının başkenti oluyordu.”³²³

Alboyacıyan bir diğer görüşünde; “Yabancılar bu bölgeyi ‘Mazaka’ olarak adlandırıyorlar ki bu adın Ermenice karşılığı anlaşılan ‘Majak’ gibi duruyordu.”³²⁴

Alboyacıyan, Strabon’dan aktardıklarına göre; “Majak, Kapadokya’nın başkenti olarak anılıyordu. Fakat Strabon’un iddialarına göre başkent Kilikya bölgesiydi.”³²⁵

Alboyacıyan devamında bu adı farklı kaynaklardan araştırarak mukayese yapmıştır. Bu araştırmalarına göre; “Majak, Yahudi Tarihçi Josephus’un aktardığı bilgilere göre Meshech, Yafes’in oğluydu ve bu sebepten dolayı şehir Mazaka adıyla anılmış. Hatta Josephus bu bölgede vaftiz edilmiş. Yahudi tarih yazarları ile diğer Konstantin Tsiranatsin ve Philostorgos’a göre Majak adı, Gamirk’in (Ermenice Kapadokya) atası olan Mosoch’dan (Kapadokyalıların atası) önce gelir. Bizim Ermeni tarihçiliğinin babası Horenli Musa, Majak adının Mşak adından geldiğini düşünür. Horenli Musa ve benzer şekilde Josephus’un şehri Majak olarak adlandırması elbette göz ardı edilemezdi.

Mşak, Meşek veya Masok adları efsane olup bilimsellikten uzaktır. Ancak Moskyan, Mosoch sözünün kökeninin izini sürüyorlar ve anlaşıyor ki Majak en azından Hristiyanlıktan önce onuncu yüzyıllarda antik döneme ait olmalıydı. Majak pek hatırlanmıyor olsa da Hristiyanlıktan beş veya altı yüzyıl önceye ait olmalı.”³²⁶

Majak’ın yeri hakkında ise somut bir delilin olmadığını dile getiren Alboyacıyan, olası yeri hakkında bazı araştırma ve düşünceleri aktarmıştır. Alboyacıyan; “Majak’ın yerini tam olarak tanımlayan nesnel ve somut bir bilgi yoktur. Birçoğu şimdiki şehrin iki km güneybatısında, Erciyes’in karşısındaki dağların üzerinde yer aldığını düşünüyor. Majak’ın varsayılan konumu üzüm bağları ile kaplı tepelerin üzerindeydi ve Kayseri’den yaklaşık yarım saat uzaklıktaydı. Türkler oralara ‘Eski Şehir’, ‘Eski Kayseri’ veya eskiden Ermeniler bu bölgeye ‘Zorzat’, ‘Zorzot’ adını vermişlerdi. Ancak yeri hakkında genel bir fikir birliği yoktu. Bu konu bilim adamları arasında her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Zimmerer ve Strabon’un Majak hakkında

³²³ Alboyacıyan, 702.

³²⁴ Alboyacıyan, 703.

³²⁵ Alboyacıyan, 703.

³²⁶ Alboyacıyan, 703-704.

aktardıkları bilgilere göre, o dönem mevcut şehrin inşa olduğu tepelerin eski Majak'ın yeri olduğu düşünülür. Gevont Alişan'a göre eski Majak'ın bulunduğu yer Beş Tepeler'in üzeriydi. Bay Parseğ Ohanyan'ın düşüncesine göre oranın yeri olsa olsa Araplar Gediği'dir. Yervant Yergatyan'ın aktardıklarına göre 'Eski Şehir' bağları kireç taşı ile kaplıydı. Lavlarla kaplı olması gereken bölgede yoğun volkanik kayaçların bulunmamasından dolayı, lavların altında gömülü olduğu düşünülen Majak'ı, başka bir bölgede aramak gerekir."³²⁷

Bu bölümde ilk yerleşim yeri olarak bahsedilen 'Zorzat-Zorzot' adını, Türkler 'Eskişehir', Ermeniler 'Zorzot' olarak adlandırıyor.³²⁸

Alboyacıyan Zorzot adının tanımında ise sık sık alıntılar yaptığı *Arkeolog-Mimar Prof. Albert Gabriel* ve 'Erciyes Kayserisi ve Tarihine Kısa Bir Bakış (1934)' kitabının yazarı *Kara Mehmet Ağazade Kemalattin*'e eleştirilerde bulunmuş ve yazarların bu konu hakkında görüşlerini dile getirmiştir.

Alboyacıyan, "Ermenilerin 'Zorzat' adlandırması Prof. Albert Gabriel'in farkında olmadan çeşitli gezi eserlerini temel aldığı bir teyididir. Bunlardan ilki de Lejean'ın eseridir.

Prof. Albert Gabriel, Türklere hoş olmayan bir şey söylemiş olmama düşüncesiyle, bu konuda M. Karst'ın Strazburg yazılarından şu satırları aktarır: "Günümüzde hiç kimse bu adlandırmayı hatırlamaz. Ve 'Zorzort' Ermenice bir isim değildir. Ona yakın olan 'Tsorsorat' sözcüğü engebeli arazi anlamına gelmektedir."

B. S. Boğosyan bunu şu şekilde açıklar; "Karst'ın 'günümüzde bu adlandırmayı kimse hatırlamaz' açıklaması doğru değildir. Zira günümüzde Kayseri'de yaşayan Kayserili Ermeniler dahi, doğal olarak o yöreyi bilirler ve Zorzart veya Zırzort olarak adlandırırlar. Ve Kayseriyi gezmiş birisi olarak Prof. A. Gabriel'in bu ismi Strazburg'da öğrenmesine gerek yoktu."

Kemalettin daha hoşgörüsüz bir şekilde, Prof. Albert Gabriel'den alıntı yapmış ve 'Zorzort' adının vadi, uçurum, arızalı, inişli, çıkışlı anlamına geldiğini aktarır. Ancak hangi dilde olduğuna dair bilgi vermekten kaçınır."³²⁹

³²⁷ Alboyacıyan, 702.

³²⁸ Alev Çakmakoglu Kuru, **Kayseri'de Türk Dönemi Mimarisi**, Ankara: İlköz Matbaası, 1997, 5.

³²⁹ Alboyacıyan, 702-703.

Alboyacıyan, devamında bu bölgenin yerini, önemli ve kutsal bir yer olduğunu da dile getirmiştir; “‘Zırzort’ Ermeni Mezarlığı yakınında yükselen bir tepedir ve Cıncıklı adı verilen tarihi caminin çevresinde yeni Ermeni mahallesinden biraz uzakta orada bulunuyordu. Hala o büyük harabe yapı veya küçük kalede denen ‘Zokhum Kaya (veya Kalea)’ bu yerde taşlık alan üzerinde yükselen o kaya gerçek kaya değildi ve o koca yapının bir kısmı ayakta kalmıştı.

Görünen o ki Kayseri’de Ermeni ve Rum ahalisi, Zadik’in (Paskalya) kırkıncı günü yani Hambarzum (İsa’nın göğe yükselişi) günü, yerli ahali Vartavar adı verilen yortuyu kutlamak için Zorzot’a giderler ve bu şüphesiz yüzyıllardır kutlanan bir gelenektir. O güne verilen isim olan Vartavar yortusu Paganlar döneminden kalmış olmalı ve kutlama şekli ‘bu benzerlikleri atlamamak gerek’ zaten gösteriyor ki o yerde antik dönemden kalma geçmiş zaman geleneği var ve oranın Majak’ın olarak düşünülen yer için tüm ipuçlarını vermektedir.”³³⁰

Vartavar yortusu, günümüz Ermenilerinde su ile ilintili inançlarda Hristiyanlıktan önceki pagan dönemin izlerine rastlamak mümkündür. Haziran ayının son haftaları ile Temmuz ayının ilk haftalarında Vartavar (Vardavar) ile *İsa Mesih*’in suret değişmesi ve İzzet Yortusu birlikte kutlanır. Su Panayırı da denilen bu kutlamanın Nuh Tufanı’ndan kaldığına inanılır ve bugün de su şakaları yapılarak eğlenilir.³³¹

Devamında Kapadokya’da basılan ilk sikkelerden ve darphanelerden bahseden *Alboyacıyan* bu konu hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur; “İlk kez o tarihlerde Kapadokya adıyla paralar basılmıştır. Pers Satraplık’ları Kapadokya içinde değillerdi. Diğer hâkimiyeti altındaki Sinop ve Kilikya bölgeleri içinde sikkelerini bastırmışlardı.

Majak’da ilk Kapadokya madeni parası II. Ariarathes (M.Ö. 316-280) zamanı bronz olarak basılmış. Bay Parseğ Ohanyan, “Britanya Müzesi’nde göz önünde bulunduğunu ve üzerinde Aramice yazılar olduğunu” İddia eder.

Bu durum gösteriyor ki Kapadokya Krallığı döneminde bu başkent içinde ilk darphane oluşumları mevcuttu.”³³²

³³⁰ Alboyacıyan, 703. Ayrıca bkz. 111 numaralı dipnot.

³³¹ Emine Pehlivan, **Hristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri**, Bursa: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019, 23.

³³² Alboyacıyan, 704-705.

Geniş kapsamlı olan Kappadokia sikkelerinin önemlileri Kayseri darphanesinde bastırılmıştır. Ancak bu darphane geç kurulup faaliyetlerine geç başlamıştır. Proto tipleri M.Ö. 640 yılı civarında Attika ve Lidya’da aynı anda icad edilen sikke kısa sürede tüm Akdeniz ülkeleri tarafından benimsenip hükümdarlıklarca paraları kendi sistemlerine uygun bastırırken Kappadokia bölgesinde bu tarihten yaklaşık 265 yıl sonra bastırılmaya başlanmıştır. İlk önceleri bölge hükümdarlıkları sikkeyi benimsememiş ve Pers yönetimi sırasında onların parasını kullanmaya başlamıştır.³³³

Ariarathes II’nin bilinen bütün sikkeleri bronz olup, iki tiptir. Birinci Tip: Bu sikkelerde Aramice yerine Grekçe kullanılmaya başladı. 1.5-2 gr ağırlıklarındadır. Ön yüzlerinde sola bakan İranvari başlıklı bir büst, diğer yüzlerinde ayakta *Athena* resmedilmiştir. *Athena*’nın iki tarafında Grekçe ‘*Basileus Ariarathes*’ kelimeleri yer almaktadır ki *Basileus*=*Kral* sıfatını kullandığına göre Kappadokia’da bağımsızlık *Ariarathes II* ile başlatılabilir. İkinci Tip: Ön yüzünde yine başlıklı bir büst diğer yüzünde ise sağa doğru koşmakta olan bir adam vardır.³³⁴

Alboyacıyan devamında; “*II. Ariarathes*’ten sonraki mirasçısı *Ariaramnes* (280-230) adıyla bronz sikkeler ilk kez Roma *APIAPAMNOY* (*Ariaramnes*) döneminde bulunmuştur. *Sophene* (*Tsopk/Kharpet/Harput*) veya *Küçük Ermenistan Kralı Arşam*’ın sikkeleri ile benzerlikler taşıyordu. Bazı görüşlere göre sikkeler *Arşamuşat* içinde darphanelerde basılmış olabilirdi. Fakat *P. Ohanyan* aktardıklarına göre, her iki sikkenin sanatsal benzerliğinden dolayı bu sikkelerin *Majak* bölgesi içindeki darphanelerde basılmış olabileceğini düşünüyor.”³³⁵

Bilinen sikkeleri iki değişik tip arz etmektedir. Tyana baskılı bronz *Ariaramnes* sikkelerinde Arami alfabesi yerine Grekçe kullanılmıştır. Bilinen sikkeler bronz olup ağırlıkları 2.99-4.24 gram arasında değişmektedir.

İki tipin de ön yüzlerinde yine İranvari başlıklı sağa bakan bir büst görülmekte, diğer yüzlerinde ise; Birinci Tip: Sağ tarafa at koşturan bir süvari vardır. İkinci Tip: Otlamakta olan bir at görülmekte, atın üstünde ve altında monogramlar, altında ise tarih vardır. Bu sikkeler son derecede nadirdir.³³⁶

³³³ Oğuz Güler, Kapadokya Sikkelerinin Genel Tanımı ve Kayseri Darphaneleri, **I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri**, Kayseri, Nisan 1986, 8-15.

³³⁴ Halit Erkiletlioğlu, **Kappadokia Krallığı**, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 157, 2019, 194.

³³⁵ Alboyacıyan, 705.

³³⁶ Erkiletlioğlu, 195.

Alboyacıyan üçüncü olarak; “III. Ariarathes’in (230-220) imparatorluk döneminde Majak içindeki darphanelerde tamamen Roma sanatıyla işlenmiş dört adet sikke basılmış. Sikke üzerindeki mükemmel sanat bize Kral Orophernes (M.Ö. 158-154) hakkında önemli bilgiler verir.

Bu darphanelerin içinde birçok sikke basıldı. Ayrıca Kapadokya’da bağımsız Kral Ariobarzanes’in sikkeleride basılmıştır.”³³⁷

Ariarethes III, drahmi, tetradrahmi ve bronz sikkeler darp ettirmiştir. Sikkeler Tyana baskılı olup bronzları dört tiptir.

Birinci Tip: Gümüş tetradrahmi ve drahmilerin yüzünde; kralın sola bakan portresi, diğer yüzünde ayakta Athena elinde Nike’yi tutmakta, diğer elinde ise mızrak ve kalkan tutmaktadır. Aynı yüzde; Kralın adı ‘Basileus Ariarath=Kral Ariarathe’ olarak ve Grekçe yazılmıştır.

İkinci Tip: Bronz olup, Tyana baskılıdır. Bir yüzünde sağa bakan şehir tanrısı Tyche (Tike) diğer tarafında ise sarmaşık yaprağı ve yaprağın etrafında ‘Basileus Ariarathes’ yazılıdır. Sarmaşık yaprağının içinde de tarih yazılıdır.

Üçüncü Tip: Kybistra bronz baskılı paralar olup, bir yüzünde sağa bakan başlıklı bir portre diğer yüzünde ise; sağdaki palmye ağacına doğru dörtlü at koşturmakta olan, sağ eli havada bir süvari görülmektedir. Üstte ‘ARİORATH’ kelimesi yazılmıştır. Atın ayakları arasında ▲Σ harfleri yer almaktadır. Bu sikkelerin ağırlıkları 379-6.74g arasında değişmektedir.

Dördüncü Tip: Sikkeler Tyana baskılı ve bronz olup, yüzlerinde sağa bakan başlıklı bir portre diğer yüzlerinde ise; Tanrıca elinde lotus (hünnap) çiçekleri ve dallarla oturuyor. İki yanında ve ayaklarının dibinde aksi yönlere giden iki sphinx (gövdesi aslan, başı ve göğsü kadın olan mitolojik canavar) oturuyor. Bu tip sikkeler çok nadir olarak günümüze gelebilmiştir.³³⁸

Buna karşılık kısa bir dönem iktidarı ele geçiren Orophernes (M.Ö. 160-159) sikkelerinde ‘Basileus Orophernes Nikephoros (Kral Orophernes’in zaferi)’ ifadesini kullanarak başarısını iç ve dış kamuoyuna ilan etmiştir.

Bir tarafta kendi portresi diğer tarafta da elinde palmye dalı tutan Nike’yi elinde taşıyan Athena yer almaktadır.

³³⁷ Alboyacıyan, 705.

³³⁸ Erkiletlioğlu, 195.

Ariarathes V'in ölümünden sonra iki sene kadar boş kalan Kappadokia tahtına karısı *Nisa* naiplik yapmış olup (M.Ö. 130-128), bu dönemde yine *Ariarathes V*'in sikkeleri kullanılmaya devam etmiştir.³³⁹

Alboyacıyan devamında Majak'ın, Pontus Kralı *Mithridatis* ve Ermeni Kral *Digran* tarafından ele geçirildiğini ve hatta *Büyük Digran*'ın 78 yılında Majak sakinlerini ve diğer 11 şehrin sakinleri ile birlikte yeni inşa edilen başkent Tigranakert'e (Diyarbakır) taşıdığını aktarmış. Ardından *Pompeius*'un, Roma adına Ermeni-Pontus ittifakını ve Anadolu'nun bazı bölgelerini Roma egemenliği altında aldığını ayrıca Roma'nın hâkimiyetinde Kapadokya Krallığı'nı yeniden kurduğunu aktarır.³⁴⁰

Dördüncü başlık altında *Alboyacıyan*, Kayseri'nin diğer bir adı olan **Eusebia** hakkında bilgiler vermiştir. *Alboyacıyan*'ın genel değerlendirmesine göre Eusebia; "Kapadokya'nın bağımsız olduğu dönemde Majak şehri, çok kısa bir zaman içerisinde isim değişikliğine uğrar ve Eusebia veya Erciyes Eusebiası olarak adlandırılır. Fakat bazıları bu ismin Majak'a değil, oraya yakın yeni kurulan bir şehre verildiğini düşünürler.

H. Hagapos Daşyan, hala onun yerini 'tartışmalı' olarak görür. Sanki onu ayrı bir şehir olarak kabul etmeye taraftardır ve onun tespitleri yalanlanmamıştır. *B. Parseğ Ohanyan* da, aynı şekilde Eusebia'nın Majak'tan yarım saat uzaklıkta, kuzeybatı yönündeki Beştepeler yükseltisi üzerinde, yeni inşa edilmiş bir şehir olabileceğini düşünüyor.

Eusebia adlandırmasıyla birlikte şehrin Beştepeler'e doğru genişlediği de varsayılabilir.

Strabon'un aktardığı bilgiler genel olarak teyitli belge niteliğindedirler. Erciyes Eusebiası adlandırmasını Majak'ın unvanı olarak kabul eder. Bu nedenle, bu adlandırmayı salt bir isim değişikliği olarak kabul etmek gerekir ki, kimin tarafından verildiği de belli değildir."³⁴¹

Eusebia unvanı hakkında ise *Alboyacıyan*'ın aktardıklarına göre; "*H. Hagapos Daşyan*, Majak'ın Eusebia olarak adlandırılmasının muhtemelen Kral *Philopator*'dan (M.Ö. 166-130) sonra gelen sikkelerde de adı geçen *V. Ariarathes Eusebes* 'ten almış

³³⁹ Erkiletlioğlu, 197.

³⁴⁰ Alboyacıyan, 705-706.

³⁴¹ Alboyacıyan, 706.

olabileceğini aktarır. P. Ohanyan'ın aktardıklarına göre, önceki dönem IV. Ariarathes (230-166) Romalıları memnun etmek için Majak adının yanına ve sikkelerin üzerine Eusebia eklemiştir.

Diğer yazarların aktardıklarına göre, M.Ö. 91 yılında ne zaman I. Ariobarzan Eusebes, yerli kraliyet ailesinin başı, Kapadokya'da Romalıların koruyucusu ve Ahameniş Hanedanlığı'ndan gelen kraliyet hanesine son vermesiyle kendi ülkesinin başkentini Eusebia yaptı. (Eusebeia denir.) Fakat P. B. Ohanyan, British müzesi sikke uzmanı Barclay V. Head'in listesine dayanarak (1911 yılında) I. Ariobarzan'ın kendi sikkeleri üzerinde ΠΙΛΟΡΟΜΑΪΟΣ yazdığını aktarıyor. Eusebia (=Dindar) takma adını ilk kez IV. Ariarathes (220-166), sonra kendi oğlu V. Ariarathes (166-130), ardından IX. Ariarathes (96-91) ve X. Ariarathes (42-36) kullanmıştır. Fakat eldeki verilere göre, Ariobarzan'lardan (51-42), sadece III. bu adı kullanmıştır.³⁴²

Ahameniş Hanedanlığı, İran Platosunda kabileler arasındaki siyasal birliği sağlayarak Perslerin ilk imparatorluğunu kuran hanedan olarak tanımlanmaktadır.³⁴³

Ariarathes V, iktidarı döneminde Roma'ya siyaseten olduğu gibi kültürel yönden de tam anlamı ile bağlanmış Mazaka krallığın merkezi olmuş, ismi Eusebeia olarak değiştirilmiş ve önemli şehirleri Hellenleştirmiştir. Krallık adına darp edilen sikkelerde artık Eusebeia adını görmekteyiz.

Ariarathes V'in drahmi ve tetradrahmileri sanat açısından gayet güzel ve sabit formudur. Basılan sikke sayısının ve kalitesinin yüksekliği devletin refah seviyesinin en bariz göstergesidir. Şartların iyileşmesi ile drahmelerin yanında mükemmel tetradrahmiler de tedavüle çıkmıştır. Bu tetradrahmilerin birinin üzerindeki "Ariarathes'in oğlu Kral Ariarathes Philopatoros" ibaresi Orophernes ile taht mücadelesi sırasında babasının hukuki mirasçısı olduğunu kanıtlamak için yazılmış olmalıdır.³⁴⁴

IV. Ariarathes'in gümüş sikkeleri, Kapadokya devletinin tam anlamı ile Hellenleştiğinin en bariz kanıtlarıdır. Bu kralın zamanında Mazaka, devletin başkenti olmuş ve bu sikkeler genellikle burada M.Ö. 220 tarihinden itibaren darp edilmeye başlamıştır. Bu drahmelerin çoğunluğu bilhassa onun otuz üçüncü iktidar yılını taşır ki (M.Ö. 188) bu

³⁴² Alboyacıyan, 706-707.

³⁴³ İbrahim Halil Menek, Araştırma Makalesi, **Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahameniş İmparatorluğu**, Artuklu Kaime Uluslararası Artuklu Kaime International İktisadi ve İdari Journal of Economics and Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2022, 1-26.

³⁴⁴ Erkiiletlioğlu, 196-197.

tarih Roma'ya 600 talent borç ödemek için çok miktarda sikke darp edildiğini göstermektedir. Gümüş sikkelerin genel olarak ön yüzlerinde sağa bakan diademli *IV. Ariarathes*'in portresi diğer yüzünde de; sola dönük olarak ayakta durmakta olan Athena, sol elinde yine elinde çelenk tutmakta olan *Nike*, sağ elinde ise mızrak ve kalkan bulunmakta, iki tarafında Grekçe *BASILEUS-ARIARATHES*, altta *EUSEBĪOS* yazılı ve en altta da tarih bulunmaktadır.

Ariarathes IV'un bundan başka daha küçük ebatlı bronz sikkeleri de olup;

Birinci Tip: Ön yüzünde sola bakmakta olan diademli *Artemis* portresi vardır. Arka yüzünde; sola dönük olarak duran dağ keçisi ve '*BASILEUS ARIARATHES*' yazısı bulunmaktadır.

İkinci Tip: Daha büyük ebatla olup Tyana baskılıdır. Ön yüzünde; sağa bakan başlıklı bir portre vardır. Arka yüzünde; *Athena* sola doğru oturmakta etrafında *Basileus Ariarates* yazıları vardır. Bu sikkeler nadir bulunmaktadır.

Üçüncü tip bronz sikkeler: Bronz takriben 1.5 cm ve 3 gr civarında ağırlıktadır. Argaios Eusebeia (Mazaka) baskılıdır. Bir yüzünde; sağa bakan, diademli ve taçlı büst, diğer yüzünde; bir ok kutusu, iki tarafta '*Basileus Ariarathes*' yazısı bulunmaktadır.

Dördüncü tip bronz sikkeler: Bu sikkenin *Ariarathes IV* veya *Ariarathes V*'e ait olduğu şüphelidir. Bir yüzünde; sola bakan *Artemis* portresi, diğer yüzünde; üçlü sütun ve '*Basileus Ariarathes*' yazılıdır.³⁴⁵

Kral I. Ariobarzan '*Philoromeus (Piloromaios)=Roma Dostu*' gibi manalı bir lakap alarak tahtına oturdu. (M.Ö. 93) Fakat *Mithridat Eupator*, Roma'ya karşı göstermemekle beraber Kapadokya üzerindeki arzularını başka bir yolla gerçekleştirmek istedi ve *Ermeni Kralı Tigran*'ı teşvik ve tahrik etti. O da *Gordios*'un rehberliğinde Kapadokya'ya girdi. *Ariobarzanes*, tahttan uzaklaştırıldı ve yerine *IX. Ariarathes* kral oldu.³⁴⁶

IX. Ariarathes, Daha sonra tahta çıkarılan *Mithridat*'ın üvey oğlu, sikkelerinde '*Ariarathes Eusebeias Filopator (Babasını Seven Kral Ariarathes)*' sıfatını kullanmıştır. Nitekim bu sevgisini göstermek için babası adına bastırıldığı ve babasının sikkelerinde kullandığı '*ay-yıldız (veya ay-güneş)*' figürünü kullandığı bir tetradrahmisi vardır. Bu figür daha sonra *Ariobarzanes III*'un sikkelerinde de yaygın olarak kullanılacaktır.³⁴⁷

³⁴⁵ Erkiletlioğlu, 196.

³⁴⁶ Erkiletlioğlu, 60.

³⁴⁷ Erkiletlioğlu, 198.

Aribarzanes III kardeşi olan *Ariarathes* ağabeyinin öldürülmesi üzerine *X Eusebeios Philadelphos* unvanı ile tahta oturmuştur. Bu kralın bilinen drahmeleri 4-5-6 krallık yıllarına aittir. Klasik tarzda olan gümüş sikkelerinde kral sakallı ve bıyıklı, başı diademli ve sağa bakan şekildedir. Diğer yüzde ise *Ariarathes IV*'ten beri kullanılmakta olan *Athenalı* tip devam etmektedir.³⁴⁸

Devamında *Alboyacıyan*'ın değerlendirmelerine göre; “*B. Ohanyan şimdi haklı olarak düşünür ki, Majak nüfusunun Tigranakert'e nakledildiğini hatırlıyor ve neredeyse bir asır sonra IV. Ariarathes ve Pontus arasındaki savaşlarından dolayı 'Eusebia' adının hiç hatırlanmadığını düşünüyor ki, III. Ariobarzan zamanında veya çok çok X. Ariarathes zamanı denilmiş olması gerekiyor. Böylece şehirde Tigran ve Pompeius zamanından sonra bu ad değiştirmeler tamamlanmış olmalı.*

Strabon'un (M.Ö. 63-M.S. 19) şehrin adının Majak ve unvan olarak da Eusebia adlandırmasının verilmiş olduğunu aktarması, onun kökleşmiş olmadığını veya Majak isminin kullanımdan düşmüş olmadığını bir kanıttır.

Her hâlükârda bu durum şehrin, bu adlandırmayı uzunca bir süre kullanmadığını gösteriyordu.”³⁴⁹

Armenia Kralı *Tigranes*'i (*Ermenicede Digranes*) güçlü bir ordu ile M.Ö. 77 yılında Kappadokia'ya göndererek başkent *Mazaka*'yı ele geçirtti. *Mithridates*'le çok önceden M.Ö. 95'te yaptığı antlaşmanın şartlarına göre Kappadokia'nın toprakları Pontus'a kalırken, *Tigranes* bütün ganimetleri ve esirleri alacaktı. Armenia Kralı *Tigranes II Megas*, büyük bir orduyla Kappadokia'yı yağmaladı. Esir edilen 300000? civarında Kappadokyalı erkek, kadın ve çocuğu '*Armenia'nın Tacı*', daha sonra ise, Tigranokerta (*Tigranes'in Kenti*) olarak adlandırılan başkentine göç etmeye zorladı. Onlara zarar verilmedi ve aileleri dağıtılmadı; hatta bazı özel eşya ve hayvanlarını yanlarına almalarına izin verildi. Bu insan kalabalığı, *Tigranes*'in Dicle üzerindeki muhteşem yeni şehrine yerleştirilmek üzere güneye götürüldü. Kral ayrıca Kilikya'dan Grekler, Filistin'den Yahudiler ve göçer Araplar olmak üzere 12 kentin halkını Tigranokerta (*Meyyafari-kin-Silvan*) şehrine göçe mecbur etti.³⁵⁰

³⁴⁸ Erkiletlioğlu, 199-200.

³⁴⁹ Alboyacıyan, 707.

³⁵⁰ Erkiletlioğlu, 122.

Beşinci olarak **Roma Kayserisi (Gesariasi)** başlığı altında Roma döneminde Kayseri'yi dönemsel inceleyerek ayrıntılı ele almıştır. *Alboyacıyan*'ın araştırmalarına göre şehir, “Ülke, Roma egemenliğine geçtikten sonra, harabe haline gelmiş olan Majak'ın veya Erciyes Eusebiası şehrinin yerine, onun coğrafi konumunun önemi nedeniyle, tabii ki tamamıyla aynı yere değil, ama çok yakınına, kuzeydoğu yönünün iki kilometre uzağına Gesaria (Kayseria), yani ‘İmparatorun Şehri’ olarak adlandırılan bir şehir inşa edilir.

Şehrin bu yeniden inşasının ne zaman, Kayseria adının kimin tarafından konulduğu tartışma konusudur. Bazıları şehrin yeniden inşasını, Kapadokya'yı Roma İmparatorluğu'na bağlanmasını sağlayan İmparator Tiberius'a (M.S. 14-37) atfederler. Diğer bazıları ise Arkelais (Aksaray) koloni kentini kuran, Kapadokia ve Likavonia (Konya ve Karaman) vilayetlerini yeniden yapılandıran İmparator Claudius'a (M.S. 41-54) atfederler.

Genel kabul gören sanıya göre, şehri inşâ edenin İmparator Tiberius olduğu ve evlatlığı olduğu İmparator Augustus-Caesar onuruna şehre ‘Caesareia’ adını vermiştir.”³⁵¹

Alboyacıyan, Kayseri adının kökeni konusunda adının kökenini Türk olduğunu ileri süren *Mehmet Ağazade Kemalettin*'i eleştirmiştir. *Alboyacıyan*'ın görüşüne göre; “Elbette her şeyi Türkleştirme saplantısıyla Kayseri unvanını Türkçe kabul eden yeni Türk tarihçiliğinin saçmalıklarıyla uğraşmak gereksizdir. (Kemalettin 115) Ayrıca bir diğer milliyetçi Horenli Musa tarafından kaleme alınan bir efsaneye göre Tigran, Gesaria (Kayseri) vakfiyesini genç asi kuzeni Mihurdad'a atfetmiş. İddiaya göre Sezar onu korumuş ve orada Perge şehrini hâkimiyeti altına almıştı. Hirodes'in babası Antipatsos'un emir subayı olmuştur. “Burada lüks, modern yeni bir şehir inşa edilmiş ve Majak adı Sezar'ın onuruna Gesaria olmuştur.”

Devamında da Kayseri adının dünyada 17 yerde geçtiğini aktaran *Alboyacıyan*, *Kemalettin*'in ‘Erciyes ve Kayserisi Tarihine Bir Bakış (1934)’ adlı kitabında aktarmış olduğu yorumlara karşı değerlendirmelerde bulunmuştur. *Alboyacıyan*; “Türk tarihçisi, dünyanın farklı yerlerinde özel bir unvanla ayırt edilen tümü Roma'lı 17 tane Gesaria (Kayseri) olduğunu unutmuş ve onlardan her biri bölgelerine göre farklı

³⁵¹ *Alboyacıyan*, 707.

unvanlardaydı. Bizim bulunduğumuz bölgeye Césarée de Cappadoce denirdi. Diğer yerlereyse Césarée d'Antioche, Césarée Palestine, Césarée Filipus, Césarée d'Anazarba, Césarée de Bithynie, Césarée de Bage, Nor (Yeni) Gesaria denmiş ve diğer Edessa topraklarına (günümüzde Şanlıurfa ve civarı) bağlı, Diyarbakır'ın Siverek eyaleti içinde Gesaria (Caesarea) adı verilen yer ve köyler mevcuttur."³⁵²

1887-1910 yıllarında Kayseri Ermenilerinin ruhani reisliği görevinde bulunan *Episkopos Dırtad Balyan*'ın³⁵³ değerlendirmelerine göre Roma Gesariasi'nın yerini aktaran *Alboyacıyan*; "*Episkopos Dırtad Balyan*'ın görüşüne göre, Eskişehir denilen yerden *Hetitler Niyeti* 'ne kadar olan yerd.

Bu mesafe doğuya bir veya bir buçuk saat, güneye ise bir saattir. Bu sınırlar içinde Eskişehir, Gedikler, Karacaören, Gederis, Becen, Sakar, Kıranardı, Hisarcık, Gülle, Billur, Haymana, Hetitler, İrihan ve diğer Niyet'leri (bölge, bucak, bağ) bulunur. Onlar Erciyes dağı eteklerindeydi ve vadiler, tepeler, düz arazi üzerinde bulunurlar.

*Bu Niyet'lerden (bölge, bucak, bağ) Eskişehir, Hisarcık ve Hetitler her adımda karşılaşacağınız antik dönemlerden kalma izler ile tanınmışlar. Orada geçmişten yaşam izleri taşıyan 5-6 odalı mağaralar, mezarlar, mezar taşları belki eski tapınaklar, eski suyolları, yıkılmış yapılar, surlar ve diğer oluşumlara rastlanmış. Bazen tesadüfen veya eski bahçelerin sürülmesi, yerin temizlenmesi vb. eylemler sonrası da ortaya çıkmıştır."*³⁵⁴

Devamında *Alboyacıyan*, *Balyan*'ın Eskişehir taraflarında 1889 yılında 6 tane mezar taşı ile karşılaştıklarını aktarmış ve bunları 1899-1905 yıllarında İstanbul Ermeni-Katolik Gatoğigosu (Başepiskopos) *Boğos Emmanuelyan*'ın³⁵⁵ bunları teslim alıp, bir kilise avlusunun köşesine topladığını aktarmıştır.³⁵⁶ *Alboyacıyan* ayrıca bu mezar taşlarını Ermenice çevirileri ile birlikte aktarmıştır.

Alboyacıyan Kayseri'de Roma döneminde inşa edilen Roma Sirki'nden (Circus Maximus, Hipodrom) ve Akropol'den bahsetmiştir.³⁵⁷ Akropol, eski Roma kent devletlerinde, genellikle bir tepe üzerinde bulunan, çevresi surla çevrili, içinde sarayın,

³⁵² Alboyacıyan, 709.

³⁵³ Pamukciyan, 88.

³⁵⁴ Alboyacıyan, 709-710.

³⁵⁵ Pamukciyan, 215.

³⁵⁶ Alboyacıyan, 710.

³⁵⁷ Alboyacıyan, 711.

önemli yapıların ve tapınakların yer aldığı iç kaleye verilen addır. *Alboyacıyan*, araştırmaları doğrultusunda, bu iddiasını desteklemek için şu dizeleri aktarmıştır; “*I.Şapur’un 260 yılında şehri ele geçirilmesinin ayrıntıları göz önünde bulundurulduğunda ve Demostenes’in şehrin komutasını alıp orayı savunduğuna göre, bir kale veya kalenin varlığı çok muhtemeldir. Fakat esir alınan şehrin tabiplerinden biri işkencelerin şiddetiyle çaresiz kalmış ve kaleyi kuşatan Perslere sur üzerinde güçsüz noktayı göstermişti. Demostenes tarafından kuşatılan ve onu canlı yakalama emri alan düşmanlardan biri, elinde bir kılıçla kuşatma ordusunu yarıp kaçmayı başardı.*

Bu ayrıntılar bizlere anlatıyor ki şehrin korumasız olmadığı ve kesinlikle en az bir kaleye veya Akrapol’e sahip olduğunu doğrulamaktadır.”³⁵⁸

Alboyacıyan, Kayseri’nin her zaman önemini koruduğunu aktarmıştır. Bu önemin sikkelere yansıdığını da aktaran *Alboyacıyan* düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır; “*Roma Gesariasi, durumu inişli çıkışlı olmasına rağmen önemini her zaman korudu. Valilerin rütbesi, imparatorların kaprislerine veya siyasi, askeri durumuna bağlı olarak her zaman değişkendi.*

Caesar Vespasianus, zalimlere karşı koymak için Lejyon ordusu kurdu. Ancak şehir aynı zamanda basit bir Procurator (Yönetici) tarafından yönetiliyordu.

Kendisi şehrin önemi hakkında yeterince bir fikir vermek için Ioannis Zonaras (sayfa 234) ikincil bir şehir olduğunu düşünüyor ve 260 yılında 400.000 kadar nüfus olduğunu dile getiriyor.

Roma İmparatorluğu döneminde Kayseri, Suriye’nin Antakya kentinden sonra doğunun kalelerinden biri olarak Roma çıkarları açısından büyük önem taşıyordu.”³⁵⁹

Sikkelerin bu yönden önemine dikkat çeken *Alboyacıyan* değerlendirmelerini şu sözlerle dile getirmiştir; “*Kapadokya sikkelerinin büyük bir bölümünün üzerinde Erciyes dağı, bazen üzerinde bir yıldızla, bazen bir heykel, bazen de üzerinde tapınak veya sütun bulunurdu. Diğer sikkelerin üzerinde Yunan tanrıları veya tanrıçaları,*

³⁵⁸ *Alboyacıyan*, 711.

³⁵⁹ *Alboyacıyan*, 711.

mesela Athena, Herakles vb. ayrıca Asya tanrıçalarının bir başı Roma sikkelerinin çeşitli sembolleriydi.”

“Kayseri’de basılmış olan sikkelerin üzerindeki dini semboller ve yazıtlar bu konuda esasında imparatorların tahta çıkışından itibaren tarihe ışık tutması açısından çok önemli olmuştur.”

“Orada basılan sikkelerin üzerindeki semboller, Roma döneminde Kayseri’nin durumu, siyasi veya dini önemini hakkında önemli fikirler verebilir.”

Bu nedenle, Roma dönemi Kayseri sikkeleri, yeni kazılar ve araştırmalarla birlikte hala Kapadokya tarihine yeni bir ışık tutabilmesi için önemliydi.”³⁶⁰

Alboyacıyan ayrıca bu sikkeler üzerinde yer alan 7 tane unvanı ayrıca açıklamaları ile birlikte aktarmıştır.³⁶¹

Kayseri’nin geçmişte büyük depremler yaşadığını ve bu büyük depremlerin ardından şehrin yeniden kurulduğunu aktaran Alboyacıyan, Hristiyanlığın şehrin gelişimine büyük katkılar yaptığını aktarmıştır.³⁶²

Alboyacıyan, Saint Basile (Aziz Basileios) veya Ermenice karşılığı *Surb Barseğ* olan Aziz (Vasil, Vasileios) Basileios’a yer vermiştir.

IV. yüzyılın başları ise Caesarea halkının tamamen Hristiyanlaşarak manastır ve keşişlerin yaygınlaştığı ve dini hayatın geliştiği devirdir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlığa hizmet bakımından en önemli kişi şüphesiz Kayseri Piskoposu Basileios’tur (Vasileios). (M.S. 329-379) Basileios, doğup yaşadığı Caesarea’ya M.S. 363 yılında rahip olarak atanmış ve 370 yılında da Caesarea metropoliti Eusebios’un ölmesi üzerine Gregory ve babasının çabaları ile başpiskopos seçilmiş bir din adamı idi.³⁶³

Kayseri’nin Hristiyanlaşmasında asıl önemli isim Aziz Vasil (St. Basil 329-379) olmuştur. O doğup büyüdüğü Kayseri’de 370 yılında başpiskopos olmuştur. Aziz Vasil bölgede Hristiyanlığın kökleşmesine ve pagan inancına ait yapıların yıkılarak yerlerine kilise inşa edilmesine öncülük etmiştir. Aziz Vasil kilise kurallarını yeniden biçimlen-

³⁶⁰ Alboyacıyan, 712-713.

³⁶¹ Alboyacıyan, 712.

³⁶² Alboyacıyan, 713.

³⁶³ Erkiletlioğlu, 330.

dirmesi ve kilise teşkilatlanmasını yeniden ele almasıyla ünlenmiştir. Kentte kilise yanında piskoposluk sarayı, kütüphane, rahipler evi, misafirhaneler, öksüzler yurdu, hastane vb. tesisler inşa etmiştir.³⁶⁴

Alboyacıyan'ın aktardıklarına göre; "Bunun yanında tanınmış ünlü Episkopos Aziz Barseğ (Basileios, 371-379) döneminde, Kapadokya o muhteşem kiliselerini hem bu büyük patriğe hem de Roma Kayserisine borçluydu.

O, sadece kıtlık zamanında felakete uğrayan insanlara yardım etmekle kalmadı. Aynı zamanda insani yardım kuruluşları da inşa etti. Böylece şehrin dışında fakir ve hastalar için büyük bir bakımevi inşa ettirdi."³⁶⁵

Devamında *Alboyacıyan* bu hastanenin yeri hakkında ise dipnotunda şunları aktarmıştır; *"Bu hastanenin yeri, bir vadide bulunan 'Tsortsarak' (Türkler 'Cürcürük, Cürcürler' demekte.) adlı bir semtte olduğu tahmin ediliyor. Battal ve bitişiğindeki Tepecik (küçük bir tepenin üzeri) semtleri, burası Zorzort yakınında yüksek bir konuma sahiptir. 'Tsortsarak' onlara göre Türktü ama kelime Ermenice kalmıştı. Bundan şu anlaşılıyor ki oranın önceden bir Ermeni yerleşim yeri olduğunu ve daha sonradan İslamlaştırıldığını gösteriyor. O semte bağlı Çakaloz (bu isme Türkçe'de rastlanmaz, belki Rumca'dan geçmiştir.) denen yerde de Ermeniler yaşamıştır.*"³⁶⁶

Günümüzde Çakaloz adlı mahalle, birçok mahalle ile birlikte Şehit Nazım Bey Mahallesi adı altında birleştirilmiştir. Yine aynı şekilde Cürcürük, Cürcürler (Çorçürük) ise günümüzde Caferbey Mahallesi sınırları içerisinde kalmıştır.³⁶⁷

Alboyacıyan dipnotta aktardıklarına göre bu tapınak, *"Aziz Barseğ'in adına adanmış şapel, Battal semti yakınında olmalı. Karşı eski Kayseri'de yükselen tepenin yamacında adını vitray kubbesinden alan Cıncıklı caminin yeri idi.*"³⁶⁸ Fakat yazar Cıncıklı Cami'nin tam konumu hakkında kesin bir bilgi vermemiştir.

Günümüzde 'Cıncıklı' adı ile bilinen cami, Kayseri merkezde Cumhuriyet Mahallesi, Tennuri Sokak'ta Sivas Kapısı tarafında yer almaktadır. Halk arasında 'Çiğdeli' Cami diye bilinmektedir.³⁶⁹ *Çiğlizade Hacı Ahmet Ağa* tarafından H.1075/M.1664-65

³⁶⁴ Demir ve Çabuk, 25.

³⁶⁵ Alboyacıyan, 714.

³⁶⁶ Alboyacıyan, 714.

³⁶⁷ Demir ve Çabuk, Şekil 79, 250.

³⁶⁸ Alboyacıyan, 714.

³⁶⁹ Celil Arslan, Cıncıklı (Çiğdeli) Cami, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 70, 2015, 315.

tarihinde genişletilerek inşa edilmiştir. Adı geçen *Mehmed Ağa* 1062 tarihli (1652) tarihli vakıfnamesinde belirttiğine göre, debbağ esnafından olup, Kebe (Gebe) İlyas mahallesindeki Çiğdeli Bahçenin kendine ait yarı hissesini kendi camisine ve bazı çeşme ve camilere vakfeylemiştir. Bu mahalledeki çifte önü çeşmeside *Hacı Ahmed Ağa*’nın yaptırdığı bir eserdir. *Hacı Ahmed Ağa* 1080 (1669) tarihinde ölmüş ve özel kabrine gömülmüştür. Çiğdeli camisi H.1128/M.1715 tarihinde ve 1923 yılında tamir ettirilmiştir. Cami 1985 yılında yeni düzenlemelerle son şeklini almıştır.³⁷⁰

Kebe (Gebe) İlyas Mahallesi, günümüzde Gülük ve Kemeraltı mahalleleri arasında bölüştürülmüştür.³⁷¹

Devamında *Aboyacıyan*, Kayseri’nin o dönem hem dini açıdan önemini hem de *Basileios*’un mücadelesini şu şekilde ifade eder; “*Roma (Kayserisi) Gesariasi*’nın inşa edildiği tepelerin eteğinde bir şekilde ortaya çıkan bu genişletilmiş şehrin müstahkem (güvenli, korunaklı) olduğu söylenemez ancak siyasi ve özellikle dini açıdan önemli bir merkezdi. Aziz Barseğ (*Basileios*), kişisel erdemi ve çabalarıyla gücünü vurguladığı büyük Kapadokya kilisesinin Episkoposluk makamının mirasçısı olarak görünüyordu. Böylece İmparator *Valentinianus*, Kayseri içindeki bu gücü sarsmak için *Tyana* içinde bir Episkoposluk makamı kurmak istemiş. Bu durum Kayserili Aziz Barseğ (*Basileios*) ve *Tyana* Episkoposu *Antimos* arasında bir mücadeleye neden olmuştu. Ancak Aziz Barseğ (*Basileios*) makamını ve saygınlığını korumayı başardı. Böylece Kayseri, tercih edilen bir makam olarak üstün önemini hiç kaybetmedi.”³⁷²

Alboyacıyan, Roma döneminde çok önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve Roma’nın baş şehirlerinden biri olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir; “İddiaya göre, şehir Roma hâkimiyeti döneminde bir ticaret merkezi haline gelmiş ve refah seviyesi yükselmişti. O büyük Roma yolu üzerinde, oraya gelmeden önce *Galatia* gelir ve *Kızılırmak*’ın (*Alis*) yakınından geçerek öncesinde *Parnassus* ve *Nysa* kentleri görülürdü.

Bu yol çok kısa değildi ancak şiddetli kış aylarında çok yağışa maruz kalan *Kızılırmak* nehrini iki kez dolaşmaktan çok daha avantajlıydı. O zamanlar Roma’nın baş şehirlerinden biriydi ve bütün imparatorluklar ticarete buraya gelip gittiği sürece, *Galatia* ve

³⁷⁰ Yıldırım Özbek, Celil Arslan, **Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, 133.

³⁷¹ Demir ve Çubuk, 104.

³⁷² Alboyacıyan, 714-715.

*Kayseri arasındaki ilişkiler bu yollarla yürütülüyordu. Bölge sakinleri muhtemelen yolun açık olduğu zamanlarda kısa yolu, kışları ise Roma yolunu kullanıyordu.*³⁷³

Altıncı başlıkta **Bizans Kayserisi (Gesariasi)**'nin kuruluşu, tarihi ve yapıları hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir.

Alboyacıyan, Bizans döneminden şehir hakkında şunları aktarır; “Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye bölündüğünde Gesaria, ilk önce Aziz Barseğ'in yapıları etrafında şekillenmiş ve ortaya çıkan yeni haliyle Bizans İmparatorluğunun ana şehirlerinden biri haline gelmişti.

*Roma Gesariasi'nin bulunduğu tepelerin eteğinde inşa edilen bu yeni şehrin muhtemel yeri, Ch. Texier ve Joanne'nin vermiş olduğu bilgileri de esas alarak biraz aşağıdaki dairesel geniş ovayı işaret etmektedir.*³⁷⁴

Devamında şehrin o dönemde önemli üç önemli kilisesinden bahsetmiştir. Bunlardan ilki *Alboyacıyan*'ın aktardıklarına göre; “*Bu ilk kiliseye yerliler Ermenice karşılığı olan Aziz Vasil adını veriyordu. Ermenilerin bu söyleminden ilginç bir sonuç çıkarıyor. Ona göre Vasil, Barseğ adına tekabül ettiği için Ermenilerin oraya Aziz Barseğ dediklerini düşünüyor.*

*Ay-Vasil özel adının, Ermenilerin anladığı birinci kısmını tercüme ederek ve ikincisini aynen koruyarak, muhtemelen kendi dillerine karşılık gelenin olduğunu söylenir ve gerçek şu ki bu harabenin adı Ermenilerin cemaat kurumlarından daha eskidir. Vital Cuinet bu harabenin, kendi adıyla anılan ünlü aziz için Gesaria'da yaptırılmış ve Kayserili Aziz Barseğ'e adanan kiliseyle adının anılmasını kabul etmekte hiçbir sorun görmedi. Ayrıca bu görüşünü, Kayseri'de dört yıl yaşamış olan Rum-Katolik rahibinin bir teorisine dayandırıp doğrulamaktadır*³⁷⁵ *Alboyacıyan kitabında bu kilisenin yeri hakkında bir açıklama yapmamıştır.*

Anadolu, uğradığı Türk akınları ve yağmalardan dolayı savunmasız duruma gelmiştir. Bu sırada Türkler kitleler halinde Bizans sınırlarına yığılmışlardır. *Afşin Bey* yönetiminde akıncılar 1067 yılında pek çok Anadolu kenti gibi Kayseri'ye de saldırmış ve

³⁷³ Alboyacıyan, 715.

³⁷⁴ Alboyacıyan, 715-716.

³⁷⁵ Alboyacıyan, 716.

kenti yağmalamışlardır. Selçuklu Sultanı *Alp Arslan* bizzat Fırat'ı geçtikten sonra *Kayseri*'ye girmiş ve kentteki Aziz Vasil (Basileios) Kilisesi'nin kıymetli taşlarla süslenmiş olan kutsal kapılarını götürmüştür.³⁷⁶

İkinci kilise hakkında ise *Alboyacıyan*'ın aktardıklarına göre; “*Bizim bahsetmiş olduğumuz üç kiliseden ikincisi daha doğuda, bir Türk köyünün ve Talas yolu arasında bulunur. O mükemmel bir şekilde 1887 yılında yapılan kazılarda keşfedildi ve bize kilisenin planı hakkında fikir verdi. Bununda ilki gibi, tek apsisi vardı. Ne yazık ki Türkler bu tarihi anıtın en önemli parçalarını kullanarak Gesaria'da büyük bir devlet okulu inşa etmişler.*

Bu kazılar ve taşların yer değişikliği devam ederken aslında bir anıtın yıkımında, tatlı su kuyusu bulmuşlar “bu bağlamda o bölgede oldukça nadir görülen bir şey” ve bunun yanında Vital Cuinet tarafından, birkaç değersiz nesnenin olduğu ve Türklerin bir kılıç darbesiyle Episkoposluk makamını temsil eden bir anıtı yok ettiğini söyler.

Küçük Asya'nın Fransız coğrafyacısı bu kiliseyi, Julianus Apostata (361-363) döneminde inşa edilen Aziz Mamas Kilisesi ile özdeşleştirir. Çünkü halk arasında bu kilisenin yapımıyla ilgili anlatılan efsaneler Aziz Mamas Kilisesi ile ilgili söylenenler için farklı olsa da, sakramentlerde birçok benzerlik barındırıyor.”³⁷⁷

Ayios (Aziz) Mamas, Hristiyanlığın Kapadokya'da hâkim olmasından sonra bölgenin ilk azizi olarak bilinmektedir. Hristiyan literatürüne göre; Bu azizin anne ve babası din şehidi (Marthi) olmuş. Hapiste doğan *Mamas* dağa kaçmış. Orada bir geyiği ehlileştirerek onun sütü ile beslenmiş, dağda başka vahşi hayvanları da ehlileştirmiş, onların süt ve peynirlerini yoksullara *Nyssalı Gregorius* dağıtan bir çoban olarak ünlenmiş. Sonra anne ve babasından öğrendiği Hristiyan inancı sebebi ile işkencelere maruz kalmış, arslanlara atılmış fakat onları terbiye edip arkadaş olmuş sonunda yine inancı sebebi ile M.S. III. yüzyılda Kayseri'de öldürülmüş (Lebides ve Hasluck Aziz'in Kayseri'de gömüldüğünü söylemektedirler) ve oraya gömülmüş. Kayseri'de ilk büyük kilise onun adına yapılmıştır. Daha sonra gelen *Aziz Grigorios*, onu ‘bahar çiçeklerinin

³⁷⁶ Demir ve Çabuk, 26.

³⁷⁷ Alboyacıyan, 716-717.

simgesi’ olarak anarmış. Bugün hem Ortodokslar ve hem de Katolikler büyük yortularından iki gün sonra ve 2 Eylül de olmak üzere yılda iki defa kutlamaktadırlar. Başta Kıbrıs ve Fransa olmak üzere birçok yerde ‘Aziz Mamas’ kilisesi vardır.³⁷⁸

Üçüncü kilise ise *Alboyacıyan*’ın aktardıklarına göre; “Üçüncü kilise, mevcut şehrin güneyinde bir ovada bulunuyordu. Büyük bir apsisi ve üç nefi varmış gibi görünüyordu.

O Kutsal Meryem’e adanmıştı. Rumlar orayı Aziz Panaya, Ermeniler ise dışarı kilise olarak adlandırmıştı. Vital Cuinet’e göre, buranın Aziz Barseğ’in patrik olarak görevlendirildiği ve Aziz Efrem’inde bulunduğu kilise olabileceği tahmin ediliyor.

Hristiyan Mezarlığı yolu üzeri ve şehrin güney tarafında bulunan bu Rum kilisesinin sadece apsisi ve altı sütununun ayakta kaldığı görünüyordu. Bu parçaların çevresinde Ermeniler tarafından kazılar yapılmış ve kiliseye ait vazolar bulunmuştu. Ardından onlar Surb Krikor Lusavoriç Kilisesi’ne nakledilmişler.”³⁷⁹

Ardından *Alboyacıyan*, bu kilisenin apsisi yanında, ortasından çatlamış büyük bir siyah lav taşı veya kaya bulunduğunu ve bu siyah taş ‘ıssız taş’ dendiğini, Ermeni ve Rumların cenazelerini gömmeden önce beş dakika o taşın üzerinde bekletmek ve sonra birkaç adım öteye korkuluk gibi dikilmiş kapıdan geçirip gömmek adetten olduğunu aktarmıştır.

Alboyacıyan, bu taştan dolayı iki halk arasında anlaşmazlık çıktığını ve ardından hükümetin bu sorunu, o dönem dostane bir şekilde çözdüğünü aktarmıştır.³⁸⁰

Alboyacıyan, bu bölgede kutsal bir manastır kalıntısı olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir; “*Vital Cuinet’e göre, şehre yarım saat uzaklıkta bir mahallede ve H. İnciciyan’a göre, bir saat uzaklıkta doğuda, Gaziler gölü yakınlarında Aziz (Merkerios) Mercurius’un antik Roma dönemi olduğu düşünülen manastırına ait yapı kalıntılarının yanında çok eski olduğunu düşündükleri mezar taşları gördüklerini aktarıyorlar.*

Bu manastırdan geriye kalan tek şey, Kayserili Ermeni ve Rumların yılda bir kez gidip kurban kestikleri ve ayin yaptıkları yarı harap halde olan bir şapeldi.” Alboyacıyan bu manastırın konumu hakkında detaylı bilgi vermemiştir.

³⁷⁸ Erkiletlioğlu, 336-337.

³⁷⁹ Alboyacıyan, 716-717.

³⁸⁰ Alboyacıyan, 717.

Aziz Mercurius, M.S. 225-250 yılları arasında yaşamış bir komutandır. Kendisi Roma İmparatorluğu zamanında Kapadokya bölgesinde doğmuş, Hristiyan olduğunu açıklaması üzerine kral tarafından Kapadokya'ya sürgüne gönderilmiştir.

Alboyacıyan o manastırın, “*Hristiyanlığın ilk yıllarından kalma bir kalıntı olduğu ve Aziz Barseğ burada inkârcı Julianos Apostata'nın ölümü kehanetinde bulunmuştu.*” olduğunu aktarır.³⁸¹

Alboyacıyan diğer bir yapı hakkında ise, “*Güney yönünde 20 dakika uzaklıktaki bir alan içinde, 'Ceneviz'li'lere ait harabeler olduğu söylenen, üzerinde belirgin oval pencereleri olan bir duvarın kalıntıları görünüyor. Vital Cuinet bu kalıntının, Anadolu'nun her yerinden geçen 'Haçlılar'a ait olabileceğini düşünüyor.*

Bu harabenin yakınında, taşlara oyulmuş 60'dan fazla haçla mağaraya benzeyen asice duran bir kayalık vardı.

Bu yer Zorzort'a 1-2 km uzaklıkta bir dağın yamacında bulunur ve burası 'Kırklar'ya da 'Kırk Kızlar' olarak adlandırılır. Belki doğru bir sayı verilmesi zor olsa da burada çok sayıda haç işareti bulunmaktadır. 'Lorraine' haçına benzer iki ya da üç kollu birçok çeşitli biçimde şekiller mevcuttur.

İtiraf edelim ki her biri ayrı ayrı bir geleneğe sahip Hristiyan halk, Paskalya'dan üç pazar önce gruplar halinde bu mağaraya giderdi. O gün Sebastia'lı (Sivas) 'kırk şehit çocuğun' anma günüdür. Buranın Aziz Barseğ'in, (Basileios) Kayseri yakınlarında inşa ettiği 'Karasun Manug (Kırk Kızlar)' manastırının yeri olduğu düşünülmektedir.”³⁸²

Devamında bu dört manastırı şu şekilde aktarmıştır; “*Yeğiazaryan, Bizans şehri yeri yakınında ve bugün Eskişehir bağları denilen mevkiinde dört manastır kalıntısının olduğunu düşünüyor.*

1. Cıncıklı Cami, (harabesinden birkaç parça kalmış durumda) hakkında, bazıları buranın Aziz Barseğ (Aziz Vasil) adına adanmış bir kilise olduğunu belirtirler.

³⁸¹ Alboyacıyan, 718.

³⁸² Alboyacıyan, 718.

2. **Mantavank**, hakkında bazıları bir Ermeni manastırı olduğunu düşünür fakat Yeğiazaryan'ın yorumuna göre, Monte Vank yani Dağ Vank (Dağ Manastırı) olduğu ve bu adlandırma ile 'Ermenilere' ait olma olasılığından uzaklaştırıyor.

3. **Zorzort**, bunun bir Hristiyan yorumu olduğu konusunun ne denli şüpheli olduğunu zaten daha önce görmüştük.

4. **Kırklar**, daha önce görüldüğü üzere, buranın Bizans kilisesi olma olasılığı daha yüksektir.

Bu üç kutsal alandan ayrı, Cincıklı tarafında, karşı kuzeyde bir kale ve Bizans Garnizonu vardır.”³⁸³

Alboyacıyan Bizans Sarayı kalıntısı, garnizonu ve şehrin o dönemki konumu hakkında bilgiler aktarmaktadır; “S. Boğosean'a kemerleri yakın zamana kadar ayakta duran Roma sarayının (?) kalıntılarını Cincıklı yakınlarında bulduklarını söylüyor. Y. Yergatyan bir Bizans garnizon binası veya sarayı olduğu varsayılan bu yapıyı, kast ederek der ki; “Cincıklı'da yüksek duvarlarla çevrili kâgir bir yapı 'HAMAM KAYA' bulunur. Kalıntılarıyla saygı uyandıran bir yapı, şüphesiz binlerce yılı görmüş geçirmiş ve halk arasındaki söylentinin aksine bir hamam (onun yükseltilerinde görülen bacaya benzer delikler nedeniyle) olmaktan uzak bir yapı. Yapının çeşitli yönlerinde bulunan bu bacaya benzer delikler burada eski bir ibadethane olabileceğini gösteriyor.”

Bizans ordusunun üssü olan Beştepeler'in eteklerine veya yakınında kurulan bu şehrin ve Eskişehir denilen tepelerin üzerine kurulmuş olan Roma Gesariasi'ndan günümüzde eski bulunduğu yerden farklı yeni bir şehir sunmuştur.”³⁸⁴

O dönemki şehrin surlarına değinen Alboyacıyan, şehirde ilk surların Beştepeler mevkiinde olduğunu ve günümüzde şehirden ayrı bir konumda olduğunu aktarmıştır. Ayrıca surların şehrin savunmasında etkin bir rol oynadığını vurgulamıştır. Alboyacıyan devamında düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir; “Bizans şehri, Vital Cuinet'in belirttiği bölge içinde mevcut kentle hiçbir alakası olmayan ve iz bırakan surlarla çevriliydi. Çünkü Cuinet, birkaç Bizans surunun parçalarını veya uzunca bir savunma duvarı kalıntılarını ve bunun yanında iki burç kalıntısını gördüğünü söylüyor.

³⁸³ Alboyacıyan, 718.

³⁸⁴ Alboyacıyan, 719.

Bu parçalar kesinlikle, uzmanlara göre şehrin kalesi Akrapol'ün bulunduğu Beş Tepe'yi (bugün Beştepe deniyor.) taçlandıran bir dizi surlara aitti. Bu surlar ve kaleler muhtemelen çeşitli zaman aralıkları içinde inşa edilmişler.

Roma İmparatorluğu bölündükten (395) hemen sonra barbar istilalarının bir sonucu olarak Dicle'den Fırat'a ve nihayetinde Toros Dağları'na kadar Doğu İmparatorluğu'nun sınırları daraldığında, Gesaria (Kayseri) kalesinin güçlendirilmesi bir zorunluluk haline geldi.

İlk işgallerden sonra İmparator Arcadius (395-408) tüm şehirlere surlar inşa etmeleri için emir verdi. İmparator Anastasius'da (491-518) şehirlerin savunmalarını güçlendirmelerini emretti.

Ardı sıra gelen istilalardan sonra Bizanslılar, Küçük Asya'yı kaybetmemek ve Kapadokya'yı güçlendirip korumak için elinden gelen her türlü çabayı gösterdi.

*Bu vesileyle Bizans tarihçisi Prokopius, Justinianus dönemi surların inşasından bahsederken, muhtemelen bu dönemde Gesaria'nın etrafına da surlar inşa edilmişti.*³⁸⁵

Bugünkü şehir merkezinde bulunan Kayseri'nin Kalesi; Roma Döneminde inşa edilen, Bizans Döneminde daraltılarak İç Kale de oluşturulan, Türkler zamanında da yeni ilaveler yapılan bir yapı kompleksidir. Mevcut İç Kale ve Dış Kale kalıntılarından başka; M.Ö. 1000 yılından itibaren, Pers Satraplıkları, Kapadokya Krallığı ve Roma döneminin ilk yıllarında idari binalarının bulunduğu ve şehrin ilk yerleşim yeri olan Eskişehir yöresinde bir başka kale yer almaktaydı. Bu kaleden şimdiki Beştepeler piknik alanından gecekondü önleme bölgesine kadar tepeler üzerinde devam eden kale kalıntıları kalmıştır. Yine bu bölgenin batısında 'Taşlı Burun' denilen yerde, şimdi kalıntıları bulunan bu kale ile bunun batı karşısında Yılanlı Dağ önünde Seykalan Dağı üzerinde, bugün kalıntıları kalmış olan Seykalan Kalesi'nin, şehre bu yönden giren umumi yolu kontrol eden eski iki kale daha olduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁶

Devamında *Alboyacıyan*, bu surların şehri korumak için yeterli olmadığını aktarmakta. *Alboyacıyan*; "Kayseri, diğer şehirlerin surları gibi tehlikeleri ortadan kaldırmaya

³⁸⁵ Alboyacıyan, 719-720.

³⁸⁶ Mehmet Çayırdağ, Kale, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 3, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 95, 2015, 404.

gücü yetmedi. Çünkü görüldüğü gibi Kapadokya ve Küçük Asya defalarca işgallere maruz kaldı.

610 yılında Persler Gesaria 'yı ele geçirdi. Çünkü Bizans 'ın güçsüz komutanı Crispus hiç karşı direniş göstermedi. Tarihçi, aynı zamanda Piskopos olan Sebeos 'a göre, kentin gerilemesinde Perslerin tarafına geçen Yahudi nüfusunun büyük payı vardır.

Persler, Romalılara hizmet eden Vasag Ardzurini 'yi yakalarlar, "Ardzuriler 'in kurucu lideri Sahak Ardzuni 'nin oğlunu kale kapısında bir tahta üstünde katlederler ki aslında Pers ordusuna verdiği büyük zararlar olmasına rağmen Pers güçleri onun için üzülüyordu; onun cesareti ve kahramanlığı nedeniyle." Zira Tarihçi Piskopos Sebeos 'un yazdığından da anlaşılacağı üzere "o güçlü ve boylu poslu bir gençti ve özellikle onların (Perslerin) içinde yetişmiş ve onların öğretileriyle donanmıştı."

Devamında Alboyacıyan, Perslerin ve Arapların şehri ele geçirişini aktarmıştır; "Kısa bir süre sonra, Pers seferlerini Arap 'lar izledi ve şehrin birkaç kez bu duruma maruz kalması Gesaria 'ya büyük zararlar verdi.

Kayserililer Arapların şehre girişini efsaneleşmiş bir şekilde anlatır. Bu efsaneye göre kendileri şehre üç taraftan saldırırlar. İlk olarak Erciyes dağı yakınlarında suları kestikten sonra dağ kasabaları olan Kızılören ve Hacılar yakınlarından Araplar Gediği denen dar bir vadiden geçerek Beştepeler 'i ardından da Eskişehir mevkiini işgal etmişler.

Tarihi veriler ışığında da doğrulanan bu efsane Arapların, nüfusun büyük bir bölümünü kılıçtan geçirdiği ve bir kısmının da Müslüman olduğunu gösteriyor.

Araplar ayrıca Boğaz Köprü 'yü veya İncesu 'nun Rum köylerini ele geçirmiş ve Erkilet kalesini de işgal etmişler. Onlar sonunda ovada sularla çevrili olan kaleleri zorla teslim almış, içlerisin de yaşayan halkıda kılıçtan geçirerek Müslümanlaştırmayı başarmış. Ancak kendi hâkimiyetleri asla kalıcı olmadı ve şehri birkaç kez Bizanslılara teslim etmek zorunda kaldılar. Ayrıca Kayseri, Arap-Bizans savaşlarından dolayı bölgede bir askeri üs merkezi haline geldi ve 10. yüzyılda 'Carcassone' benzer hale geldi. Ancak yavaş yavaş kuvvetlenen Araplar, sonunda Kayseri 'yi ele geçirdi ve 10. yüzyılın sonuna kadar kendi hâkimiyeti altında tuttu.

*Araplar, bu dönem içinde şehri savunmak için etrafına surlar inşa etmiş olsa gerek.*³⁸⁷

‘Carcassone’ Fransa’da bulunan eski bir kale şehridir. *Alboyacıyan* Kayseri şehrini bu şehre benzetmiştir.

Alboyacıyan günümüzde Battalgazi Mahallesi sınırları içinde yer alan Battalgazi Cami hakkında bilgiler vermiş ve buranın müslümanlar için kutsal bir yer olduğunu aktarmıştır; “ *Arap coğrafyacılar, günümüzde bir hac bölgesi olan ve savaşçı Türk milli kahramanı Seyit Battal Gazi’yi anmak için kentin anıtlarından olan bir camiye gider. Çünkü her seferinde Müslüman hacılar adaklarını, ibadetlerini yerine getirip buradan hacı olup dönerler. Ardından Cincıklı’ya geldiklerinde mollalar, sofular, bir grup atlıların katılımlarıyla bayraklarla, elbette bir şükran ifadesi olarak Battal Gazi’nin ruhuna dua ettikleri ve saygılarını sundukları ciddi bir tören düzenlerler. Ayrıca Arap coğrafyacılar, Muhammed bin Hanefiyye’nin mezarına çok saygı duyulduğunu hatırlatıyor.*”³⁸⁸

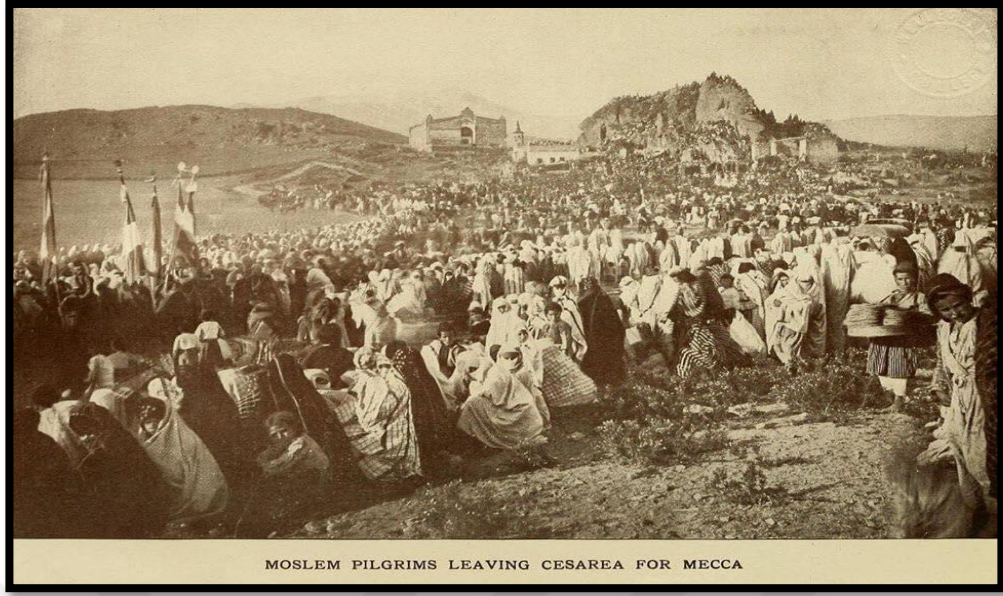
Alboyacıyan’ın burada bahsettiği yer Battalgazi Cami yakınındaki Battal Altı Meydanı olmalı. Geçmişte bu bölgenin *Alboyacıyan*’ın belittiği gibi Müslümanlarca kutsal sayıldığı ve bu bölgede geleneksel hacı uğurlama törenleri yapıldığına dair bilgiler çeşitli kaynaklarda mevcuttur.³⁸⁹ Ayrıca *Kazım Yedekçioğlu* Kayseri Ağzı Sözcükler (II) adlı kitabında Battal Cami ve bölge hakkında, “*eskiden Hac’dan dönenler ilk önce buraya uğrayarak ziyarette bulunurlarmış. Gelen Hacılar için burada dini törenler yapılır, binmeleri için atlar donatılır ve yedeklenerek eve böylece getirilirmiş*” şeklinde bilgi vermiştir.³⁹⁰

³⁸⁷ *Alboyacıyan*, 720-721.

³⁸⁸ *Alboyacıyan*, 722.

³⁸⁹ Karatepe, 75.

³⁹⁰ *Yedekçioğlu*, 133.

Fotoğraf 19. Battal Altı Meydanında Hacı Uğurlama Töreni-1890'lar³⁹¹

Battal Cami, şehir merkezi olarak kabul ettiğimiz İç Kale'nin yaklaşık olarak 3 km kadar güneyinde, eski Kayseri olarak bilinen Mazaka'nın kenarında ve kendi ismiyle anılan Battal Mahallesi'nde yer almaktadır. Bir tepe üzerine inşa edilen caminin kimin tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı belli değildir. Bazı araştırmalarda, X-XIII. yüzyıl arasında değişen tarihler önerilmektedir. XIX. yüzyılda kente gelen seyyahlar Battal Camii'nden bahsederler. Caminin bulunduğu yer, 1500 tarihli 565 numaralı Evkaf Defteri'nde, 'Der Birûn-ı şehir' olarak geçerken, 1584 tarihli 584 numaralı Evkaf Defteri'nde 'Der haric-i şehir-i Kayseriyye' şeklinde geçmektedir. Caminin etrafında, eski Bizans kentine ait sur duvar izleri rahatlıkla izlenebilmektedir. Yapının kuzeydoğu közşesine bişişik olan ve bugün sadece cenazelik katı izlenebilen türbe (*Evliya Çelebi*'ye göre Kırk Kızlar Türbesi) bulunmaktadır. Caminin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı kaynaklarda caminin adından bahsedilmektedir. Bunların en eskisi, X. yüzyıl Arap tarihçisi *el-Haravî*'ye ait olan, eski ziyaretgâh yerlerini tanıtan eseridir. Yine X. yüzyılda Anadolu'ya gelen Arap tarihçi *Zehebî* de Battal Camii olarak adlandırılan bu yapıdan bahseder. Bu durumda yapının Kayseri'nin Türkler tarafından fethinden önce yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere Kayseri İslam orduları tarafından değişik tarihlerde birkaç kez kuşatılmıştır. İlk İslam orduları Kayseri'yi H 48-49 (M 668-669) yıllarında *Muaviye*'nin oğlu *Yezid* yönetiminde kuşatmıştır. Daha sonraları Kayseri çeşitli tarihlerde Emeviler ve

³⁹¹ Karatepe, 75.

Abbasiler tarafından kuşatılmış ve alınmıştır. Bu seferler sırasıyla, H 71 (M 691), H 95 (M 713), H 108 (M 726), H 114 (M 732) tarihlerinde yapılmıştır. Bu cami, *el-Haravî* ve *Zehebî*'ye göre, VIII. yüzyıl da Araplar tarafından Anadolu'nun fatihi *Battal Gazi*'nin anısına izafeten yaptırılmıştır. Caminin hemen güneyinde kentin Roma Dönemine ait surları ve yapıları bulunuyordu. Burası, o dönemde Erciyes Dağı'nın eteklerinde kurulu bulunan ve VII. yüzyıl öncesinde Mazaka olarak adlandırılan yerd. Bu tarihte ovada ciddi bir yerleşme henüz yoktu. Sadece Bizans devrine ait kastron (kale) bulunuyordu. Bunun sonucu olarak İslam orduları kuşattıkları kentin yakınında veya içinde böyle bir cami inşa ettirdiler. Bu cami, Arap cami planlarından biraz farklı olarak yapıldı. Bunun sebebi, Bizanslı ustalara inşa ettirilmesi gösterilmektedir.³⁹²

Kayseri'nin Bizans döneminde askeri önemine de dikkat çeken *Alboyacıyan* Bizans dönemi Anadolu'da bulunan askeri üs ve garnizonlardan bahsetmiş ve bunları tablo (Tablo 15) şeklinde aktarmıştır.³⁹³ *Alboyacıyan* ayrıca Kayseri'nin Anadolu'da önemli bir istasyon ve geçiş güzergâhı olduğunu vurgulamıştır. *Alboyacıyan*'ın aktardıklarına göre; "*Bizans döneminde Kayseri bir ticaret merkezi olarak önemini kaybetmedi. Konstantinapol (İstanbul) ülkenin başkenti veya merkezi olunca yani Roma İmparatorluğu ikiye bölündüğünde Kayseri'yi başkente bağlayan yol tekrar Galatia'dan geçti. Bu dönemde karşılıklı ilişkiler çok gelişmiş ve bundan dolayı kısa yollar daha bir önemli hale gelmiş olmalı. Bunun dışında medeni ilişkiler gelişiyor ve kültürler yayılıyordu. Dolayısıyla Küçük Asya'da bu konuda ilişkiler hızla geliyordu. Fakat onun bir kısa yolu vardı. Daha öncesinde söylediğim gibi, Alis (Kızılırmak) ırmağının taşmalarının getireceği olumsuzluklar endişesi bu bu yolun kapanması olasılığıyla aciliyet kazanıyordu. Sonuçta acilen imparatora resmi bir başvuruya karar verilir. Sevindirici bir raslantı olarak, imparator Theodosius'a gönderilen bu başvuru veya mektubun Kayserili Aziz Barseğ (Basileios) tarafından yazıldığı rivayet edilir ki "bu yanlıştır. Bu mektubun bize ulaşmasını ona borçluyuz." İçeriğinde, yazan kişi Alis (Kızılırmak) ve Melas (Manavgat) ırmaklarının sebep oldukları büyük taşkınların Alis (Kızılırmak) ırmağını geçilmez kıldığını ve Galatya, Paflagonya ve Hellespontos vilayetlerinin irtibatının kesildiğini anlatmaktadır."*³⁹⁴ Galatia veya Galatya,

³⁹² Osman Eravşar, Battal Cami, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 70, 2015, 206-209.

³⁹³ Alboyacıyan, 723.

³⁹⁴ Alboyacıyan, 723-724.

günümüzde Ankara ve Eskişehir illerine karşılık gelen bölgenin adıdır. Pabhlogonia ise günümüzde Kastamonu, Çankırı, Sinop'un tamamını, Çorum'un batı kısmı ile Zonguldak'ın doğu kısmını kapsayan antik bölgedir. Hellespontos ise Çanakkale Boğazı'nın diğer bir adıdır.

Bizans İmparatorluğu Anadolu'da askeri örgütlenme biçimi olan 'Thema (Themata) Sistemi' kurmuşlardı. Orta Bizans dönemine damgasını vuran askeri örgütlenme biçimi thema olarak bilinen sistem olup, temelleri 7. yüzyılda imparator *Herakleios* (610-641) döneminde atılmıştır. Ancak bu sistemin doğrudan 7. yüzyılda ortaya çıkan bir yenilik olmayıp daha önceki yüzyıllardan gelen bir hareketin 7. yüzyılın askeri ihtiyaçlarına uyarlanması şeklinde düşünülmesi de mümkündür.³⁹⁵ Başlangıçta sadece Anadolu arazisi ile sınırlı kalmış görünen thema sistemi, zamanla ve yeni toprak kazançlarıyla birlikte yeni themaların oluşturulması sonucu, imparatorluğun Avrupa'daki alanlarına da yayılarak genişletildi. 10. yüzyıl başında imparatorluğun Anadolu arazisi, strategos'larının rütbe hiyerarşisine göre sırasıyla Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion, Opsikion, Bukellarion, Kappadokia, Kharsianon, Kolonea, Paflagonia ve Khaldia Kara Thema'ları ve Kibürraeoton Deniz Thema'sından oluşuyordu. 10. yüzyıl ortalarında bunlara Mesopotamia, Sebasteia, Lükandos, Leontokomis ve Seleukeia thema'ları eklendi.³⁹⁶ Anadolu Thema'ları bugünkü Türkiye'nin yaklaşık olarak şu bölgelerini kapsıyordu: Anatolikon: Konya, Afyonkarahisar, Emirdağ, Burdur, Isparta. Armeniakon: Sinop, Samsun, Çorum, Amasya, Sivas, Divriği. Thrakesion: Bergama, İzmir, Efes, Aydın, Denizli. Opsikion: Çanakkale, Balıkesir, Erdek, Bursa, İznik, Eskişehir, Kütahya. Bukellarion: Ankara, Bolu, Çankırı, Karadeniz Ereğlisi. Kappadokia: Aksaray, Kırşehir, Nevşehir. Kharsianon: Yozgat, Kayseri, Niğde, Kemerhisar. Koloneia: Şebinkarahisar, Erzincan. Paflagonia: Amasra, Karabük Kastamonu. Khaldia: Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Bayburt, Gümüşhane. Kibürraeoton: Alanya, Antalya, Fethiye, Muğla, Marmaris, Bodrum. Seleukeia: Silifke, Karaman. Sebasteia: Sivas, Turhal. Lükandos: Afşin. Mesopotamia: Tunceli, Bingöl.³⁹⁷

³⁹⁵ Murat Baskıcı, **Bizans Döneminde Anadolu-İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, 115.

³⁹⁶ Baskıcı, 121.

³⁹⁷ Baskıcı, 121.

Kayseri şehri, çok önemli ticari ve askeri yollar üzerinde bulunması sebebiyle önemli bir toplanma merkeziydi. İmparatorlar Doğu seferlerinde ordugâhlarını burada kuruyorlardı. Bu seferde asker toplama, ordunun yiyecek ve su ihtiyacını karşılama gibi önemli lojistik desteklerin sağlandığı yerdı.³⁹⁸

Alboyacıyan devamında ise *Sultan Alp Arslan*'ın hakkında subjektif ifadelerde bulunmuştur. *Alboyacıyan*; “Bizanslılar, şehrin yakın çevresini hatta eski Ermeni krallarına vasallık olarak terk etmelerine rağmen, ne yazık ki kenti doğulu barbarlara karşı tam olarak koruyamadılar.

Alpaslan, o avare vahşilerin lideri, 1067 yılında Kayseri'yi ele geçirdi ve ‘daha önce de belirttiğim gibi’ Aziz Vasil'in mezarını kirletti ve onun kutsal mekânının altın ve incilerle işlenmiş kapılarını alıp götürdü.

Gerçi Ramanos, Türk barbarlarını Bizans Küçük Asya'sından uzaklaştırmayı başardı. Ancak kendisinin de esir düştüğü Malazgirt yenilgisinin (1071) sonrasında artık Bizans egemenliğinin kaderi kesinleşmişti.

Türkler artık Bizans topraklarını işgal edip yerleşiyorlardı.

Zaten anlatıldığı gibi, “Alpaslan'ın ardından gelen Danişmendliler, Anadolu'nun doğusundaki Küçük Asya içindeki Kayseri'yi ardı ardına gelen akınlarla yavaş yavaş fethettiler ki 1073-1074'de şehir harabe haline geldi. Böylece günümüzde çok uzak değil, kalabalık ve refah şehirden bir yıl sonra, savaşta ölenlerin hendekteki cesetleri hala terk edilmiş durumdaydı ve bu ıssız diyarda kimse onların pis kokusunu almıyordu.”

Hristiyan hatıralarından ve bu kadar güzel geçmişi olan şehirden hiçbir eser kalmamıştı. Bir zamanlar kalabalık olan şehir ıssız hale gelmişti ve yapıları harabeye dönmüştü.”³⁹⁹

Alboyacıyan, son olarak **Mevcut veya Türk Kayserisi** başlığı altında Türk dönemi Kayseri şehrinin durumu hakkında görüşlerini dile getirmiştir.

Alboyacıyan bu dönem hakkında şunları dile getirmektedir, “*Mevcut veya Türk Kayserisi*, 1072-1073 yılından sonra yeni bir yer değiştirme sonucunda tekrar kuruldu.

³⁹⁸ Erkiletlioğlu, 96.

³⁹⁹ Alboyacıyan, 724.

Kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Muhtemelen Küçük Asya'ya yerleşen Türklerin veya Türkmenlerin bir kısmı, eski şehrin yakınlarına yerleştiği anlaşıyordu."⁴⁰⁰

Ardından Danişmendliler dönemine değinen *Alboyacıyan* şunları aktarmıştır; "*Daha önce de söylediğim gibi, bu şehir kısa bir süre sonra Danişmendliler tarafından gönderilen, büyük Mahmud veya daha doğrusu Muhammed İbn Gümüştigin (1124-1143), tarihçinin aktardıklarına göre, "...Hristiyanlardan nefret ediyordu... kanunları çiğnedi..." ve Kayseri içinde "birçok kilise" yerle bir edilmiş ve "Kayseri surlarını inşa etmişlerdi.*" (Süryani Mihayel, 414).

Danişmendlilerin yerini, 11. yüzyılda bu şehri fetheden ve Anadolu Sultanlarının tah-tının varislerinin genellikle oturdukları krallıkların ikinci şehri yapan Selçuklular aldı."⁴⁰¹

1071 Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'nun Türklere vatan yapılmasında büyük hizmetler başaran Danişmendliler, Büyük Selçuklu Sultanlığına bağlı olarak kurulmuş bir Türk beylik ve hanedanıdır. Beyliğin yayılma sahası Sivas, Kayseri, Tokat, Amasya, Niksar, Çorum, Malatya ve civarındır.

Devletin kurucusu *Gümüştekin Danişmend Ahmed Gazi*, Büyük Selçuklu Sultanı *Alp Arslan* ve *Melikşah*'ın emirlerinden olup aynı zamanda Anadolu Fatihi *Süleyman Şah*'ın da akrabasıydı.⁴⁰² Danişmedliler Beyliğini kuran *Gümüştekin Ahmed Gazi*'nin babası *Danişmend-i Buhari* ismindeki bir bilgindir. Selçuklu ailesinin hocalığı görevi verilmiş bulunan *Danişmend-i Buhari*, Selçuklu hanedanı ile birlikte o dönemin en büyük ilim merkezlerinden biri olan İsfahan'a yerleşmiş ve Selçuklu ailesi ile de akrabalık kurmuştur. Oğlu *Gümüştekin Ahmed* de babası tarafından mükemmel bir eğitim alarak 'Danişmend' yani bilgin olarak anılmış, daha sonraki fetih ve kahramanlıkları ile de gazi unvanını almıştır.⁴⁰³

Şehirde Selçuklu ve Moğol dönemine de değinen *Alboyacıyan* şunları aktarmaktadır; "*14. yüzyılda Selçuklu egemenliğinden sonra Kayseri, burada basılan sikkeler tarafından doğrulanan Moğol Han'larının egemenliğini uzun süre tanımak zorunda kaldı.*

⁴⁰⁰ Alboyacıyan, 724-725.

⁴⁰¹ Alboyacıyan, 725.

⁴⁰² Çayırdağ, 12.

⁴⁰³ Erkiletlioğlu, 147.

İbni Batuta, bu şehirde güçlü bir Moğol garnizonunun olduğunu ve şehrin (14. yüzyıl başlarında) sağlam bir surla çevrili olduğunu iddia eder.”

Tahta çıkan *II. Kılıç Arslan* (1156-1192) yılında Kayseri bölgesini, 1175 yılında Sivas bölgesini ve 1178 yılında Malatya bölgesini ele geçirerek Danişmendliler Devleti'ne son vermiştir. Böylece Anadolu'da Türk siyasi birliği ilk kez sağlanmıştır. Üstelik *Kılıç Arslan*, Bizans'ın Orta Anadolu'yu geri alma hayallerine, 1176 yılında gerçekleşen Miryokefalon Savaşı ile son vermiştir. *II. Kılıç Arslan* yaşının ilerlemesi nedeniyle, Türk yönetim geleneğine uygun olarak ülkeyi 11 oğlu arasında paylaşmıştır. *Kılıç Arslan* bu taksimattan sonra veziri *İhtiyarettin Hasan* ve diğer devlet emirleriyle Konya'da hüküm sürmeye devam etmiştir. Kayseri ise *Nurettin Sultansah*'ın yönetimine bırakılmıştır.⁴⁰⁴

1243 yılında Selçuklu Türk ordusunun Moğollara yenilmesinden sonra, Moğollar Kayseri'ye kadar gelerek sur dışı mahalleleri işgal ederek şehri yağmalayıp yaktılar. Buldukları insanları öldürdüler. Moğol kumandanı *Baycu Noyan* ve diğerleri ata binerek şehrin etrafını dolaştılar. Sivas Kapısı Burcuna ve Debbağlar Çarşısı tarafına üç mancınık kurarak on beş gün Kayseri'yi kuşatmışlar. Kaleye sığınan halk ve askerler şehri Moğollara karşı yiğitçe savundular. Moğollar şehri alamayacaklarını anlayıp tam çekilecekleri sırada Kayseri *İğdişbaşı Hajuk* oğlu *Hüsam* adlı bir mühtedinin ihaneti neticesinde Sivas kapısından şehre dalarak kaleyi işgal edip askerleri bağlayarak Meşhed ovasına götürdüler. Şehrin bütün servet ve hazinelerini yağmaladılar. Gizli altınlarını getirmeleri için zenginleri önce işkenceye tutup sonra öldürdüler. Yağma bittikten sonra Kayseri halkı kılıçtan geçirilip şehit edildi. Ana baba evlat ve akrabaların feryatları alevlerle birlikte göklere yükseliyordu. Şehrin güzel evleri, köşkleri ve sarayları yıkılarak şehir bir harabeye döndürüldükten sonra Meşhed ovasına götürülen esirlerde doğranıyordu. Genç erkekler ve kadınlar öldürülmeyle esir olarak götürülürken bunların bir kısmı da yolda öldü.⁴⁰⁵ Kayseri Selçuklular devrinde kurulan müesseseleri ile tam bir şehir olarak kendini gösteriyordu. Moğol tahribatı ve daha sonraki siyasi olaylar bu gelişimi önlemiş uzun süre şehirleşmesini tamamlayamamıştır.

Alboyacıyan Moğol hâkimiyetinden sonra şehrin 1471 yılına kadar bir otoritenin olmadığını aktarmış. *Alboyacıyan*; “Ancak Moğol hâkimiyetinin düşmesiyle birlikte

⁴⁰⁴ Demir ve Çabuk, 33.

⁴⁰⁵ Cömert, 55.

gerileme başladı. 1301-1471’de yüz yetmiş yıl boyunca şehir hiçbir zaman kalıcı bir devlet olmadı ve Kayseri çeşitli eller tarafından yağmalandı.”⁴⁰⁶Kayseri Moğol hâkimiyetinden sonra 1471 yılına kadar Eratna Beyliği, Dulkadiroğulları, Kadı Burhanettin ve Karamanoğulları tarafından yönetilmiştir.

Kayseri, *Fatih Sultan Mehmed* döneminde Karamanoğulları ile yapılan antlaşma sonucu bölge Osmanlı Devleti hâkimiyetine girerek Karaman Eyaleti’ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir.⁴⁰⁷

Alboyacıyan Cumhuriyet döneminde kurulan iki önemli sanayi kuruluşundan da bahsetmiştir. *Alboyacıyan*; “Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti, şehri endüstriyel bir yere dönüştürme gayretindedir. Bölgeye bir uçak fabrikası ve muazzam iplik fabrikaları kurulmuştur.”⁴⁰⁸

Türkiye’nin ve Kayseri’nin ilk uçak fabrikası TOMTAŞ (Tayyare ve Motor A.Ş.) 6 Ekim 1926 tarihinde açılmıştır. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, yeni kurulan Cumhuriyet’te teknik anlamda bir girişim yapılması için bazı adımlar atmıştır. Bu adımların en önemlisi ‘*İstikbal Göklerdedir*’ parolası ile Türk Tayyare Cemiyeti’nin kurulması ve hemen akabinde Kayseri Uçak Fabrikasının açılmasıdır. *Zira Mustafa Kemal Atatürk*’ün devletçilik ilkesi gereği güçlü biçimde ayakta durabilen bir devletin sağlam bir ekonomiye sahip olması elzemdir. Kayseri’de bir uçak ve uçak motoru fabrikası kurulmasına ilişkin antlaşma, Türk Hükümeti ile Alman Junkers firması arasında 15 Ağustos 1925 tarihinde imzalanmasının ardından fabrika kurulmaya başlamıştır. Bu fabrikanın Kayseri’de kurulmasında, etrafı dağlarla çevrili bir ovadaki şehrin stratejik konumunun ve havacılık için birinci derecede önemli olan, şehrin güney kesimindeki geniş ve düz bir alanın varlığı önemli birer etken olmuştur. Fabrika bünyesinde patenti Junkers firmasına ait uçakların parça montajı ve bazı parçalarının üretimi yapılmıştır. Kayseri Uçak Fabrikası’nda TOMTAŞ dönemi de dâhil olmak üzere 1926-1941 yılları arasında yedi ayrı tipte yaklaşık 212 adet uçak imal edilmiştir.⁴⁰⁹

Millî Mücadeleyi kazanan Ankara Hükümeti’nin çok acil olarak ekonomiyi yeniden ayağa kaldırması ve bu maksatla yerli sanayinin geliştirilmesi, ekonomik faaliyetlerde

⁴⁰⁶ Alboyacıyan, 726.

⁴⁰⁷ Köse, 40.

⁴⁰⁸ Alboyacıyan, 726.

⁴⁰⁹ Haşim Erdoğan, Enes Öz, Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Kayseri’de Teknik Anlamda Bir Girişim: Kayseri Uçak Fabrikası, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 32, 2016, 169-176.

gayrimüslimlerin bıraktığı boşluğun doldurulması gerekiyordu. Ankara Hükümeti'nin sanayi yatırımları seçtiği şehirlerden biri de Kayseri'dir. 1927 tarihli Başkumandanlık Makamına yazılan bir belgede, Kayseri Bünyan-ı Hamidi'ndeki Sarımsaklı Şelaleleri civarında askerî fabrikaların tesisinin gerekliliği anlatılmaktadır. 1924–25 yılına ait Türk Ticaret Salnamesi'ne göre; Şehrin nüfusu 250.000'dir. Şehirde 114 mahalle, 10.223 hane, 3722 dükkân ve mağaza, 120 fırın, 30 han, 11 hamam, 23 çeşme, 1 petrol deposu, 1 silah deposu, 150 cami ve mescit, 31 zaviye ve tekke, 7 kilise, 4 büyük mektep, 1 belediye bahçesi, 1 hastane, 1 kışla mevcuttu. 'Kayseri Milli Anonim Şirketi' adlı şirket; hububat, kitre vb. ürünleri ihraç, bakkaliye, manifatura gibi ürünleri de ithal etti. Fabrikalar: Askerî Mensucat Fabrikası, Müstahzarat Fabrikası, Yerli Bez dokuma Fabrikası, Un Fabrikası (3 adet), Yerli Dokuma İmalathaneleri, Halı İmalathaneleri (4 adet). Bankalar: Ziraat Bankası şube ve sandıkları, Osmanlı Bankası, Milli Anonim Şirketi, Bünyan İplik Fabrikası Anonim Şirketi." olarak kaydedilmişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1926'da kurulan Tayyare Fabrikası (1950 yılından itibaren Hava İkmal ve Bakım Merkezi haline getirildi) ile 1935'te kurulan Kayseri Sümerbank Pamuklu Mensucat Fabrikası, Kayseri sanayi ve ticareti için bir dönüm noktasıdır. Daha sonraki yıllarda faaliyete geçen Anatamir Fabrikasını da kamu yatırımları içinde sayabiliriz. Bu üç kamu kuruluşun özellikle ilk ikisi, Kayseri sanayicisi için bir okul oldu. İkinci kuşak (1950–1980) sanayicilerin büyük bir çoğunluğu bu fabrikalardan yetişti. Bu sanayi kuruluşlarında çalışmak, kişilere bir ayrıcalık getirmekteydi. Cumhuriyet'le birlikte yapılan demiryollarından Kayseri-Ankara (1927), Kayseri-Sivas (1930), Kayseri-Ulukışla hatları şehrin iktisadi hayatına yeni bir istikamet verdi 1923–1930 döneminde uygulanan 'liberal ekonomi politikaları' sonucunda Kayseri'de önemli üç özel sektör yatırımına tanık olmaktadır. Bunlardan birincisi, 1926'da Türkiye'nin ilk özel şirketi olan Kayseri ve Civarı Elektrik Türk A.Ş. tarafından elektrik üretmek amacıyla kurulan Bünyan Hidroelektrik Santrali'dir. İkinci özel sektör girişimi ise 1924 yılında Bünyan'da kurulan Bünyan Halı İpliği Fabrikası'dır. Üçüncü girişim ise, 1932 yılında yerli girişimciler tarafından kurulan, günümüzde de faaliyetini sürdürmekte olup modern anlamda Kayseri'deki ilk un fabrikası özelliğini taşıyan Değirmencilik İşletmesi 1938 yılı itibarıyla şehirde yukarıda zikredilen modern tesisata sahip sanayi kuruluşları olan

bez, un, yünlü dokuma fabrikaları dışında 1000'den fazla ufak sanat müessesesi vardı. Çalışan sayısı ise 7000'den fazlaydı.⁴¹⁰

Devamında *Evliya Çelebi*, *Polonyalı Simeon* ve *Texier*'in görüşlerine başvurarak Türk dönemi Kayseri'nin durumu hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Alboyacıyan, Türk dönemi hakkında ağır eleştirilerde bulunmuş ve şu sözleri aktarmıştır; “*Her yer harap, her yer yıkılmış ve bu durum şehre hiçbir faydası olmayan Türk hâkimiyetinin gerçek resmi görüntüsüdür. Yaklaşık yüz yıllar önce Texier'in Kayseri tasvirinin yanı sıra ayrıca Polonyalı Simeon'un iki yüz yıl önceki tasviriyle ve son yüz yılında bu durumdan çok da farklı olmadığı ve Türklerin şehre ne verdiklerini veya daha doğrusu ne veremediklerini açıkçası gözler önüne seriyor.*”⁴¹¹

Alboyacıyan ardından ‘Kayseri Şehri’ bölümüne son vermiştir.

⁴¹⁰ Sefure Deveci Çetinkaya, Ekonomi, **Kayseri Ansiklopedisi**, Cilt 2, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:129, Kayseri, 2015, 118-129.

⁴¹¹ *Alboyacıyan*, 729.

SONUÇ

“*Arşag Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabının Kayseri Şehri (I. Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi*” adlı yüksek lisans tezinde *Arşak Alboyacıyan’ın ‘Kayseri Ermenileri Tarihi (Hay Badmutyun Gesarioy)’* kitabının içerisinde yer alan ‘Kayseri Şehri’ adlı dört alt başlıktan oluşan bölümün tercümesi ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Kitabın ilk bölümünde ‘Şehir ve Etrafındaki Yerleşim Yerleri’ başlığı altında genel itibariyle Kayseri’nin coğrafi konumu, iklimi, su kaynakları, şehrin dokusu, imar durumu, evleri, bağ kültürü ve Ermeni halkının yaşadığı civardaki köylerden bahsetmiştir. İkinci olarak ‘Şehir Olarak Kayseri’ başlığı altında mevcut Kayseri şehrinin bulunduğu konuma ve şehrin genel durumuna, ibadethanelerine, ticari faaliyetlerine, Ermenilerin ticaretteki rolüne, şehirdeki hanlara ve Ermenilerin şehir merkezinde yaşadığı mahallelere değinmiştir.

‘Ahali Ve Ermeni Nüfusu’ adlı bölümde, şehirdeki Ermeni nüfusu hakkında genel itibariyle Ermeni yazarlardan, Ermenice yayınlardan, patriklik kayıtlarından ve Avrupalı seyyahların araştırmalarını dikkate alarak Kayseri şehrinin nüfusu hakkında istatistikler sunmuştur. *Arşag Alboyacıyan* şehrin nüfusu hakkında değerlendirmelerde bulunurken resmi istatistiklerden çok daha az yararlanmış ve bu konu hakkında genel itibariyle subjektif bir yaklaşım sergilemiştir.

Son olarak ‘Şehirde Geçmişte Olan Durumlar ve Yer Değiştirmeler’ başlığı altında Kayseri’nin Antik Çağ’dan Cumhuriyet dönemine kadar olan tarihini ele almıştır. Kayseri’nin genel tarihini ayrıntılı bir şekilde inceleyen *Alboyacıyan*, ayrıca şehrin ilk kurulduğu bölgelerden, şehrin almış olduğu unvanlardan, şehrin Hristiyan ve İslam dönemleri üzerinde araştırmalar yaparak bu dönemler hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bunun yanında Kayseri’nin Anadolu merkezinde yer almasından dolayı konumu itibariyle önemini defalarca vurgulamıştır.

Arşag Alboyacıyan’ın üslubu ve kendi değerlendirmelerinden yola çıkarak, kitabında sergilemiş olduğu tutum ve yararlandığı kaynaklar açısından değerlendirdiğimizde önemli bir kısmı Ermeni şahıslara aittir ve bundan dolayı da subjektif bir tavır ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca *Alboyacıyan’ın* Ermeni asıllı olması, Ermeni toplumunu ilgilendiren konularda daha hassas bir davranış sergilemesine de yol açmıştır.

Alboyacıyan'ın yazmış olduğu bu kitap, Kayseri'de yaşamış olan Ermeni halkı adına ve gelecek nesillere bir bellek oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır. Ayrıca bu kitap içerisinde Ermeni propagandasına hizmet edecek düşünceler ve değerlendirmeler de yer almaktadır.

Şehircilik tarihi adına önemli bir kitap olan ve daha önce tercümesi yapılmamış olan bu kitabın içerisinde yer alan 'Kayseri Şehri' adlı bölümün Türkçeye tercümesi ve bunun yanında bu gibi kaynaklara kolayca ulaşabilme imkânlarının sunulması tarihçiliğe ve tarihe farklı bir bakış açısı katacaktır. Bütün bu bilgiler çerçevesinde yapmış olduğumuz bu çalışmanın sonucunda, Kayseri'nin tarihsel, sosyolojik ve kültürel açıdan daha iyi tanınması, sonraki çalışmalara fayda sağlaması amaçlanmaktadır.

KAYNAKÇA

• Kitaplar

- Alboyacıyan A (1937) Badmutyün Hay Gesarioy (Kayseri Ermenileri Tarihi) (Hagop Papazian Matbaası, Kahire)
- Alboyacıyan A (2019) Malatya Ermenileri Tarihi (Aras yayıncılık, İstanbul)
- Aktan A, Tok Ö (2009) (Kayseri'nin 1910'lu Yıllarda Yayınlanan İlk Gazetesi Erciyes Metin ve Değerlendirme (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Altı K, Serpil S (2021) Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Ayverdi, İ (2011) Kubbealtı Lugatı, Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Neşriyat-Milliyet, İstanbul)
- Bardakçı M (2022) Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, (Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, İstanbul)
- Baskıcı M (2009) Bizans Döneminde Anadolu-İktisadi ve Sosyal Yapı (Phoenix Yayınları, Ankara)
- Bozis S (2020) İstanbul'dan Anadolu'ya Rumların Yemek Kültürü (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul)
- Cömert, H (1993) Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı 1831 (Kayseri İl Özel İdare Yayınları, Kayseri)
- Cömert, H (2010) 19. Yüzyılda Talas (Mazaka Yayıncılık, Kayseri)
- Cömert, H, (2018) 19. Yüzyılda Kayseri (Kendi Yayını, Kayseri)
- Cömert, H (2014) Germir (Mazaka Yayıncılık, Kayseri)
- Cömert, H (2010) Gesi Vadisi (Gesi Vakfı Kültür Yayınları, Ankara)
- Çabuk S, Demir K (2013) Türk Dönemi Kayseri Kenti ve Mahalleleri (Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 188, Kayseri)
- Çayırdag, M (2001) Kayseri Tarihi Araştırmaları (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 38, Kayseri)
- Çelebi, Ö (1974) Kayseri İli Çevre İncelemeleri (Tuba Matbaası, Kayseri)
- Dayıoğlu K (2019) Kayseri'de Ticaret ve Sanayi (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 145, Kayseri)
- Denktaş M (2000) Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Kıvılcım Yayınları, Kayseri)
- İmamoğlu V (2006) Geleneksel Kayseri Evleri (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)

- Doğan A. D (2018) Kayseri Medeniyetlerin BeŖiđi (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- EravŖar O (2000) Seyahatnamelerde Kayseri (Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri)
- Erarslan T (2020) TaŖların İzinde Kayseri 1880-1890 (Melikgazi Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Erkiletlioğlu H (2012) Kayseri Bağcılığı (Bel-Sin Eğitim, Hizmet, GzelleŖtirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayını-3, Kayseri)
- Erkiletlioğlu H (2016) GeniŖ Kayseri Tarihi (Bel-Sin Eğitim, Hizmet, GzelleŖtirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayını-5, Kayseri, 2. Baskı)
- Erkiletlioğlu H (2019) Kappadokia Krallığı (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Gazaryan, R. S. Türkçe-Ermenice Sözlük (Erivan, 2003)
- Göde K (1982) Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Ŗehri Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara)
- Göde K (2011) Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Ŗehri Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Günbattı C (2017) Kültepe-KaniŖ Anadolu'da İlk Yazı-İlk Belgeler (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Karatepe Ŗ (2021) Meydan ve ModernleŖme (İdealkent Yayınları, Ankara)
- Karpat H. K (2010) Osmanlı Nüfusu 1830-1914 (TimaŖ Yayınları, İstanbul)
- Karal E. Z (1995) Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831 (T.C. BaŖbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara)
- Kayseri Medeniyetlerin BeŖiđi (2018) (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Keskin M (2000) Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860 (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Keskin M, Hülagü M. M (2007) GemiŖteki İzleriyle Kayseri (Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri)
- Korhan T (2020) İlk Nüfus Sayımına Göre Kayseri'deki Gayrimüslimler (Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara)
- Köse M (2018) Kayseri Ŗehri 1830-1860 (Kayseri BykŖehir Belediyesi Kültür Yayınları Kayseri)
- Karaca B (2007) Doğu Ermenice-Türkçe Sözlük (Kurmey Yayınları, Ankara)

- Kuru Ç. A (1997) Kayseri’de Türk Devri Mimarisi (İlkgöz Matbaası, Ankara)
- Mildanoğlu Z (2014) Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000 (Aras Yayıncılık, İstanbul)
- Özbek Y, Arslan C (2008) Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri)
- Nazif, A (1987) Kayseri’nin Aynası (Mir’at-i Kayseriyye), (Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, Kayseri)
- Özdem F, Cömert H (2013) Erciyes’in Rüyası Kayseri: 19. Yüzyılda Kayseri’de Ortak Yaşama Kültürü, (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul)
- Pamukciyan Kevork (2003) Biyografileriyle Ermeniler Cilt IV (Aras Yayıncılık, İstanbul)
- Tekinsoy K (2011) Kayseri’nin İmarı ve Mekânsal Gelişimi (Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri)
- Tekiner H (2006) Gevher Nesibe Darüşşifası-Orta Çağda Öncü Bir Tıp Kurumu (Türk Eczacıları Birliği 12. Bölge Kayseri Eczacı Odası Yayını, Kayseri)
- Yedekçioğlu K (1989) Kayseri Ağzı I Deyimler (Özel İdare Matbaası, Kayseri)
- Yedekçioğlu K (1992) Kayseri Ağzı II Sözcükler (Beğendik Kültür Hizmetleri, Kayseri)

• Çeviri eserler

- Faroqhi S (2009) *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan. (İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul)
- Mccarthy J (1998) *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar. (İnkılap Yayınları, İstanbul)

• Makaleler

- Altuncuoğlu, N (2020) Türkiye Cumhuriyeti’nin 28 Ekim 1927 Tarihli İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Kayseri’nin Demografik Yapısı, *International Social Sciences Studies*, Kayseri, Sayı 69: 3836-3849.
- Çakmaklı, G (2018) Arşak Alboyacıyan’ın Gözü İle Erciyes, *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Şehir Kültür Sanat Dergisi*, Kayseri, Sayı 15: 75-78.
- Durmaz G. O (2015) Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı’nın Sonu: Kayseri 1918-1920, *Mülkiye Dergisi*, Cilt 39, Sayı 1: 9-36.
- Erdoğan H, Öz E (2016) Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Kayseri’de Teknik Anlamda Bir Girişim: Kayseri Uçak Fabrikası, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 32: 169-176.

Menek İ. H (2022) Araştırma Makalesi: Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahameniş İmparatorluğu, Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 1: 1-26.

Parmaksız E. İ (2007) Ermeni Tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihine Adlı Eserine Göre Kayseri'de IX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl Başıında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, Cilt 2: 137-153.

• **Ansiklopediler**

Arslan C (2015) Cıncıklı (Çiğdeli) Cami, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Cömert H (2015) Kayseri'nin Adları, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Çayırdağ M (2015) Hunat (Huvand-Huand) Külliyesi, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Çayırdağ M (2015) Danişmendliler, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Çetinkaya D. S (2015) Ekonomi, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Deveci S (2015) Kayseri Yer Adları, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Darkot B (1940) Kayseri, İslam Ansiklopedisi (İslam Ansiklopedisi, İstanbul)

Eravşar O (2015) Battal Cami, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Eravşar O (2015) Cami-i Kebir (Ulu Cami, Sultan Cami), (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Göde K (2015) Halil Edhem (Eldem), (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Huyugüzel Ö. F (2010) Tanin, (TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul)

Çorağan K. N (2015) Kayseri'nin Adları, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Kurtuluş R (2007) Sir Ousley Wilson, (TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul)

Kulakoğlu F (2015) Kültepe: Kaniş-Karum, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

İpşirli M (2002) Kayseri, (TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul)

İmamoğlu V (2010) Bağ Evleri, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Naskali E (2010) Şapur, (TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul)

Özcan A (2000) East India Company, (TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul)

Satoğlu A (2002) Eldem, Halil Ethem, (Kayseri Ansiklopedisi, Ankara)

Somuncu M (2015) Kayseri Şehri, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

Yayın Kurulu (2015) Bizans Dönemi, (Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri)

• Bildiriler

Altuncu T (2017) Ermeni Tarihçi Sebeos'a (VII. yüzyıl) göre Urfa Bölgesi. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri: I*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Ankara, 312-320.

Baydur N (1986) Erciyeş'in (Argaios) Eski Çağlarda Kayseri Halkının İnançlarındaki Yeri. *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri*, Kayseri Nisan 7-13, 3-7.

Güler O (1986) Kapadokya Sikkisinin Genel Tanımı ve Kayseri Darplıları. *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri*, Kayseri, Nisan 7-13, 8-15.

• İnternet Kaynakları

Pararani Armenian Dictionary, www.pararani.com Erişim Tarihi: 20.04.2022

Nişanyan Adlar, Türkiye Kişi Adları Sözlüğü, www.turkadlar.com Erişim Tarihi: 20.04.2022

Tbmm Kütüphanesi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1631> Erişim Tarihi: 20.04.2022

Salt Araştırma, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/3243> Erişim Tarihi: 20.04.2022

• Sözlü Tarih Kaynakları

Tuncay Sergen, 1951 doğumlu, üniversite mezunu, 2022.

• Tezler

Açıkgöz G. Ş (2007) Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Demirci H (2014) Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Arşag Alboyacıya'nın Hayatı ve Eserleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Ekmen-Özkalalı G (2012) Acemhöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Çağı Metal Eşya Üretimi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kaya A (2020) Almanca Seyahatnameler Temelinde Türkiye'ye dair Bir Kültür Rotası Önerisi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.

Kekeçoğlu Sonay (2007) Şer'iyye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

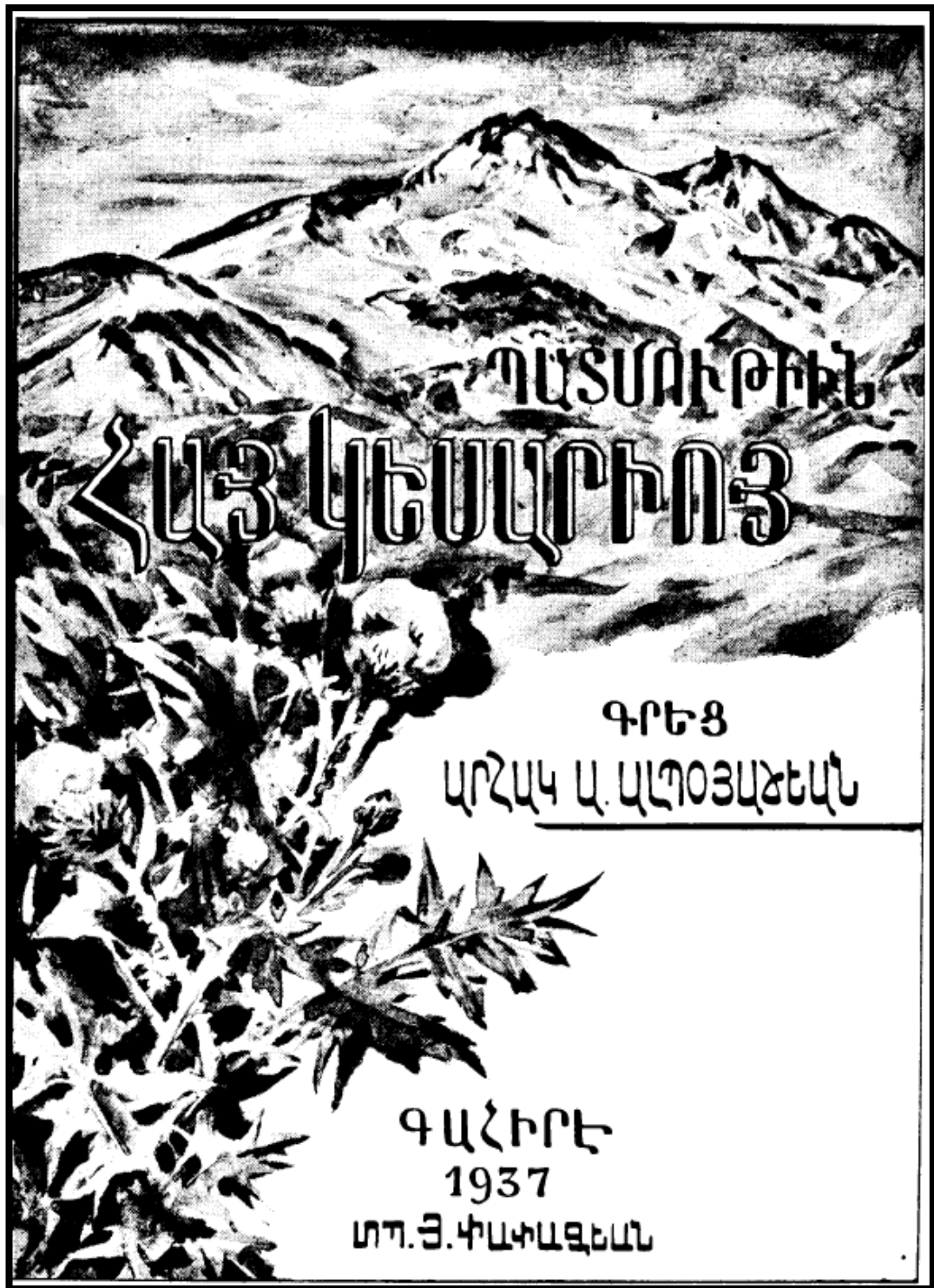
Pehlivan E (2019) Hristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri, Bursa Uludağ Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa.

EKLER

Ek 1. Arşag Alboyacıyan (1879-1962)⁴¹²

⁴¹² Arşag Alboyacıyan, **Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyun Hay Gesarioy)**, Cilt 1, Kahire: Hagop Papazyan Matbaası, 1937.

Ek 2. Kayseri Ermenileri Tarihi Adlı Kitabın Kapağı⁴¹³

⁴¹³ Arşag Alboyacıyan, **Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyun Hay Gesarioy)**, Cilt 1, Kahire: Hagop Papazyan Matbaası, 1937.

Գ. ՄԱՍ
ԿԵՍԱՐԻԱ
ԵՒ
ԹԵՄԻՆ ՀԱՅԱՐՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԸ

Ա.
ԿԵՍԱՐԻԱ ՔԱՂԱՔԸ

ՔԱՂԱՔԸ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱՆԱԾՔԸ ԻՐ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ

Պատմական այն սաղանցումին մէջ որ կատարեցի ցոյց տալու համար կապագովկիոյ անցեալը և հոն ապրող Հայ բնակչութեան կեանքը զանազան իշխանութիւններու տակ, առանձնացաւ արդէն թէ անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ Արզէսոի շուրջը գտնուած է մայրաքաղաք մը կամ մեծ կեդրոն մը որ քաւասին սիրտը եղած է, և որ քարերու ընթացքին մի քանի անգամ կործանած՝ սակայն վերաշինուած է, միշտ պահելով իր դիրքը և կարեւորութիւնը մասնաւորապէս իր առեւտրական կեդրոնը:

Այսօր ալ՝ զանազան անուանափոխութիւններէ, մի քանի անգամ կործանելէ և շինուելէ, անկումներէ և բարձրացումներէ և պատիկ շրջանակի մը մէջ անշուշտ, քանի մը տեղափոխութիւններէ յետոյ, գոյութիւն ունի մայր-քաղաք մը որ կը կոչուի Աեսաթիա, Պայսէրի կամ Ղայսէրի, և կը գտնուի 38°, 42', 52" հիւսիսային լայնութեան և 33°, 2', 36" արեւելեան երկայնութեան վրայ, հիշք Փոքր Ասիոյ կեդրոնավայրը, առեւտրական ուղղիներու խաչաձևուած մէկ տեղը, զանաւելով Եգէտկանէն և Վոսփօրէն Հայաստան և Միջագետք զաջող և Սեւ ծովը իսոսի ծոցին միացնող, համրաներուն վրայ:

Կեսարիա քաղաքը հաստատուած է ընդարձակ և քարուտ գաւտադեանի մը վրայ որ շատ կը նմանի ցամքած լճակի մը որուն մնացորդները ըլլալ կը թուին իր շուրջը գտնուած հաշիները: Աւանզութիւն մը որ վերը յիշուեցաւ (տես էջ 7) և որ թերեւս հնագոյն դարերէն եկած հասած է մինչև մեր օրերը, կարծես կ'արդարացնէ այս տեսութիւնը: Թէև այդ աւանզութիւնը արձագանգը կրնայ ըլլալ նաև Ետրաքունէն պատմուած այն փորձին որ Արքեղայոս, կապագովկիոյ թագաւորը, ըրած էր ծովանման լիճ մը գործնելու այդ շրջա-

Ek 3. Kayseri Şehri (I. cilt, 669-729)⁴¹⁴

⁴¹⁴ Arşag Alboyacıyan, **Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyun Hay Gesarioy)**, Cilt 1, Kahire: Hagop Papazyan Matbaası, 1937, 669-729.

նակը, փակելով թուփերով Մեղասի (Նարա-Սուխ) ու Կարմաշասի (Ջամանթի Սու) ընթացքները (տես վերը, 216-217)։

Կեսարիա հիմնուած Փոքր Ասիոյ մէջակողք բարձրացող ամենաբարձր լեռան, Արգէտի սարսառը, գաշտի մը մէջ, հարթավայրի մը բոլոր տեղատեղութեանց ենթակայ է, առանց օգտուելու անոր յատուկ եղած առաւելութիւններէն։

ԿԵՍԱՐԻՅԱՆ ԼԵՐԱՆԵՐԸ

Ձիւնապատ ու չրտառտ լեռնաշարի մը հովանին վայելելուն հակառակ, գաշտն ո՛չ միայն բարեբեր չէ, այլ և իր բորակային հողը չափազանց չոր և աղի է, այնպէս որ իր արտադրած բոքակը (կիւփերիլէ, salpêtre) որ վառօդի շինութեան համար պետական մենաշնորհ

է, չի փոխարիններ հողագործութեան կորուստը (Ռիզանդ Քէլեան, Բիւզանդիոն, Թ. 5582):

Թէև ծովէն 1100 մեզր բարձր է, բայց նոյն մակերեսովէն 3000 մեզր բարձր Արգէսս իր հսկայ զանգուածով կը փակէ Կեսարիոյ օդը, և զայն միշտ մշուշապատ վիճակի մէջ կը պահէ, ինչ որ հեռուէն Կեսարիոյ մօտեցող համարզին ուշադրութիւնը կը գրաւէ առաջին նայածքով (նոյն):

Նայ բազմակնուտ հրազարակազիրին՝ — որ իր մանկութեան օրերը բախտ ունեցած է ապրելու Կեսարիա — Արգէսսի վերադարձ այս ժխտական զերը օւրիշներ կը հերքեն ըսելով թէ այդ լեռը կը պաշտպանէ մասամբ Կեսարիան յաւիտենական ձիւնեղէն պատուարով մը, հարաւային տաք հասանքներու զէժ (Vital Cuinet, Turquie d'Asie, II. հտ. 308):

Կեսարիա, ինչպէս բոլոր լեռնային երկիրները, ենթակայ է կլիմայական խիստ փոփոխութիւններու: Տեսնուած է որ հարիւրամասնեայ ջերմաչափը հինգ օրուան մէջ +21°էն — 10°ի իջնայ:

1887ին, 15 Յունուարէն 1 ֆետրուար հինգեւասանօրեակին մէջ, առաւելագոյն ջերմութիւնը եղած է 6° և նուազագոյն՝ — 10°, բացառաբար 23 Յունուարին, ջերմաչափը իջնալով — 20 1/2°ի (նոյն): Կեսարիոյ մէջ ձմեռը երբեմն այնքան սաստիկ կ'ըլլայ որ արջեր և գալիներ, ձիւնէն հալածուած կ'իջնան քաղաք և անոր փողոցներուն մէջ կը թափառին:

Իսկ ամառը ջերմաչափը կը բարձրանայ յաճախ +33°ի, բայց անկէ աւելին շատ քիչ անգամ պատահած է:

Թէև V. Cuinet (նոյն, էջ 309) կլիման բաւական չոր և առողջ ցոյց կու տայ և ժողովուրդին մէջ աւարածուած յօգացաւը կը վերադրէ, մանաւանդ աղքատ գասակարգին, առհասարակ յաճախ փողոցէն ալ ցած միայարկ առններու մէջ ապրելուն, սակայն իր այս տեսութիւնը շատ ճիշդ ըլլալ չի թուիր, վասնզի քաղաքը խոնար և արդէն իրնէ քանի որ հարթ գետնի վրայ կառուցուած և ամէն կողմէն մօտէն և հեռուէն լեռնաշղթաներով շրջապատուած՝ չուրերու հասովայր չունի և այս պատճառով իր շուրջը հազիւ մէկ ժամ հեռու կը գտնուին շատ մը ճահիճներ և լճակներ:

Այս լայնատարած շամբը, կամ եղեգնուտ նահանգայրը, մանաւանդ ամառը, վատառողջ կը դարձնէ զայն միշտ պահելով միգամածի մը մէջ, և ամառն նոյնքան խոնար՝ որքան ձմեռը: Հակազդելու համար այս շարիքին հարկ էր շորքնել այդ ճահիճները, սակայն հանրային առողջութեան նուազ հոգածու նախարկ սերունդները, թող լեն տուած որ ձեռներեց կառավարիչները ընէին այդ բանը վասնզի Կեսարիոյ այդ ճահիճները, ուր մեծաքանակ կը բուսնին կնիւնը (օրուն տեղացիք պլեյի կ'ըսեն՝ այսինքն կակուզ), մէջը լեցուն եղէզը, քաղաքին վառելանիւթ կը հայթայթէին: Այնպէս որ քաղաքին մէջ ամէն տարի կամահարակներ կը ծագէին:

Ասանց այդ ճահիճներուն գոյութեան ալ Կեսարիա իբր քաղաք մը, որ կառուցուած է հարթ դաշտի մը վրայ, ուր ամէն տեսակ աղտոտ շուրքեր կայուն կը մնան և կը նեխին, չի կրնար առողջապահիկ վայր մը նկատուիլ, մանաւանդ երբ քաղաքը կոյուզի չունի և տուները՝ իրենց աղտոտութիւնները իրենց մէջ պահելու գատապարտուած են:

Հետևաբար զարմանալի պէտք չէ թուի եթէ խոնաւութեան հետեւանք՝ յօգացաւր — զոր տեղացիք առ հասարակ մարմնումով (massage) կը զարմանեն — այնքան շատ տարածուած է, նոյնպէս մանուկներու մէջ առ հասարակ չափազանց տարածուած են ամէն տեսակ կոկորդի ցուերքը, մասնաւորապէս զեղձերու (amygdale) սուսկցքը, որոնք նոյնպէս հաւանորէն խոնաւութեան արգասիքն են։ Սակայն V. Cuiet (Ա. 309) կ'ըսէ թէ ասով հանգերձ խիտ առաջացած տարիքով ձերուներնր հազուադիւս չեն կեսարիոյ մէջ, ուր կը հաշուուէին երբեմն բազմաթիւ հարիւրամեաներ, մանաւանդ Հայ բնակչութեան մէջ, ինչպէս կը շեշտէ յատկապէս։

Փաղաքացիք իրենց բնավայրին ազատազլութիւնը չեն կրցած զարմանել իրենց բնակավայրերու կառուցման եղանակով։ Ինչո՞ւ արդեօք կեսարացիք պարծանքով կ'ըսեն թէ «Կեսարիա շինուած է հատուով»։

Ինչ հաշուով սակայն, ո՞չ ոք գիտէ։

«Կարծես աշխարհի սմեմամեծ քաղաքն րլլար ուր բնակչութեան սահմանւած գետերն եղ րլլար, ուր կանգուն մը հողը գետեր զոց մը լիւայի՝ Կեսարիոյ տունը խոնուած են հով հովի։ փողոցներ, այո՛, կան փողոցներ, ամէնէն բանուկ տունը յայտուրիւնը հազիւ կը հասնի 4 կանգունի՝ բացառութիւնով հանդերձ ու այս կուտակուի, խոնուի ի՞նչ բանի վերագրեմք Կեսարիոյ նախնեաց հով, ուրի՞նչ բանի չենք կրնար ընծայել այս խոսքուծք բայց եթէ՛ սրպէտի մեակելի հողեր գրաւուած չըլլան, սրպէտի դասն ընդարձակ ծաւալի աչի՞ն ձեւորեման սահմանէն անդի՞նս (Ծ. Երկաթեան, Բիւզանդիոսն, Թ. 1116)։

Սակայն բուսականութենէ զուրկ իր հողը ոչինչ կ'արժէ, հետևաբար կեսարացուց այս բնագոյային խնայարարութիւնը, իրենց սիրահան բառով՝ հաշիւը, կ'երեւայ թէ քաղաքին շինութեան մէջ ալ ի գործ գրած են, աննպաստակ, և քաղաքին ազատազլ միջավայրը աւելի շեշտած։ այնպէս որ W. G. Blackie (The Imperial Gazetteer A. General Dict. of Geography, etc. հա. Բ. էջ 40) ինքզինքին իրաւունք առած է զրելու քաղաքին նկարագրութեան մէջ թէ «փողոցներն են, և անոնք աղտոտ ու կրնայ ըսուիլ թէ արդոք քաղաք ժամանակ կը բարեւ։ Թ. Որբերեան որ կեսարիա այցելած է, խոսելով քաղաքին փողոցներուն վրայ կ'ըսէ թէ «փողոցները, ոլորուն ու կորագիծ են, միւղիներ կը համրեն սրան վերկեան առայ իրարէ կը փախչին, կնացող սուսերու ցանցը հիւսելով» (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1903, էջ 968)։

Գալով տուներուն կեսարիոյ ամենամեծ մասին մէջ անանք կը պահանջեն իրենց դարեր առաջուան ձեւը, երբ արտաքին ազանգութեան համար, քարէ շորս պատերու մէջ կը շինուէին, փողոցէն լուսամուտ շունենալով, այլ բոլոր օդն ու լոյսը ներքին բակէն ստանալով։

«Բակ մը, սրուն հոս պարեզ անունը կու տան, յետոյ երկու բաժանում՝ երկու խորտույ ասնդուխներով, և սենեակներ՝ բոլոր կեսարական տուներու սենեակներուն նման, որոնք յայտ բակէն կամ ձեղունէն կ'առնեն և փողոցին վրայ բացուող պատուհաններ չունին երբեք» (Վ. Թէքէեան, Կեսարիա, երբուդարձի և բնակչութեան օրագիր մը, 1913 Ուպա. — 1914 Յունուար, ժողովրդի մտքի ՁԱՅՆ, Թ. 821)։ Անանք քրանսերու տեսնելիս առ հասարակ, մանաւանդ հին շէնքեր, չորս պատերով, և իրարէ անբաժան սուֆա-թափառան կրկնակ շրջաւաններով սրանց անամէկբարձն պատուհանները ծակեր են սուկ՝ առտուտակներէ բացուած կամ անոնց դրացի բարձունքներէ, նեւու փողոցէ, ժխտէ,

դիտել: Արևի լոյս եւ լուսնի եղ ճազի ճազ կը մեծն ասանցմէ ներս, բան-
տարկեայ բնակիչներուն բախտակից բլլալու երկիւղով» (Աշտ քհ. Երկաթ,
Ամէնուն Տարեցոյց, 1923, էջ 362): Այդ տունները առ հասարակ միայարկ,
հողէ տանիքներով պատասպարուած են եւ չլաւ կառուցուած, թէև
շատերը չեղքուած ու աւերուած՝ 1835ին պատահած երկրաշարժի մը
հետեւանքով» (W. G. Blackie, The Imperial Gazetteer, A. General Dict. of
Geography etc. հա. թ. էջ 40):

Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիկեան որ ամէն պարագայի մէջ այս երկրա-
շարժէն առաջ գրի առած է իր գործը, ինքն ալ կը հաստատէ թէ ժթ.
գարուն սկիզբը ընտնուել տանց ի կոփածոյ քառանց, ունին ի վերայ տանիս
եւ կու տայ սա հետաքրքրական տեղեկութիւնք թէ քրագմաց սովորու-
թիւն է զօրմունս ի ներմուտ զարդարել յախճապակեայ այսինքն ժուռժուռի
անօրով եւ ի վերայ դրանց որ եմ կամարաւեմ՝ գրել զանունս յարեանց»
(Աշխարհագր. Ա. մաս, Ա. հա. էջ 312-313): Այս սովորութիւնը հաւանու-
րէն վերջին ժամանակները շնչուած է վասնզի նորերու կողմէ չէ
շիջուած:

Տուներու շինութեան այս կերպը, քարաշէն, առանց ձեփի(1) ու
հողէ տանիքով, այն օղուտը միայն ունեցած է որ կետարիոյ թաղերը
մեծ հրդեհներէ զերծ մնացած են, մինչ փոյտայէն շուկան տարող-
ջովին այրած է մէկ գիւղերուան մէջ 1872ին (Յ. Քէչեան, Բիւզանդիոն,
թ. 5582):

Տնայինութեան այս կերպին մէջ զեր կատարած բլլալ կը թուի
երկրին հարթիային հանգամանքին բերմամբ երկրաշարժներու յաճա-
խութիւնը, որ վասնզաւոր կը զարձնէր բազմաթիւ շէնքերու կա-
ռուցումը:

Ասով հանգերծ, վերջին տարիները, շինուել սկսած էին արդիա-
կան տուներ, որոնք անշուշտ պիտի գարմանէին, բնական անպա-
տեհութիւնները, որոնցմէ մէկն էր նաև քաղաքին բնօղ ազդիւրնե-
րէ զուրկ բլլալը, թէև ունէր շրհարներ որոնց շուրք լեզի էր սակայն:

Քաղաքը իր խմելու ջուրը կ'օտանայ Արզէսէն, զեանափոր ձամ-
բաներով, Այս ջուրը ո'չ համով է եւ ո'չ ալ առողջարար: Քաղաքին մէջ
կան 121ի չափ մշտահոտ ազդիւրներ(2), որոնք կը գոհացնեն քաղա-
քին խմելու ջուրին պէտքը, առանց սպասելու երկիւղը տալու: Այս
ազդիւրներու ջուրերը կու գան երեք ակերէ, որոնք են. 1. Պէտլիք
Ա. կուան, 2. Քուսլուք, 3. Մաքպուլ Սուլու: Ասոնցմէ լաւագոյնը կը
նկատուի վերջինը (Քէմալէտաին, էջ 42):

Տեղացիք՝ քաղաքին աշխարհագրական դիրքի այս անյարմարու-
թիւնները մասամբ գարմանած են ամառը զրեթէ քաղաքը պարպե-
լով եւ շրջակայ այգիները եւ գիւղերը ազատտանելով: Մանաւանդ ա-
մառը, երբ ճանճայիլն նեխած օղ մը կ'ապակակնէ մրնոյրեր կետարիային, ...
եղպիցիներ... կառօք կը կաւեն իրենց դիմաց կանգնող թեւակուռ Արզէսի
այլուտ սարին պազուկ ձիւնեռուն, ծաղոյթաւ ոչխարներու պէս եւ ամէն տարի

(1) Barth գրեւել կու տայ թէ տուներուն վերի մասերը առանց
ձեփի են երկրաշարժերու վախով (Encyclopédie de l'Islam, էջ 703):

(2) Տիգրան Յրէնկեան անոնց թիւը նշանակած է 80, սակայն Քէ-
մալէտաին (41) հիմնուելով Նազիթ անուան անձի մը գրածին (Էրճիտա
կողէթատը, թ. 73) վրայ 121 կը նշանակէ:

անոր ստորոք կամչող հազարաւոր այգիներ կը քափին մաքուր ող ծծելու համար (Կ. Կ. Տէղէլեան, Մուրճամուկ, Թ. 591):

Տենդագին տաքը և անտանելի խոնաւութիւնը հարկեցուցիչ կը դարձնեն այս անդափութութիւնը որ կը կատարէ քաղաքին բնակիչներուն մեծագոյն մասը, շրջակայ այգիները և զիւզերը երթալու համար, ամառնային եղանակին:

Այդ ժամանակամիջոցին քաղաքին բոլոր թաղերը բացարձակ կը դատարկանան: Ոմանք իրենց տունները և զոյքերը կը վատանին պահպաններու հսկողութեան, իսկ ուրիշներ, ամէն ինչ որ ունին կը փոխադրեն զիւզ, որով բան մը չի մնար գոչցուելիք:

Չաշտոնատարները, վաճառականները և բոլոր անոնք որ քաղաքին մէջ գործ ունին, առտուն կու գան քաղաք և իրիկունը կը դառնան զիւզ: Բոլոր ճամբաները, բոլոր կածանները առտուան և իրիկուան պահերուն ողեւորուած են: Մասնաւորապէս իրիկուան ամէն տեսակ գրաստներու վրայ հեծած հազարաւոր հեծեայներ, կը դառնան պղտիկ խումբերով զէպ ի տուն, ուր իրենց ընտանիքները կ'սպասեն երեկոյեան ճաշի:

Անոնք որ զիւզը տուն չունին և չեն ալ կրնար հրախրուիլ սեւէ աւելի հարուստ ազգականէ կամ գրացիէ մը, կը վարձեն սենեակ մը վանքի մը մէջ, և ասով կը նպաստեն հասոյթ մը ապահովելու այդ հաստատութիւններուն: Վերջապէս, ի չգոյէ լաւագոյնին, ամանք կը գոհանան գրացի զիւզի մը մէջ վարձուած սենեակով մը:

Կեսարական բարքերու մէջ հետեւարար առօրեայ կեանքի մասը կը կազմէ այս սովորութիւնը որ ժողովուրդին լեզուին մէջ ցայգի ելլելիս բացատրութեամբ կ'արտայայտուի և որ զիր նեղակէ 4-5 ամիս քողուլ բազմն ու իր փոշին, իր բուրումներն ու նեղ փողոցներ, իր պատերուն ետին, բակերու վրայ մայրոց պատահաններով տուներ, եւ զալ ազատէն տարածուիլ այստեղ, զիւր բացողեայ պատկիլ ամիթին վրայ եւ ցերեկը բուրիկ պոսիլ որքանակներու մէջեղ...» (Վ. Թէքէեան, Ժողովուրդի Չայն, Թ. 810):

Առ հասարակ բարեկեցիկ և միջակ դասուն և նոյնիսկ անկէ վար դասակարգին պատկանող ընտանիքներ ունին իրենց սեփական ամառանոցները:

Շեր ամառանոց կ'ըսենք ընթերցող պէտ է որ երեւակայէ աւելի կամ նուազ ճանգասուէ պայմաններու մէջ շինուած միտ քառակն տուն մը, եւ աւելի կամ նուազ տարածութեամբ այգիսան մը: Ազգասներու ամառանոցները սովորաբար միայնակ են, կը բաղկանան միակ սենեակէ մը եւ յարակից պատշգամբ մը՝ երկու կողմէն բաց, նաեւ փոքր քառակն յասակուած բակէ մը: Այս կարգի ամառանոցներ իրենց հարեւաններէն կը զատուին քառակոյտերէ ձեւացած բուրով: Իսկ հարուստներու ամառանոցները, ընդհանրապէս երկարակամի են, մէկ կամ քանի մը սենեակներ, խոնամոց մը եւ պատշգամբ մը կը կազմեն վարի յարկը, իսկ վերի յարկը՝ Մուհաճէր կոչուած գոց, կամ քանի մը կողմէն բաց սենեակներ: Հարուստներու ամառանոցները հաստ պատերով եզերուած են (Ձեռագիր Եզրագրեանի):

Այս ամառանոցները որոնք շրջապատուած են այգիներով կամ պողոտաներով, հետաքրքրականորէն հիմնուած են զազաթներուն կամ կողերուն վրայ այն բլուրներուն որոնք Արզէոս լեւրան վերջին հանգիստաբանները (contre forts) կը կազմեն:

Եկեսարիոյ հարաւային արեւմեան ծայրէն կ'սկսին Արզնոս լեւրան անա-

չին սանդխամասերը կազմող բնակիչները: Ասեց մէջէն Բաղաթիւն ամենամօտն
են *Պէշտէֆէլէր* անունով ծանօթ բնակիչները: Ասեցմէ յետոյ կուզան *Էօզի-
շէհիբի* բարձունքները եւ *Արապլար Կէօթի*: Հին Կեսարիան այս բնակի-
չներն վրայ շինուած էր ըստ աւանդութեան: Հիմա ամենց վրայ ցրցնուած են
Բրիտանացի եւ ընդհանրապէս Հայ բնակչութեան ամառանոցները...:

Արապլար Կէօթի անդին՝ Կ'սկսի Արգեղոսի աստիճանաբար բարձրացող
սարայանքը, որուն վրայ շինուած են Թուրք ամառանոցներու՝ շինարարներով
միտ ազգաս, բայց կանաչութիւնով աւելի հարուստ շէրք, ինչպէս նաեւ Բանի
մը քուրք գիւղի խառնիլակներ, հաստատուած սալառամօտ բարձունքներու կը-
ղերուն:

Կեսարիոյ հարաւէն, գրեթէ երկու փարսան ճեռուէն, ու դաւազնեկէն
սկսելով ծայր կու սայ ուրիշ ամառանոցներու շէրք մըն ալ, *Փարա Տէրէ* եւ
Էշէք Մէրաանք կը կոչուի(1): Ասեմ հետզհետէ կը բարձրանան, կը մազլլցին
դէպ ի Արգեղոսի ճիւղաւորին Արեւելեան կողմերն ի վեր եւ կ'ընդլայնուին
Հիսարճք կոչուած քուրք գիւղի մը այգեռաններուն:

Այս դալարագարջ ու ընդարձակ լեռնադաշտին վերեւ ճիւղանոց անսա-
նայանքի մը դիրքով կոկորուած է Իլիճու լեռը, տեղացի հացագործներու
Քիւլաճի ձեւն ունի ահ: Անոր հիւղ Բաղիկը՝ դէպ ի արեւմուտ գոուղ մազե-
րով գանկի ձեւով կ'որոցուի մը կազմած է խճարյուր մը, որ անուն չունի:
Ասիկա, դէպ ի ճիւղաւորին արեւմուտ, այսինքն Բաղաթիւն հիւղ արեւմուտքը,
մօր Քէն քոտ անառակ սրգիի մեկուսացուցով կանգնած է *Շըլաշիլ*(2)
բարձրաւանդակը՝ պատկանիլի հեռաւորութիւն մը պահելով Արգեղոսէն, իր
Բաղաթիւն կը դալարագարջին *Արգեղոս* Թուրք ամառանոցները, իսկ իր ոտները
կը քրչէ *Աճի Էսյ* գետակը: Անդին դէպ ի հարաւ, Բաղաթիւն հիւղ դիմացը
արմատ դրած է պղնձագոյն բարձունք մը, հիւանայի երեսոյք մը ունի ան մանա-
ւանդ գարեան ամիսներուն երբ իր հողին կարմիր գոյնին հետ կը խառնուի իր
կողերուն վրայ մշակուած արտերուն կանանցը: Չարմանայի գարեուղութեամբ
մը, ոչ իսկ ժայռի քեկուր մը խոցոտած է անոր սղորկ մակերեսը: *Փըզըլ Թէֆէ*
կ'ըսուի ան ու կը հսկէ *Փարա Տէրէ* եւ *Էշէք Մէրաանք* կոչուած ամառանոց-
ներուն մէջտեղ: Անկէ գեղեցիկ ձորով մը բաժնուած է ուրիշ հրապուրիչ լեռ-
նակ մը, մասկական գոյակի ձեւով հողի ուռուցք մը ունի գագաթին: Անուն
չունի ան, բայց համեմատեալ է ան իր ժամադրավայրը եւ ապաստանը Թուրք
սրիկաներու որ իրենց առեւանգած կիները հոն կը տանին՝ խաղցնելու համար:
Վերջապէս այս բարձունքին կիցը, դէպ ի արեւելք, այսինքն Կեսարիոյ հարաւ
արեւելեան անկիւնը լայնախարիօսի դիրք մը բռնած են՝ քրտական եւ յունական
յորդորուցով *Այ-Վասիլ* իսկ հայկական անուանումով *Քարսեղ Հայրապետի*

(1) *Կեսարիոյ այգիները* զառ զառ մասերու բաժնուած են և
Իւրաքանչիւրն ունի իր տեղւոյն ու գիւրջին կամեմատ առանձին ա-
նուններ, զոր օրինակ Փարասէրէ, Ասարնք, Չայ, Պիլլօր, Մէրօիւզանլը,
Կիւլլէ, Փըզըլ Թէօք, Կէսերն, Հէրիբլէր, Պէնէն, Մէրէկ Մէլսանը, Մախա,
Փարսանլիքան, Հասանազ, Արապլար Կէթիլի, Կաթիլի, Շախախ, Էյրի Պու-
նազ, Պէ Թէֆիլէր, Աղեսազը, Կէսէլլէր, Քէրկեան, Պէլ Պաք, Չուկուր, Փանլը
Նուր, Փրամուր և այլն (ՀԱ. 1899, էջ 15):

(2) *Կեսարիոյ* Հուկէս ժամ հետու է: *Այսպէս կոչուած է շատ օձ
գանձուելուն համար: Լեռան միայն մէկ կողմ մշակուած է: Եւրեւի կողմը
լեռն ու խոզան է և քրտակար օձերու կայան:*

խարեանքները, իրարու վրակամ ժամանով, բայց անբազազ պարհներով: Կեսարիոյ սրբազան լեռն է անիկա:

Անա այս բարձունքներուն վերեւը, դէպ ի հարաւային արեւմուտք, կը բարձրանան այնքառ Արգեղասին զոյգ զազարներ՝ մտապահակ, վիրխարի ապաւաններով խոժոռած, եւ մահաբաւեր գահաւանդներով կնճառ: Ան իր օժանդակ բարձունքներովը, զորս յիշեցինք, կը պարփակէ Կեսարիոյ հարաւային եւ արեւմտեան կողմերը:

Անդին, Տորաւն անբազազ ճիւղ մը ճարաւէն դէպ ի հիւսիս երկարածը՝ լեյով, կը սարդի Այ-Վասիլի կողին տակէն ու աստիճանաբար խոնարհելով, վերապէս կ'իջնէ դառազեփճը: Այս բլուրներու տարն այ կը կազմէ Բաղափն արեւելեան շրջապատին զիծը: Անոնց վրայ՝ քաւ կանանչներու մէջ հեղզօրէն ընկողմանած կ'երեւի շատ մը գիւղերու, որոնց կարգին են *Քալասա*, *Տէրէ-Վանք* եւ *Կէրմիր*՝ հայարեան, եւ *Չինճիտէրէ* ու *Էնտիւլիւք* յունական գիւղերը, իսկ անոնց ետին՝ մէյ մէկ ճկարագեղ դիրքերու մէջ գեեղուած են *Գէլէկէտի*, *Էֆքէրէ* եւ *Նիրդէ*՝ հայարեան ու *Տարսիեախ* յունական գիւղերը:

Գալով Կեսարիոյ հիւսիսային շրջանին, կազմուած է արեւելէն դէպ ի արեւմուտք երկարած միաձու բլրաշարով մը, լիւր, Բորոս, սեղ սեղ կրաքարով, Բանի մը գիւղերու կնճախներ եւ *Մուճուսուճ* կոչուած գեղեցիկ գիւղը փակած կը ձեւնուին:

Անա այս վերջին բլրաշարին ետեւէն արեւելէն արեւմուտք ուղղութեամբ կը հոսի Ալիսը անճուղի, բայց մահաբաւեր հանդարտութեամբ: Իր ճեամաւոր միակամար կամուրջը(1), հազիւ տասնեակնից մղոն(2) հեռու է Բաղափն կառուցուած է դարեւ առաջ: Անիւղ եւ Թուրք սիրապետութեանց ընթացքին կատարուած ճորտութիւնները սրբած են անոր հին արձանագրութիւնները. հեծեալաբար դիրքին չէ որոշել այնոր որ հունակա՛նք է Հառվմէական յիշատակ մըն է ան(3)» (*Ձեռագիր Նիւրազարեանի*).

Այս գեղեցիկ շրջապատին եւ այդ օդառուն եւ բարձրագիր վայրերուն մէջ է որ կեսարացիք ո՛չ միայն կը կազմաւորուին տառաջ սօրի մը մէջ, հեռու քաղաքին փոշիէն եւ խոնաւութենէն այլ նաեւ իրենց կեանքին մէջ կը մայնեն փոփոխութիւն, պարտերելով իրենց աչքերը դաւարիներու հմայքովը ու երկարածաչափ սարերու շարքէն անդին տարածուող ընդարձակ հորիզոններու անսխիւքով, որմէ զուրկ է քաղաքը իր անհորիզոն ու ցածը թաղուած գիրքովը:

(1) Այս պատճառով կոչուած՝ Թէլ Կեօզ: Այդ միակ կամարը 27 մէթր լայնք եւ 18 մէթր բարձունքիւն ունի (Քէմալեօսին, էջ 93):

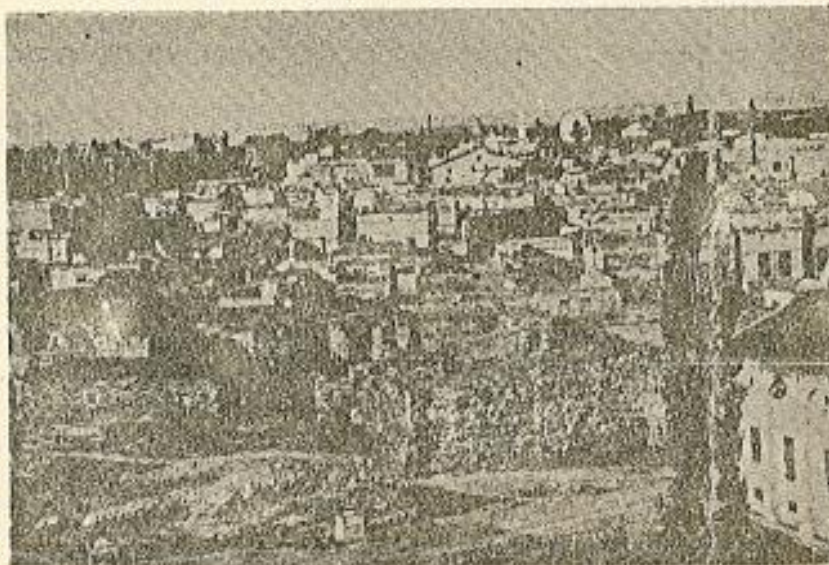
(2) Քէմալեօսին (93) 30 քիլոմէթր հեռու կը նշանակէ:

(3) Հանդուցեալ Նիւրազարեան պատմական սխալ մը կ'ընէ հոս, վասնզի այս կամարը իր իսկ վրան կրած արձանագրութեան համաձայն կառուցուած է Սելջուկեանց շրջանին շինութիւն 599ին (=Քր. ի 203) Ռիւքնէտտին Սիւլէյման Բ. Ռումի Սուլթանին ժամանակ: Էվլիյա Ձէլէպի ալ նոյնպէս սխալմամբ անոր շինութիւնը Գոճա Սինանի ճարտարապետութեամբ Սիւլէյման Գանուրի Օսմ. Սուլթանին վերադրած է (Քէմալեօսին, 93-94):

ԿԵՍԱՐԻԱ ԻՆՐ ՔԱՂԱՔ

Կեսարիա իր աւելի քան 12.000 խառցած տուներով, ուսիններու թուխ սաղարթներով մշուշուած, գիւղի մը անշուք տեսքով կը նկարէի գաւաի մը մէջ, որ Արգէտի հիւսիսային կողմը կը տարածուի։ Քաղաքին ընդհանուր տեսքը, ոչինչ ունի հրապուրիչ, չեռուկն ընդարձակ և անդալար գերեզմանատան մը, իսկ աւելի մօտէն աղքատ գիւղի մը երեսօյնն ունի, իսկ ներքը՝ բուրբոզին անհրապոյր, ցեխով և աղասառնեամբ, քայքայուած բազմաթիւ համրաներով և խեղճ ու յանախ աւերուած խարխուլ տուներով քաղաք մըն է։

Ճնուրբիւնը Կեսարիան չէ օժտած իր գեղեցկութեամբ, բայց ի քանի մը աչի քարեղ շէնքերէ՝ գեղեցիկ կազափ մը երեսօյրը չէ որ կը պատկերանայ. ա՛ն է

ԿԵՍԱՐԻԱՅ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷԿ ՄԱՍԸ

անոր արտափն ծեօքը, թէև ներհնապէս ունենայ իր ծոցը կազափ վայել տուներ։ Փողոցներն այնքան մաքուր չեն, չես լսեր հոն բուրի խոյոց մը, առուակ մը, որ օժապտոյս գալարի այս կամ այն կողմը. հոս, տուները պարտէզներ չեն սրբապատեր, ոչ ալ անտառներ՝ որ իրենց հանելի դրացնութիւնն ընծայեն կազափին։ Իր բոլոր սեսարանը կը կազմէ յաւիտենական Արգէտս, որ Արգոսի աչքով կը դիտէ կեզ, եւ սնկուած է գլխուդ վրայ ո՛րեւ ալ բլլաս, աւա՛ղ, ամ ալ միտս աւա՛ն, միտս պազը, ոչինչ ունի գեղեցիկ, զի գեղեցկութիւնը լեռներու մէջ բաժնուած ասեմ Ալպեանք յափեսակամ են զայնօ (Ե. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, Թ. 2087)։

Շերկու գլխաւոր ուղիներ կան կազափ մտնելու համար. մէկն է Սերաս-

սիոյ, իսկ միւսը Էնգարէի եւ Գոնիայի միացեալ խնդիրները: Առաջինը հիւսիսային արեւելէն, իսկ երկրորդը հիւսիսային արեւմուտէն կ'առաջնորդեն անցորդը Բաղամ: Այս երկուէն որո՞վ ալ կեանքիս մասին հարկ ըլլայ, մասնաւորապէս անցնիլ քրտաբան փողոցներէ, նեղ ու զիզակ, գորս կ'ըզեմ միայնակ ու ցածուիկ հիւզակներ: Մտրդ մասնապիսի փորձուէր մէյնէ կ'առաջնորդու գանձակ, միասնաբար մտաւանդ որ փողոցներուն մէջ մտրդոցմ աւելի տուններ կը վրասան, քիչ յետոյ փարախներ կ'առնելու պիտի մղուէր, տեսնելով որ անոնց պատերուն վրայ քրիթի հաստներ փակցուած են:

Քաղաքին կեդրոնական մասին մէջ միայն կարելի է հանդիպիլ շէնքերու որոնց վրայ նայուածքը կրնայ քիչ տես հանդիպով կանց առնել: Այդ մասին բնակիչներն են առաւելապէս Հայերը, եւ ցանցառարար Յոյները: Անոնք կ'առաջնորդեն են ո՛չ թէ միայն հոյակապ եկեղեցիներ, այլ նաեւ արդիական բազմաթիւ բնակարաններ, յուսուտ, հանգստաւտ ու շէնք: Պէտք է գիտնալ թէ կեանքիս յոյները Բաղամէն են առանց բացառութեան, արդէն Բաղամ առաւ ու աման շինութեան նկար չիկայ այդ կողմերը եւ կեանքիս զեռ երկար դարեր փայտի կամ ազիւսի պէտքը պիտի չզգայ: Փո՛ւտ իր անսպասուելի հանձնարում: կեանքիս տես անտուր է նաեւ արտաքին շէնքեր պահելու համար իր մէջ» (Եղիազար-Կանի Զեռագիր):

Քաղաքին մէջ ո՛չ նշանակելի հնութիւններ եւ ո՛չ ալ նարտարապետական կամ զեռարուստական արժէք ունեցող յիշատակարաններ բազմաթիւ են:

Հիւսիսէն եկող նարտարգ մը կը տեսնէ զմրէթներ եւ երկնասուսայ մինարէներ: կ'երեւին նաեւ, բերդին պատերն ու թիւրպէները (Albert Gabriel. Monuments Turcs d'Anatolie. Ա. հտ. 1):

Իրր թէ Մալթիք եւ Nauman ըստ ինչ կողմեր որ կեանքիս կեդրոնական ֆոքր Ասիոյ ամենէն զեռեցիկ եւ ամենէն տղաւորիչ քաղաքն է (Encyclopédie de l'Islam 703) մինչդեռ մինչեւ թուականներուն աւրիչ ուղեգիր մը՝ Ainsworth ոչ մէկ զեռեցիկութիւն կը գտնէ հան (Albert Gabriel. Ա. Փիւմալտիսի, 22):

Գ. Ս. Գոզոսեան (Արեւ. ժ. 1. տարի թ. 4827) կը խորհրդածէ թէ զեռերեւի թէ Մալթիք կեանքիս մասն է քրիստոնեաներու թաղին կողմէ, իսկ միւսը Եռզրասի նարտի զալով մասն է ցեխոտ եւ ամայն փողոցներէն, ինչպէս որ էին եւ թերեւս ալ են այժմ թրքական թաղերը, թէեւ ընդհանուր պատերազմէն ետք հայկական եւ յունական թաղերն ալ կորսնցուցած են իրենց հին շէնքերն ու շէնքութիւնը:

Մարգաման որ նոյնպէս կ'ապագովկիս աչցելով է ուսումնասիրութեան համար, յուսախար եզամ է նարտարապետական հոյակապ յիշատակարաններ չգտնելով հան, այլ միայն Սելջուկեան շէնքնէն մտայնած բերդը եւ քանի մը մզկիթներ որոնք նարտարապետական եւ հնագիտական արժէք կը ներկայացնեն:

Վ. Թէքէեան՝ զինուորական Մալթիքի եւ միւս հնարապետութեան արժէքով չգիտելով անշուշտ քաղաքը, կարծես թէ յուսախարութեան մը կը մտածուի, երբ առաջին անգամ կը տեսնէ զայն, ինչպէս արտայայտած է իր կեանքիս ուղեւորութեան օրագրին մէջ գրելով.

«Ա՛յս է կեանքիս— կը խորհիլ թիւրքէն՝ երբ կ'առնէր հնարները կը մտածուէր իմ մտաւոր եւ պատկերու մտաւորային: Լեռան ստորոք, երկար ու նեղ Բաղամ մը, մտաւտ մտուով կամ փոխով սօզուած: Բայր շէնքերը գորս եւ Բաղամիւն կ'երեւին աչիս, միմչե իսկ գմբէները, միմչե իսկ միւսերը:

— Իրարու խառնուած, իրարու մէջ մտած քառամկիւններ, որոնց վրայ ոչ մէկ գիծ՝ ուր այլք հանգչիլ կարենար: Եւրոք՝ ոչ մէկ կամանչութիւն. բոլոր լեռները ծածկուած են հրաբխային քարերով: Այս երկրին մէջ ծառ չկայ կարծես:

— Վերջապէս, ա՛յս է Կեսարիան...»

«Հրապարակ մը, ուր քառական բունով եւ ամէն ձեւէ կառեր կեցած են, եւ որոնց մէջ քանի մը բայթօններ — եւ որ սրբապատուած է խառնեղով, կ'ընդունի մեր կառեր: Անաւտօթիկ ուսն Կեսարիոյ հողին վրայ է, աւելի ճիշդ՝ յարդին ու աղրին վրայ:» (Ժողովուրդի Ձայն, Թ. 810):

Անասուեան քաղաքի մը բոլոր յատկանիչերով ներկայացող այս քաղաքը իր անթիւ մանուածապատ, նեղ, ազատաւս եւ յաճախ անելի փողոցներով հշմարիտ լարիւրինթ ս մըն է, ինչպէս բնած են:

Անիկա իր կառուցումով եւ բոլոր միւս հանգամանքներով թրքահան քաղաք մըն է, որ իր ամէն մասերով, հազիւ 7-8 հարիւր տարիներու անցեալ մը ունի, իր արդի տեղւոյն վրայ Սելջուկեանց շրջանին շինուած է եւ — ինչպէս յետոյ պիտի տեսնուի — անունի կապէն զատ ուրիշ սեւէ կապ չունի Հասմէական եւ Բիւզանդական հոյակապ ու բարդուած Կեսարիային հետ, որ անշուշտ տարբեր կառուցում ու տարբեր նկարագիր ունեցող քաղաք մըն էր:

Հետեւաբար արդի Կեսարիան շատ հին քաղաք մը չէ, կամ չէ այնքան հին որքան իր անունը: Իր պատմական յիշատակարաններով զբոսող թուրք հեղինակը Խալիլ Խակէմ, ինչպէս արդէն առիթ ունեցոյ յիշելու (տես էջ 504) իրաւամբ կ'ըսէ թէ հնագոյն արձանագրութիւնը որ քաղաքին մէջ գտնուած է, հիշրէթի 589 = Քր. թ 1193 թուականը կը կրէր եւ կը պատկանէր Նուրէտտին Սուլթան Եանի որ Կեսարիոյ մէջ կը թագաւորէր, իրը զաւակներէն մին Փլըն Աւլան Բ. թ (1156-1193) որ անմասութիւնը ունեցած էր իր պետութիւնը բաժնելու իր 10 կամ 12 զաւակներուն միջև:

Ժամանակին քաղաքը պարսպապատ եղած է: Ասոր ապացոյց են պարիսպէն մնացած հետքերը եւ անունները շատ մը գուռներու, որոնց միայն յիշատակութիւնը կը մնայ այսօր իրը կոչումը Թաղերու, ուր ապակովարար կը գտնուէին այդ գուռները:

Նոր ժամանակներու մէջ կը յիշուէին 1. Սրվազ Գարուար որուն տեղը մինչեւ հիմա յայտնի է:

2. Քաղնը փազար Գարուար որուն առջեւ կը հաւաքուէին այն սայլերը որոնք քաղաքին պիտոյքները բեռցած կը բերէին, իր անունը՝ սաացած է Քաղնը բառէն որ թուրքերէն սայլ կը նշանակէ (Տես վերջ էջ 80): Տեղացիք բնա Վ. Թէքէեանի այս գուռը Քաղն-Գարու (արիւնտա գուռ) կը կոչէին ազաւազումով (Ժողով. Ձայն, Թ. 833):

3. Ար-փազար Գարուար

4. Մէլթան Գարուար՝ միջնաբերդին արեւմտեան կողմը, անկամար քաջտա մըն էր:

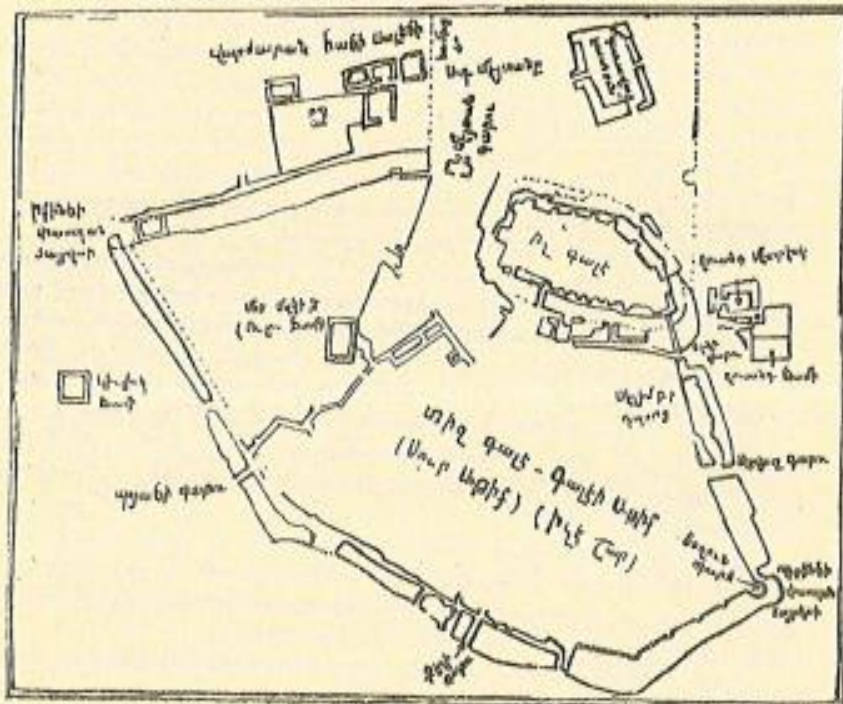
5. Պոյանը Գարուար

6. Քիլի Գարուար, — տեղացիք կ'անուանեն Քրչա-Գարու — որ թուրքերէն կը նշանակէ շիւքր գուռ: Այս վերջին գուռը կը կոչուի Թալանի եւ Էբնիտի անունով (Հ. Էփրիկեան, Բնակարանիկ Բաւարում):

Այս վեց գուռները զոյսութիւն ունէին թիւ. գարուն սկիզբը, թէև արդէն արժէքազրկուած վասնզի ինչպէս Ինճիզեան կը հաստատէ

պարխոզը ունէր պրոնն 6 ելից եւ մեից, որք ո՛չ փակիմ եւ ո՛չ բանիմ» (Աւետարն, Ա. մաս Ա. կա. 312)։

Էվլիա Ձէլէպի (ժէ. դար) իր Ալյանմամլէի մէջ կը յիշատակէ միայն հինգ զուռներ, որոնք են 1. Պոյանր Գարու, 2. Քիչի Գարու, 3. Աք Փազար Գարու, 4. Ասար Էօնիա Գարու 5. Օսուն Փազար Գարու, (Քէմալէսիմ, 38-39) կը կարծուի թէ զերջին երկուքը որոնք արգի անուաններուն չեն համապատասխաներ, հին անուաններն են, Սըվազ Գարուի՝ որ պէտք է ըլլայ Էվլիա Ձէլէպիի Ասար Էօնիա կամ Հիսար Էօնիա Գարուար կոչածը (Քէմալէտարին 39) և Մէյտան Գարուի՝ որ պէտք է ըլլայ անոր Օսուն

ԿԵՈՍՐԻՈՑ ՊԱՐԻՍՊԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱՐԵՐԻՆ ԵՍՏԱԿԱԳԻՆՇ

բազար Գարուն (նոյն 39)։ Ասոնցմէ զսա ժողովուրդը կը գործածէր իբր թաղերու անուն եւնի-Գարու, Գալի-Գարու, Գազլը-Գարու և Էյպու-Գարու անուանները։

Ասոնցմէ եւնի Գարուն հաւանօրէն ժժ. դարուն մէջ բացուած ըլլալուն այս անունը առած պիտի ըլլայ, Մինչեւ հիմա կը մնան, միջնարհերգին ժտերը դէպի Արեւելք բացուող այս գրան մնացորդները։

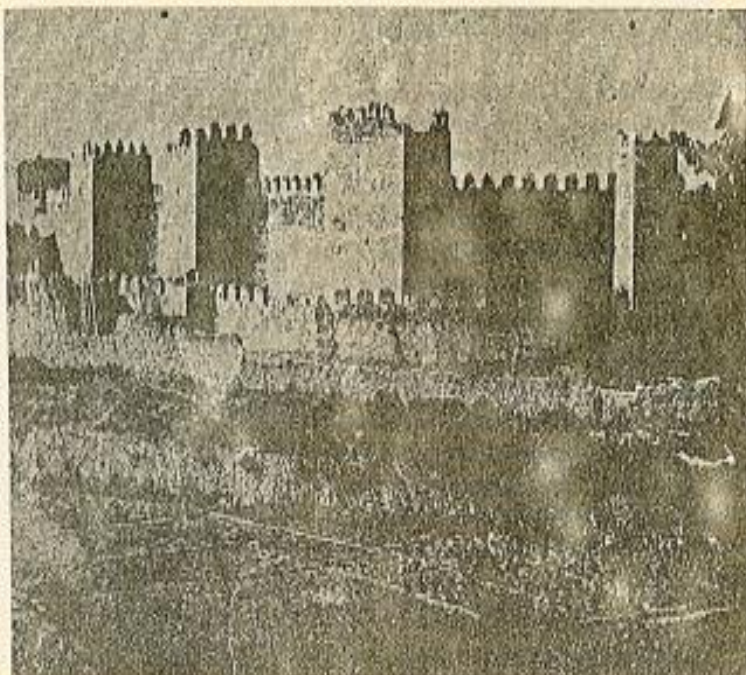
Իսկ միւս երեք թաղերուն մէջ միայն պարխոզին հետքերը (1) կը մնային, և զուռներուն տեղերը կորսուած էին։

Այս զուռներու շրջանակին մէջ զանազոյ թաղամասերը կը կոչուին

(1) Պ. Ս. Պողոտեան (Արեւ. Թ. 4828) կ'ըրէ թէ կեսարիայ պարխոզէն հասուկտար մասեր միայն կ'երևին այսօր Քիչի Գարուի մէջ Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցիին առջև։

Իչերի Եւր (ներքին քաղաք), թէեւ պարիսպը որ քաղաքին այս մասը կը շրջապատէր կը կոչուէր Տիւ-Պալէ (արտաքին բերդ) բազմաժամբ անշուշտ միջնաբերդին որ կը կոչուի Իչ-Պալէ և կը գտնուի Իչերի Եւրի հիւսիս-արեւելքը:

Իչերի Եւրին, այսինքն քաղաքին երբեմնի պարսպապատ մասին շրջագիծը գառնալու համար երկու ժամ կը բաւէր, այնքան պզտիկ էր քաղաքը ուրեմն երբեմն: Քաղաքին հիւսիսային մասը ներկայացընող այդ շրջանակին մէջ միայն կը գտնուէին 19 թաղեր և շուկան: Այսօր Իչերի Եւր-էն դուրս կը գտնուի թաղ մը եւս որ նո-

ԿԵՍՈՒՐԻՈՅ ԻՉ ԳԱԼԷՆ

բազոյն մասը ըլլալ կը թուի քաղաքին, և կը կոչուի Պաննէ Մանալլէսի որ ինչպէս անունէն յայտնի է, յետոյ շէնցած է և վերջին ատենները կը ներկայացնէր կեսարիոյ լաւագոյն և ընդարձակագոյն մասը:

Իսկ բուրբոյն քաղաքէն դուրս անշուտ թաղի մը մէջ կը բնակէին մաղազորձ բռնաները: Այս թաղն ալ Բոնալար մանալլէսի կը կոչուէր:

Արդի կամ նոր կեսարիոյ ամէնէն հետաքրքրական յիշատակարանները կը կազմեն իր պարիսպները և միջնաբերդը, որոնք հին քաղաքին հետ կապ մը չունին, թէև սմանք անոնց շինութիւնը մինչև Յուստինիանոսի շրջանը բարձրացունեն, ինչպէս բրած են կեսարիոյ նոր տեղադրոյցը և թուրք նոր պատմագրութեան համոզուած աւաքահալներէն մին Գարա Մէնէմէլա Ալա Զատէ Քէմալէտտին (տես իր զործը, 48), և վարձուած հնարագիտը Բրոֆ. Albert Gabriel (Monuments Turcs. Ա. հտ.):

Ընդհանրապես շատեր կը պնդեն դանազան կարեւոր փաստերով թէ այս պարիսպը շինուած է Դանիշմանդեանց կամ շատ շատ Սելջուկեանց շրջանին և աւելի հաւանականօրէն մասամբ մէկ և մասամբ միւս շրջանին:

Միտայել Ասորի (414) ինչպէս տեսուեցաւ (էջ 489) արզէն Դանիշմանդ Մելիք Մուհամմէտի (1135-1143) համար կ'ըսէր եւիմեաց զԿեսարիոյ պարիսպնէ: Հեղինակ մը պարիսպներուն շինութեան թուականը թէև յայտնի չէ կ'ըսէ, սակայն նկատելով որ Ասէտտին կայ Քաուզի (1211-1220) անունով արձանագրութիւն մը գտնուած է պարիսպին աշտարակներէն մէկուն մէջ, կը կարծէ թէ այս պարիսպները շինուած են 1208ին, մինչ այս թուականը անոր հօրը Ղայասէտտին կայ Խոսրով Ա.ի իշխանութեան (1205-1211) ժամանակամիջոցին կը պատշաճի:

Ուրիշներ ալ կ'ըսեն թէ Սելջուկ Ռուսի նշանաւոր Սուլթանը՝ Ալայէտտին կայ Խոսրով Ա. (1220-1230) մեծ կարեւորութիւն տուած է Կեսարիոյ պարիսպներուն նորոգութեան, որպէսզի Թաթարներու յարձակման դէմ պաշտպանութեան միջոց ծառայէ (Քէմալէսիլի, 51): Նախատեսութիւն որ մէ օգուտ քաղեցին — թէև ի դուր — հազիւ լերդու տասնեակ տարիներ յետոյ, Ղայասէտտին կայ Խոսրով Բ.ի (1237-1247) մի քանի զօրաժարները, զայն ամբողջնելով շուտով (տես վերը, էջ 515):

Պարզ արամաբանութեամբ մը կրնայ հետեւցաւիլ, ուրեմն, թէ Դանիշմանդ Մելիք Մուհամմէտ հիմնած, Ղայասէտտին կայ Խոսրով Ա., Ասէտտին կայ Քաուզ, Ալայէտտին կայ Խոսրով Ա. և Ղայասէտտին կայ Խոսրով Բ. զայն նոխացուցած և զարգացուցած են:

Կեսարիոյ պարիսպներուն թուրք-իսլամական ճարտարապետական կերտուածքը կը հաստատեն Tozer և այլ ուղեգիրներ: Այսօր Տիւ Փալէի պարիսպներուն մեծ մասը փլած և անհետացած են և նոյնիսկ պարիսպին տեղերը տուներ շինուած:

Ամէնէն քիչ ֆրասուած մասը Սուլթան Համմաթի կողմն է: Իսկ պարիսպին առջեւ գտնուած խրամները պարակներու վերածուած են:

Պարիսպը կառուցուած էր կարմրագոյն կօպածոյ քարերով և ամբացած էր քառակուսի և եռանկիւնի փոքր աշտարակներով, որոնցմէ շատերն ալ նոյնպէս այսօր փլած են և մնացածներն ալ կեղծեալ քայքայուելու վրայ են իրենց լքուած վիճակին բերմամբ:

Այս աշտարակները՝ որոնք պուրն կը կոչուին, Եէնի Դարուի, Սը-

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԻՉ ԳԱՆԷՆ

վազ Բարուի, Քիչի Գարուի, Պոյաւը Գարուի և Մէյաւան Գարուի աւաններում կը յիշուին:

Իսկ պարսիկներն արեւելեան անկիւնը գտնուածը կը կոչուի Եօզուս Պուրն կամ Պիւրնի Փապան Տայրէսի և արեւմտեան անկիւնը գտնուածն ալ Եփննի Փապան Տայրէսի:

Եօզուս կամ Եազան (=Նասա, գորաւոր, մեծ) Պուրնը որ մինչև հիմա կը մնայ անաղարտ, վաւերականօրէն Անշուկեան շինուածք մըն է, ինչպէս կը հաստատուի աշտարակին վրայ գտնուող խաչոր սիւլիս գիւրերով մարմարեայ արձանազրութենէն որ փաստուած ըլլալով շատ գծուար կը կարգացուի, միայն երբորդ տողին վրայ որչ կ'երեւայ անունը ս'իայ Քասուզ Պիմի կայ Խոթով Պիմի Գրլրն Ասլամնի, միայն թէ թուական չունի, սակայն այս վեհապետին իշխանութեան շրջանին (1211-1220) շինուած է ապահովարար:

Ինչպէս կարգ մը ուղեգիրներու գրութիւններէն կը հասկցուի տակաւին ժ՛, գարուն սկիզբը այս պարսկները անաղարտ վիճակ մը ունէին (P. Lucas. Deuxième voyage. Amsterdam. 1714, Paris 1712):

ԺԹ. գարուն սկիզբը այդ պարսկները շատ գէշ վիճակ մըս ունէին (Brown. Nouveau voyage):

1813ին Kinnelir կը գրէր թէ շքազարին պարսկներուն կարեւոր մէկ մասը ցարգ մնացած են, Ասիկա կը նշանակէ թէ ԺԹ. գարուն սկիզբէն՝ անխնամ թողուած են և քայքայուած:

Գալով Իլ Գալէին (միջնարբոց) անիկա անկանոն քառանկիւնի ձեւով հիւսիսէն հարաւ 80 և արեւելքէն արեւմուտք 200 մէթր երկարութեամբ բերդ մըն է աւելի քան 100 սաք բարձութեամբ և 3 մէթր լայնութեամբ թանձր պատերով որոնք սև քարէ շինուած են և լայն խրամներով շրջապատուած, որ բոլոր շրջակայքին տիրակաւորը 19 բարձրագիւր աշտարակներ (գուլէ) ունի: Այս գալէները եւանկիւնի և քառանկիւնի և քիչ անգամ բազմանկիւնի ձեւով են, և ընդհանրապէս ընդունուած ձեւի մը համաձայն քիչ մը աւելի բարձր են պարսկէն:

Իլ Գալէն ունի երկու գուռ, մէկը գէղի հիւսիս-արեւելք միտը դէպի հարաւ — արեւմուտք բացուող: Այս գուռներուն հարաւարակեանութիւնը շատ պարզ է: Հարաւային գրան երկու կողմերը Անշուկեան արուեստով երկու առիւծի արձաններ կան: Բերդին շուրջը ժամանակին ամբողջ խրամով շրջապատուած էր, շիմա մէկ մասը՝ փողոցի վերածուած է և միւսը՝ արդաւանգ բանջարանոցներու: Միայն հարաւային գրան քով մաս մը՝ զեռ խրամ կը մնայ: ԺԹ. գարուն սկիզբը տակաւին այս բերդը կը պահէր կ'երեւայ թէ իբր ամբողջ իր նշանակութիւնը, վասնզի զայն նկարագրած աստե՛ն Հ. Իննիճեան վրդ. կ'ըսէ թէ շուրի դրուս եղաւ, եւ առաջի դրան կամուրջ փայտակեց, զոր կարեն բառնալ 'ի յինն ճարկին և զգուր անցուցանել ի Թալաէս (Ա:խառնագր. Ա. մաս, Ա. հո. էջ 312):

Իսկ պարսկներն շուրջը երկրորդ կարգի պղտիկ պարսկներով շրջապատուած էր: Այս միջնարբոցին մէջ որջացած կ'ապրէին երբեմն քանի մը կարիւր(1) Թուրք ընտանիքներ, որոնք միշտ նշանաւոր ե-

(1) Բրոք. Ալպէր կապրիէլի համաձայն այդ տուններուն թիւր 600 էր: Հ. Ղուկաս վրդ. Իննիճեան, իշխատակիւն է որ միայն 15-20 տուն Թուրքեր կը բնակէին կ'ըսէ ԺԹ. գարուն սկիզբը, այսու է և իզուրմ այսինքն բերդակալ:

դած են իրենց արխանդակ բնազգներով:

Ընդհանուր պատերազմի ընթացքին կառավարութիւնը փլցուցած է այդ տուները (Քլեմալէսիմ, 52) և այսօր բերդին մէջ շինուածանիւթերու և փլաւանակներու գէղեր միայն կը մնան: Միայն իբր շինութիւն կանգուն կը մնայ հիւսիս-արեւմտեան կողմը մզկիթ մը, 10 մէթր քառակուսի ծաւալով սրահի մը և կամարակապերու վրայ յենած գրմբէթով մը: Ըստ Քէմալէտաֆի (էջ 53) այս մզկիթին տեղը ժամանակով Գարաման օղլուներէն շինուած Մէսէիա մը գոյութիւն ունէր, որ երբ Տաթիկ, Կեսարիան գրաւեց, քանդել տուաւ և անոր տեղը 1470ին այս մզկիթը շինել տուաւ (Բնաշխարհիկ Բառարան): Մզկիթին գէմ շինուած է նաև նորարուեստ աղբիւր մը:

Իւ-Պալէի շինութիւնն ալ իսլամական տիրապետութեան շրջանին պէտք է կատարուած ըլլայ (G. de Jesphanion, Mélanges d'Archéologie Anatolienne, էջ 103) և շատ մը նորագութիւններ կրած՝ առանց հիմնական փոփոխութեան:

Իսլիլի Էսկէմ կը յիշէ արձանագրութիւն մը Ալայէտաֆին կայ իսպաթի (1220-1236) անունով Քր. ի 1224 (Հիճրէթ 621) թուականով, սակայն այս արձանագրութիւնը իր սկզբնական տեղը գտնուած չըլլալով, ասոր վաւերականութիւնը կասկածի տակ կը ձգեն ոմանք (Քլեմալէսիմ, 53): Մինչ սերիշներ, ինչպէս Zimmerer և Գրասկենա (ՀԱ. 1900, էջ 115) կը պնդեն թէ միջնաբերդը շինուած է այդ թուականին: Ճամբորդ մը որ երբեմն այցելած է այս ամուր բերդին աւերակները ակնարարի նմանութիւն մը գտած է անոր և նայեպէս Սելջուկեանց վերագրուած Հալէպի բերդին միջև: Մասնաւորապէս մուսթին իշխող աշտարակին երկու կողմերը զետեղուած երկու տախճները կը թուին հաստատել այս տպւորութիւնը: Ինչպէս յայտնի է Իկոնիոյ Սելջուկեան Սալթաններու գրամներուն մէկ երեսին վրայ արեւի և առիւծի պատկեր մը գծուած էր:

Հարաւարեւմտեան գրան վրայ սերիշ պակասուոր մէկ արձանագրութենէն ալ որոշ եզրակացութիւն մը ձեռք բերել կարելի չէ, վասորնչի անընթեռնելի գործած է մասամբ: Կարգացուած մասերուն թարգմանութիւնն է.

«ժամանակին առայնուրդուքամք զուղեկորոյս Թուրքեր Կեսարիան գրաւեցին և բնակիչները գերի առին... Մեծ էմիր Շէյխ Տափուս Ելա ... (մարդոց ճիւղանդին կը սերէ և վէները կը հանդարեցնէ (Քուրանի խօսք): Այն ասէն այսօր զօնուածը նորոգեց ... Աստուած իր իշխանութիւնը տեսական և երկիրը երջանիկ ընէ:

Չուրի մէջ այրող կրակ նետովներուն հրամանատար Շէյխ Ալիլալիին զգան Սէվին Տէմիրն էր» (A. Gabriel, Kayseri-Nigde):

«Իգգալուեն» (ուղեկորոյս) բառը Կեսարիան գրաւող և Գարաման-օղլուներու կողմէ կրկին վանուած Չալգատրեանց մէկ բացատրութիւնն էր: Այս արձանագրութիւնը ուրեմն Գարաման-օղլուներու աստիճան տրուած է, հաւանօրէն բերդին շինութեան կամ մէկ նորագութեան առթիւ:

Այս միջնաբերդը որոշ է թէ Տաթիկ Սալթան Մէսէմէտ Բ. ի աստեղ իրեն հպատակող Փիր Ահմէտ Գարաման օղլուի ձեռամբ ալ նորագուած է և այս առթիւ զետեղուած են պարսկերէն արձանագրութիւններ որոնք ցարգ կը մնան անազարտ:

Այսպէս հարաւ-արեւմտեան զբան վրայ կը կարգացուի. «ծամա-
ճակիմ Սուլթան Ռուսը այժ մը նեցնց: Կեսարիոյ բերդը նորոգուեցաւ: Այս վե-
նապետիմ անուր Մէնէմմէ է: Պաղատ Սաաէա (երջանկութեամբ) տունը ըլլայ:
Անոր ծառան Փիւր Ահմէթիմ(1) ձեռքով շինուրիւնը լրացաւ: Երէ քուսկանը
թմծի հարցնեա 870 Հինդէթի է» (= Քր. 1465):

Իսկ աւրիշ տեղ մը.

«... Մուրատ երանի արդի Մեհմէմմէ այս բերդը շինեց

«... ճարտարագիտե Եահնա»:

Ինչպէս կը տեսնուի կատարուածը պարզ նորոգութիւն մըն է
և ոչ վերաշինութիւն: Ասոր փաստը այն է որ 1419ին (Հինդէթ 822ին)
երբ Եղիզատտի Ապու Նասր Շէյխ էլ Մալէտ Սուլթանին (1412-
1421) զօրքերը իր սրգուոյն իպրահիմի հրամանատարութեամբ կը մըտ-
նեն Անատոլու՝ Տաւրոսէն անցնելով կու գան Կեսարիա և քաղաքը
զբաւեւէն մէկ որ յետոյ կ'առնեն նաև միջնաբերդը, որ քսել է արդէն
այն ասեւն գոյութիւն ունէր, և ետևաբար չէր կրնար 1465ին նոր
շինուած ըլլալ:

Ձեռ գրեանք թէ ո՞ր աստիճան ճիշդ է, սակայն Zimmerer և Գրու-
կինզ (ՀԱ. 1900 էջ 115) կը հաւատան թէ թուրքերը 1577ին ալ նորո-
գած են այս միջնաբերդը:

Այս աւերուած պարիսպներէն և միջնաբերդէն դատ, որ այս թըքա-
կան քաղաքին ամրութեան վահանները կը կազմէին երբեմն, արդի
թըքական Կեսարիան, կը պարծի միայն իր խալիփական մի քանի
յիշատակարաններով, այսինքն մզկիթներով(2), թիւրպէններով, մէտ-
րէսէններով և այլն:

Ասանց ամէնէն զլիտարը և ամենահայտնայն է Ղալվանդ ճամիլն,
որ կը դառնուի իւր Գալէի մօտը, անոր արեւելեան կողմը:

Իր փառաշուք գմբէթը, նաև իր անունը կարծել տուած է ոմանց
թէ անիկա Ս. Ղեւանդիտտի անունով շինուած յունական եկեղեցի
մըն էր որ յետոյ խալիփները իրենց սեփականած են:

Այս կարծիքը կը հաստատեն շէնքին ձեւը, խաչքարերը և այլ
քրիստոնէական հետքերը, որոնք զեռ բոլորովին եզծուած չեն:

Խալիփները կը հաստատեն թէ այս մզկիթը շինած է Սուլթան
Ալայէտտինի տիկինը՝ Նալվանդ կամ Խալվանդ Խարուն 1236ին կամ 1232ին
և ասկէ առած է իր կոչումը (Քնաւիտտիի Բաւարան, Ա. Կապրիէլ, Քե-
մալէտտին և այլք):

Քէմալէտտին նկատելով որ Ալայէտտինի կինը և Ղայանէտտին
կայ Խարսով Բ.ի մայրը կը կոչուէր Մահրերի Խալուան, կը քաշքշէ
իրողութիւնը քսելով Խոնաք բաւը տիազսու մըն էր արուած Մահրերի
Խալուանին՝ առնելով Ալայէտտինի անունին կից Խալվանդ անունէն:
Սակայն ասանք անոգուտ միջոցներ են ճշմարտութիւնը սքողելու
համար:

Այս մզկիթը 3880 քառ. կանգուն տարածութեամբ և 48 սիւնե-
րով հոյակապ շէնք մըն է: Մահրէրի Խալուանի մարմարեայ դամբա-

(1) Գարաման-օղլու մըն է: Իր մասին տես վերը, էջ 575:

(2) Կեսարիոյ մէջ 125 մզկիթներ կան ըստ Eugène Pittardի (Le
Nouveau Visage de la Turquie.):

բանը(1) որ մզկիթին մէջն է, թանկագին հնութիւն մըն է (տես վերը 551):

Այժմ կանգուն է նաև այն հին եկեղեցին՝ ուր թաղուած է Ս. Բարսեղի մարմինը(2), և կը կոչուի Ուլու ճամի: Զայն մզկիթի վերածած է ըստ V. Cuinetի Մէհեմեդեա Բ. Մեյիք Ղազի (1142-1154), Դանիշմանդ:

Քէմալէտաին՝ որ ուրա- նալ կամ անտեսել կ'ուզէ քաղաքին բոլոր քրիստո- նէական յիշատակարանե- րը, նոյն Սուլթանէն շինե- ւած ցոյց կու տայ այս մզկիթը, սակայն անմտօրէն կը խոստովանի թէ անոր խոյաները Հոսթէական և Բիւզանդական են:

Այս մզկիթը 1204ին (հիւ. 602ին) վերստին նա- րագուած է Ղալաթտաին կայ Իսսրով Ա.ի (1205-1211) ժամանակ, Միւղաֆէրէա- տին Մահմուտ Պինի Եազի Պաղանէն, ինչպէս արձանագրութիւն մը ցոյց կու տայ (Քէմալե- սիմ, 58):

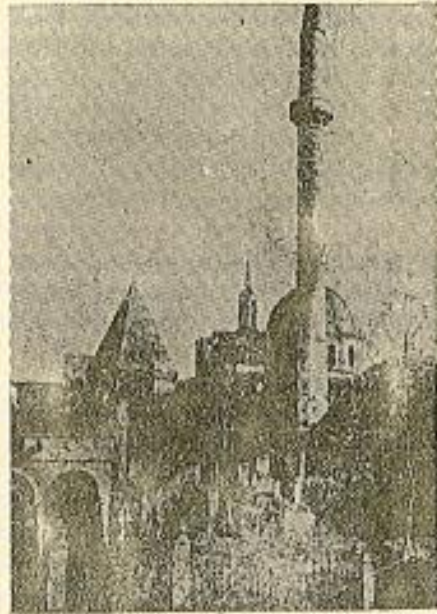
1716ի երկրաշարժէն յետոյ ալ նորագուած է Մաթպուայի Ամիրէ իմինի Գայսէրլի Հանէ Իալի էֆ.ի կողմէ (նոյն):

Այս մզկիթին տարածութիւնն է 2450 քառ. կանգուն, 17՝ բլուր- ունի և 52 կանգուն բարձրութիւն:

Այս մզկիթին 18 կանգուն արամազծով աղիւսակերտ աշտարակը նշանաւոր հնութիւն մըն է (ԲԳաւիարնիկ Բաւարտն) և կը կոչուի Եո- դուն Միմարէ (Իննիհեան):

Vital Cuinet արձագանգ ըլլալով Texierի կը հաւատօժէ թէ կեսաբնոյ աճէնէն հին կանգուն յիշատակարանն է այս մզկիթը, որ իբր թէ շինուած է ժԳ. դարուն կէսերը, (մինչ ինչպէս տեսնուեցաւ ան շին- ւած է ժԳ. դարուն սկիզբը) այն յատակագծին վրայ որ առած է Մէքքէ ուխտազնացութենէ դարձին, Houden, ընկերը Հանէ Պայրամին և հիմնագիրը տէրվիշներու կարգի մը:

Այս մզկիթը շինուած է պարզ ոճով մը, և աւելի շատ նմանու-

ՂՈՒՎԱՆԻ ՃԱՄԻԻ ԸՆԴՀ. ՏԵՄԵՐԱՆԸ

(1) Texier, կը կարծէ թէ այն կառուցուած է Houdenի համար:
(2) կեսաբացիք ըստ Տիար Բ. Օհանեանի, կ'ըսէին թէ Հայ Սուրբ մըն էր, Այս մզկիթը որ Սուլթանն Գամի կամ ճամիի Բեպիտ ալ կը կոչուէր ըստ Իալիլ Իսնէմի (էջ 3) եկեղեցի էր առաջ:

թիւններ ունի արար սեփ կառուցուած կրօնական հիմնարկութեանց քան թէ թրքականներուն:

Ազգիչները պայտածե են, նման Ապանիոյ մէջ Գորտովայի խալիֆաներուն կառուցած մզկիթներուն:

Իրսա ներքարուեստ գուռ մը կը բացուի զէպի Հարէմ:

Մզկիթին հիմնագիրին զերեզմանը, իրսա նստօրէն դարգարուած, կը տեսնուի կամարակապ սրահին առջնիքը պղտիկ բակի մը մէջ:

Houenի մզկիթին քովը, կը տեսնուի հոյակապ տեսքով Մէրետէ մը որ կը բազկանայ բազմաթիւ ուսանողներու սենեակներէն որոնք չուրջն են ընդարձակ բակի մը:

Պէտք է ըսել թէ այս մզկիթը և մէրետէն գրեթէ աւերակ են և ինչպէս Vital Cuinet կը վկայէ 1893ական թուականներուն կը ծառայէին իբր շինութեան փայտի մթերանոց (նոյն 314):

Բրօֆ. Ա. Կապրիէլ չարտարապետայան տեսակէտով արժէք ունեցող հնութեանց մէջ կը յիշէ նաև Աթղանի համիլի, որուն ինչ լեզուով ըլլալը և ինչ նշանակելը յայտնի չէ կ'ըսէ: Պ. Ս. Պողոսեան (Արև թ. 4828) կը հարցնէ թէ ճաւանական չէ՞ արդեօք որ Աղուանից վանքն կամ Աղուանեղանքն եղած ըլլայ ան՝ նախապէս: Յանգուզն ենթադրութիւն մը որ պատմական տուեալներու կը հակասէ զժրագրարար:

Քէօշկ Մէտրէսէի մէջ թաղուած է ըստ Ա. Կապրիէլի Արթինա իշխանին կիներ իշխանուհի Սուլի փաշան: 1381 Յուլիսին կը կարծուի որ Անթինա իշխանն ալ թաղուած է իր կնոջ քով:

Այս զերեզմանները պարունակող գամբանին գուռին քովերը Բրօֆ. Կապրիէլ գտած է արձանագրութեան մնացորդներ, որոնք շինութեան նշաններ կը կոչէ, իբր վարձկան՝ իր զերին չգրծելու համար, և չըսելու համար զիր, որովհետև չուզեր ըսել յունարէն կամ հայերէն արձանագրութիւն:

Պ. Ս. Պողոսեան կը կարծէ նշմարած ըլլալ հայերէն Ռ. Ա. Ի. տառերը, և միւսները կը կարծէ թէ յունարէնի կը նմանին. (Արև, նոյն):

Բրօֆ. Ա. Կապրիէլ կը յիշէ նաև Քիւսպէտը որ կը գտնուի Կեսարիայէն Սերաստիա գացող համրուն վրայ և հին վէզիրներու գամբարանն է: Իսկ Մալաթիոյ համրուն վրայ Քարաթայ խան, շինուած 1240ին, Քարաթայի կողմէ, որ վէզիրն էր Սելջուկեան Կայ խոպատի որդւոյ՝ Կայ Խուսրէվի:

Ոչ նուազ նշանակելի է Կեսարիոյ շուկան որ Պէզազիքան (կասակէն և կերպաս վաճառքներու շուկայ իմաստով) կամ պէզաքէն կը կոչուի: Ան ընդարձակ էր և շատ նպաստակայարմար (W. G. Blackie, «The Imperial Gazetteer A. General Dict. of Geography» etc. ր. հ. 40):

Ջայն շինել տուած է Մըստաֆա Պինի Ապարւշահ 1499ին (Բնախարհիկ Բառարան):

Այս տիկան որտակներէն մին եղած է Կեսարիոյ Հայոց ձեռներէցութեան և ժողովարար՝ իրենց առևտրական բնագոյնեան զարգացման, վասնզի անոր վերաշինութենէն աղիմ՝ իր կամարներուն քակ եռեկիող առևտրական գործունէութեանց կեդրոնական աստղ եղած է սեղոյն հայութիւնը: Արդարև ևն է որ սարգուսն են աստղ Կեսարացի այն ժամօր վաճառականներէն որով արտախն հրապարակներու վրայ այժմսար դիրքեր գրուած են:

Մասնորոշակն Բաղնիքի գեղի մը վրայ կառուցուած Բարաշէն ու կամարակապ հասաստութիւն մըն է: Փողոցները եւ մայրերը համապատասխան եւ ուղիղ, կամարները բարձր: Զափազանցած չենք ըլլալ երբ բռնելք քէ Պոլսոյ մեծ տուկան այնքան հոյակապ, ընդարձակ եւ կանոնաւոր չէ, որքան Կեսարիոյ այս տուկան, որ տեսնել մը փառաւոր նեղամտութիւն է Բաղնիքի ընդհանուր անկումը (Սեդիպազարեանի Ձեռագիր):

Ըստ Կ. Կ. Տէվէլեանի *Կեսարիոյ շուկան* տնոյ գործող գործունեայ վանառականին հռչակին համապատասխան շեղութեամբ մը կը ներկայանայ, ամէն բան կանոնաւոր է հոն: Ետեւան՝ ամբողջ կամարակապ՝ ձիւնէն, բուռէն, ցեխէն, անձրեւէն պատսպարուած բազմաճիւղ օրամներու բաժնուած, երկրաչափական ուղղութեամբ կառուցուած է: Ամէն արհեստաւոր իրեն յատուկ օրանք իւրացուցած, վանառականը իրեն յատուկ խանութուն մէջ, զոս կանոնաւոր առեւտուր մը կը կատարուի այդ շեղ օրամներուն մէջս (ՍՈՒՐՆԱՆՊԱՆ, Թ. 591):

Սահայն կ'երեւայ թէ քիչ մը չափազանցուած է եթէ ոչ տնօր կարեւորութիւնը քէթ շքեղութիւնը, տեղացիներու այլքին, վասնզի վաճառ թէքէեան, աւելի լայն հորիզոններ ընդգրկող իր տեսութեամբը այլապէս կը գտատէ այդ շուկան, զայն նկարագրելով նետեւեայ վերջով:

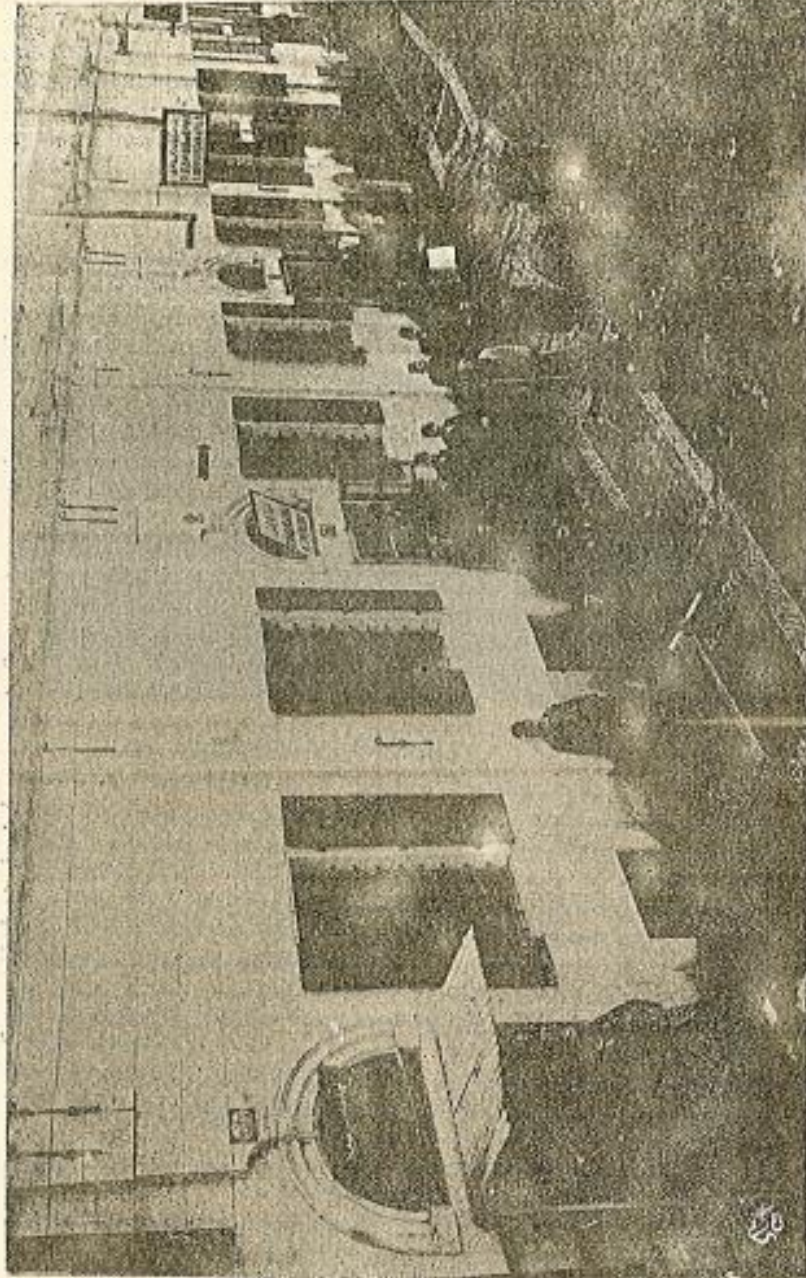
«Ետեւան՝ պոլսեցեան Կեսարացիներու քերթին մէջ՝ Կեսարիոյ փառն է, որմէ մաս եւ բաժին ունի իւրտեանչիւր Բաղնիքի ուր որ այ գտնուի, եւ առաւելապէս Հայ Բաղնիքիները որոնք զայն իրենց սեփականութիւնը կը համարեն իրաւամբ, այնքան սիրող է հոն Հայերու դիւրք, բաւով եւ կարեւորութեամբ:

Բայց իմ հանդիպած բոլոր գործի-մարդիկս զանգատ միայն ունին: Կ'ըսենք թէ՛ տուկան երբայով կ'ազնասանայ ու առեւտուր կը պակտի հոն: Արդէն, երեւոյթէն դատելով կարելի չէ բայ թէ այս տուկային մէջ սեւէ տակն խոտը գործառնութիւններ կրցած են կատարուիլ: Ճոխութեան ո՛չ մէկ նշան: Գոգիկ կրքապակներ, եւ ինչպէս տեղեկ Պոլսոյ Մեծ-տուկային մէջ, գեղեկն բաւական բարձր տախտակամբ մը ուր խանութիւն տէրք ժայապատիկ նստած է եւ աւելեօք ուսումներով կ'ելլէ կ'իջնէ: Ոսկերիներու ցուցափեղկերը վճիռ են: Գուրգալահառները հոր ու փայլուն ապրանքներ միայն ունին, որոնք կը գործուին Բաղնիքի մէջ եւ արտադրողները, տուկան մէջ հասաստուած բազմաթիւ գործառնութիւններու վրայ, կանանց եւ ազգական կողմէ: Ապուխտին չափ, զորոք այ կեսարական շահարէ հարստարուեստ մը եղած է նիմառ (ՃՈՂՈՒՍՈՒՐՊԻ ԶԱՅՆ, Թ. 820):

Բազաքին կարեւոր հաստատութիւններն են վերոյիշեալներէն զառ կատարարչատունը (Հիւրմէր Խոնազը), զիւրաւորական շէնքերը՝ զօրանոցը, սազմամթերանոցը, քաղաքապետարանը, մանածի զօր-ձարանները, ազրարակի զօրձարանը, հիւանդանոցը, եկեղեցիները եւ այլն:

Կեսարիա ունի նաև նշանաւոր խաներ (Ասոնցմէ ամէնէն գլխաւորներն են Կէօն Խանը որ շինեւէ տունած է Բէրի փաշան՝ 152)ին եւ Վէզիր Խանը որ շինեւէ տունած է Իպրահիմ փաշան՝ 1729ին (Ռեալի. Բառ.):

Հայ վանառականները ըստ W. G. Blackieի (The Imperial Gazetteer A General Dict. of Geography etc. Հատ. Բ. էջ 49) իրենց ապրանքները կը ցուցադրէին Վէզիր Խանի մէջ: Այս խանին մէջ կը գործէին ժժ. գարուն սկիզբը զվանառական վանառուց Հնդկաց եւ Սամարղոյա, սարսափ, սկիւրիլ եւ այլն (Ինքիւնեան), կը յիշուի նաև Կրիլանազ Խան, Քամպուլ կամ Քամպուլեր Խան, Գաբբեր Խան եւ Փանձանակ Խան:

9 11 5 2 11 5 11 4 11 11 5

Ar. 44

— 689 —

Այս վերջինը՝ մօտ ժամանակներու մէջ գարծած էր առեւտրական կարեւոր կեդրոնաւոր մը:

1914ին ընդհ. Պատերազմէն առաջ, վաճառ թէքէեան իր կեսարիա այցելութեան առթիւ կը գրէր իր օրագրութեան մէջ թէ՛ Երուսաղէմ գաւառ, մեծ վաճառատուններ կան: Անոց ամենէն կարեւոր կեդրոնն է Գամեմակ Խանը.— այսպէս կոչուած՝ որովհետեւ Հայոց Գամեմակի ընկերութեան արդիւնքով կառուցուած է եւ անոր հասարակութիւնները կառուցուած է: Իրեն խան, Պոլսոյ խաներուն ձեռք չուցի, որովհետեւ ուրիշ բան չէ բայց երբ լայն բալի մը վրայ օտարականի շինուած մէկ ու մէկուկէս յարկով վաճառատուններու խումբ մը, որոց մէջ իրաւ էր չեն պակսի բաւական ընդունակ եւ հոյս վաճառատուններ: Այս օրայիակից մէջ է Օսմ. Պատերազմի մասնակցութիւնը ալ, որ առանձին սիրուն շէնք մըն է, հոյսպէս Գամեմակի հարկատու: Գամեմակը կ'ստորոշէր ամենէն պակասից անձնատուութիւնն է, որուն անունը Հայերը հայատուութեամբ եւ թուրքերը տիւայ կ'ըսեցնով կ'արտասանեն:

Գամեմակ Խանին մէջ գործերը ուրիշ ընթացքով մը, ուրիշ ճանապարհով եւ պիտի բռնէ վեճերով մը ճեղի կ'ունենան իրեն շուկային մէջ: Շուկային ետուցեալ չկայ հոս, բայց ի վստահեցնող հակերը, սեռուկներն ու պարկերը ասանակներով եւ հարկներով կը մտնեն ու կ'ելլեն՝ ծանրամայեաց շէնքերու հսկողութեան ներքեւ: Հազիւ թէ հոս կը կարծես նմանի Պոլսոյ, Իզմիրի եւ Երուսաղէմի մէջ ապրող կեանքացի մեծ վաճառականներուն հոյսախորտը (ՃՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ, ք. 820):

Կեսարիա, իրր իսկապէս թրքական քաղաք մը, ունի նաև 7-8 քաղաքներ, Սէլաէսին, Ֆուսա, Տէլէնի, Պասր, Սուլթան, Ճաճէր արդէն հայ առեւտրական:

Ը. Ինձիճեան (Աշխատ. նոյն, էջ 313) կը յիշէ իրր ամենէն երեւելին քաղաքին վեց քաղնիքներուն՝ «կառուարակապ շինուածով երեք Համամներ: Իսլամական եւ թրքական այս յիշատակարաններու քով, իրր քրիստոնէական շինութիւններ կը կանգնին եօթը քրիստոնէայ եկեղեցիներ, ամենքն ալ գրեթէ ոչ շատ կ'ունենան շինութիւններ:

Այդ եօթը եկեղեցիներէն երեքը՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս, եւ Ս. Լուսաւորիլ առեւտրական, կը պատկանին Հայոց, առաջին երկուքը Իլերի Շարի մէջ եւ վերջինը՝ Պանլէ Մանալլէսի մէջ, երկուքը՝ կը պատկանին Յունաց: Ասոնցմէ մին կոչուած Այ-Նիզոյա (Ս. Նիկոզոս), կը գտնուէր Հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մօտը, Իլերի Շարի մէջ, եւ մայր եկեղեցին էր: Թուրքերը այս եկեղեցին կը կոչէին ըստ Ը. Ինձիճեանի Բարիլ Բիլիատի: Իսկ միւս եկեղեցին կը կոչուէր ոսմիկներէն Գուրսի Նէրիճ Բիլիատի (Երուսաղէմի եկեղեցի):

Ժամանակակից շինութիւններ եւ կեսարիոյ նորագոյն մասին Պէրիլիճ Չէլաճ Խօնի թաղին մէջ, իրարու գրեթէ առնթեմբակից Հայ կաթողիկէ հասարակութեան Ս. Խաչ եկեղեցին եւ Հայ Առեւտրական կանոններու ժողովարանը, որոնք պատմական նշանակութիւն մը չունին:

Այս բոլոր եկեղեցիները իրենց կից ունին գոլթոցներ, աւելի կամ նուազ ներկայանալի շինութիւններով:

Հայերը երբեմն կը բնակէին Իլերի Շար (քաղաքամէջ) կոչուած յարկի տեղերը, եւ ունէին գոհացուցիչ տուններ:

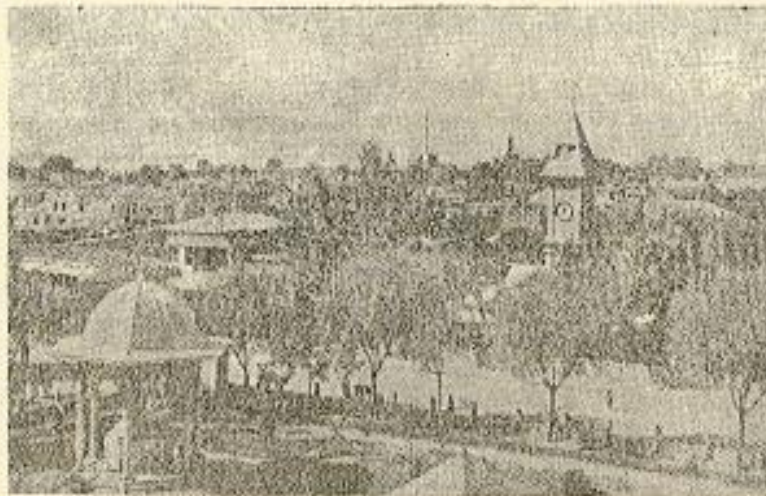
Յետոյ երբ քաղաքը գեղի բացաստան ընդարձակուեցաւ եւ Պանլէ Մանալլէսին ստեղծուեցաւ, Հայերը քաղաքամէջի իրենց տունները

յարժար գիներով Յոյներուն ծախեցին և թուրք թաղերու խառնուեցան, առանց լքելու իրենց երկու եկեղեցիները՝ Ս. Աստուածածին և Ս. Սարգիս, որոնք Քիչի Գարու կը գտնուին:

Այս տեղագոյությունն ժամանակամիջոցին Հայերը իրենց քաղաքամէջի երկու եկեղեցիները կը նորոգեն և գրեթէ նոր կառուցուած վիճակի կը վերածեն:

Իսկ քաղաքէն դուրս կէս դար առաջ կը կառուցանեն Ս. Լուսաորիչ եկեղեցին, ինչպէս նաև աղլիանց Արամեան վարժարանը՝ որ Պահլէ Մահալլէսի մէջ շինուած է:

Տիգրան Ֆրէնկեան իր ձեռագիր համառօտ գրութեան մէջ կար-

ԿԵՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԸ

ձիք կը յայտնէ թէ քաղաքը նախապէս աւելի ընդարձակ էր և իսկի Շէհրի բլուրին ստորաւն կ'երկարէր զէպի հիւսիս մինչև արզի Հայոց նոր թաղը՝ Պանչէ պար և զէպի Արեւելք մինչև թուրք թաղը՝ Պէլիլ մանլէ, այսինքն Քառասուն Մանկունք վանքին տմբոյլ գաւառը (Կաղը), և իբր թէ իսկի Շէհրի արևելեան կողքին և ստորաւն առները նեղեղներու և աւազի փոթորիկներու և աւերումներու նեւաւանօք հողով ծածկուած՝ անյայտ եղած են և միայն քանի մը մասեր ազատ մնացած են, այսինքն Պահլէ Պաշրի մօտ գտնուող յոյն թաղը:

Իսկ Հայոց բնակավայրն էր արևմտեան կողմը Քէոյերգան Մանլիսի, Պարբալ Մանլիսի և Զօգալուզի կողմերը:

Իր տեսութեամբ, որ թերեւս աւանդութեան մը արձագանգն է, պարբուպէն դուրս գտնուող այս Յոյն թաղը կը յարարերէր պարբուպին մէջ գտնուող Յոյն թաղին նեւ որ իրենց մօտիկն էր, իսկ Պարթիալ Մահլէի Հայերը կը յարարերէին իրենց մօտիկը գտնուող պարբուպին մէջ հաստատուած Գաղլը Գարուի և Պոյահը Գարուի Հայերուն նեւ:

Հայոց հին բնակավայրը իբր թէ կը գտնուէր Գանձանակ իւանի

եանի կողմը, որ վերջերք կը կոչուէր ձընկըլը Օչլու Սոգազը, Յոյները պարսպամէջ քաղաքին Քիչի Գարուէն մինչև Ղուվանդ ձամի տարածուած մասը կը գրաւէին և շայնքը՝ — որ թիւով յիշէին — Ելէրի Շարի արեւմտեան մասը:

Տիգրան Ֆրէնկեանի այս տեղեկութեանց ինչինչ մասերը երկրա-յնչի են: Մասնաւորապէս Էսկի Շէհրէն մինչև Պահլէ Պաշը տարա-ծուած քաղաքին մասին բաժնեբեր կը կարծարն սրբազրութեան թէև բաշարովին անհիմն չեն, քանի որ Բիւզանդական քաղաքը բայց ոչ թրքական կեսարիան հոն կառուցուած էր:

Հաւանական է ընդհանրապէս մտածել թէ արդի կեսարիոյ հիմ-նաւէլէն յետոյ պարսպապատ քաղաքին արևելեան մասին մէջ Յոյները և արևմտեանին՝ շայնքը կաստատուած և քաղաքը գէպի գուրս ըն-գարծակուած առեն՝ շայնքը գէպի արևմուտք՝ իրենց ներքին թաղին կից և Յոյները՝ գէպի արևելք իրենց նախկին բնակավայրին կից թաղեր կազմած են: Քաղաքը ունի 114 (Բնուէլաւրնիկ բաւարտն) կամ ըստ Տիգրան Ֆրէնկեանի, 108 թաղեր որոնցմէ 28ին մէջ միայն որոնց թիւը ինչպէս կը տեսնուի 25 է միայն:

Սրեք թաղերու անունները հաւանօրէն իր յիշուութենէն վրի-պած են, իր յիշատակած հայաբնակ թաղերն էին.

1. Քիչի Գարու, 2. Կիւրնիլ, 3. Էմիր Սուլթան, 4. Սասրգ, 5. Հասիմի,
6. Շուսուպան, 7. Պէօլիպ Օսուկնու, 8. Օսուկնու Կարապետ, 9. Ֆրքնիք,
10. Սայանր, 11. Պահլէ, 12. Քէօլբրամ, 13. Սէլ Ալթը, 14. Հասան Ֆազր,
15. Քորքոբու, 16. Սրքըզը, 17. Խարուր, 18. Ֆարախ, 19. Զազալթ,
20. Գարու-Կէլի, 21. Քալուզնու, 22. Քալուզնու Պէլիխի, 23. Քէլիլի,
24. Տասր, 25. Տասր-Խարուր:

Գ.

ԲՆԱՆՏՈՒԹԻՒՆԸ ՍԵ ՀԱՅՈՑ ԹԻՒՆ

Կեսարիա իբր ծագիկաւ և մեծ քաղաք մը՝ մանաւանդ հին դա-րերու մէջ պէտք էր ունենար նաև համապատասխան ալ բնակչու-թիւն մը, որուն հիշրիս թիւին վրայ դազափար մը կազմել կարելի չէ, քանի որ հազուադիւրս են այս մասին յիշատակութիւններ:

Դժբախտաբար, բայց ի միակ պարագայէ մը, որ շատ նշանակելի է, իր այն հանգամանքով որ պատկանելի կը կացուցանէ կեսարիան՝ իբր քաղաք, իր շատ մեծ թուով բնակչութեամբը, ուրիշ յիշատա-կութիւն չունինք:

Ըստ Զոնարասի (էջ 234) անիկա միայն երկրորդական քաղաք մըն էր, ալ սակայն 400000ի շուրջ բնակիչ ունէր երբ 260ին Շապուհ Ա. Սասանեան (242—272) եկաւ զայն գրաւել և կատարել անխնայ անոր բնակչութիւնը (տես վերը էջ 224-225): Միայն այս պարագան ցոյց կուտայ թէ քաղաքը որքան մեծ կեցրոն մըն էր և որքան բազ-մամարդ ու հոխ:

Ս. Բարսեղի ժամանակ ևս կը յիշուի թէ վերաշինուած քաղաքը խիստ բարգաւաճ զարգացում մը ունեցած էր, սակայն չէ յիշուած թէ որքան բնակիչ ունէր:

Հոսովմէական և Բիւզանդական արտադրութեան անկ կեսարիոյ մեծ կեդրոնի մը հանգամանքը անժխտելի ըլլալով, բնական է հետեւցնել թէ միշտ ալ նախ և բազմամարդ բնակչութիւն պէտք է աւելցած ըլլայ:

Իր անշքացումը կ'սկսի իսլամական արտադրութեան ենթարկըւելէն յետոյ, մասնաւորապէս Օսմ. Իշխանութեան շրջանին ուր հետզհետէ անոր բնակչութիւնը կարծես թէ կը պակսի, բնական ու բանական միջոցներով:

Գծրախտարար կը պակսին առատ ազրիւրներ, հին թուականներէ սկսեալ, վիճակագրական տուեալներու, որպէսզի որոշ պարզուէր բնակչութեան ելեւէջները այս յարաբերութիւնը նկատազրով քաղաքին, որուն արդի բնակչութիւնը, մէկ տասներորդն է հազիւ, Շապուհ Ա.ի օրերու բնակչութեան:

Հազիւ վերջին 120 տարիներէն կան ուղեւորներու կողմէ նշանակուած կամ պետական մարզահամարներէ քաղուած թիւեր, որոնք հաս կը ներկայացնեն գաղափար մը տալու համար միայն:

Առաջին իրաւասութիւնը 1813ին Kinneirի վիճակագիրն է որուն համաձայն կեսարիա քաղաքը ունէր՝

15000 Հայ
955 Իսլամ
200 Յայն
150 Հրեայ

համազում. 25030 բնակիչ

1839ին՝ Ainsworth, առանց սեւ մանրամասնութեան կեսարիոյ բնակչութեան թիւը կը նշանակէ 18522:

1852ին Մորգոման որ կապագովկիա այցելած է 52630 անձ կը նշանակէ կեսարիոյ բնակչութիւնը, որուն քիչ շատ կը համաձայնի H. Barth, 1858-ին 8-10 հազար տուն հաշուելով քաղաքին բնակիչները: 1874-ին հրատարակուած պատմական և աշխարհագրական բառարանի մը մէջ (Nouveau Dict. d'Hist. et de Géog. Anc. et Moderne etc., par M.M. Ed. d'Ault-Dumesnil, Louis Dubeaux et l'Abbe A. Crampon, էջ 241) կեսարիոյ բնակչութիւնը նշանակուած է միայն 25000 թիւրն քիչ մը պակաս գնահատութեամբ, հետեւողութեամբ Kinneirի:

Իսլիլ Էսկէմ թուրք տեղագրողը 70000ի կը բարձրացնէ այդ թիւը:

1896ին R. Oberhammer Zimmerer կեսարիոյ բնակչութիւնը շուրջ 60000 կը նշանակէ որուն մէկ քառորդը այսինքն 15000ը քրիստոնեայ և անոնցմէ 10000ը Հայ:

Համիլթըն իր «The Imperial Gazetteer, A. General Dict. of Geography etc. by W. G. Blackie հ. Բ. էջ 40) կեսարիոյ տուեալներուն թիւը կը հաշուէ զգրեթէ 10300 որոնցմէ 5700ը կրնայ ըսուիլ թրքական, 2530ը հայկական և 500ը յունականն, իսկ բնակչութիւնը կը հաշուէ 70000: Իրեն նետ համաձայն է Arthur Guy ևս որ նոյնպէս կեսարիոյ բնակչութեան թիւը նշանակած է 70000, որուն 14400ը Յայն, 9500ը Հայ և պղտիկ հասարակութիւններ Հայ-կաթոլիկներու և Բողոքականներու:

Vital Cuinet, վնարեալ աշխարհագիրը, 1891ին, կեսարիոյ բնակչ-

չութիւնը կը նշանակէ համաձայն անոնց (պղտիկ տարրերութեամբ մը) հետեւեալ կերպով.

	45600	Իսլամ
	14400	Յոյն-Օրթոտոքս
	9000	Հայ
	800	Հայ-կաթոլիկ
	1200	Բողոքական
համագում.՝	<u>71000</u>	մնակիչ

Բրիտանական Համայնագրութեանը (տղ. 1911-1912թ. Գ. հատ.) Sir O. Wilsonի համաձայն կը համարէ կեսարիոյ բնակչութիւնը 50000 որուն 23.000ը քրիստոնեայ.

1914ին Baedekerի համաձայն կեսարիա ունէր 54030 բնակիչ որուն միայն մէկ երրորդը՝ քրիստոնեայ.

Nouveau Atlas Larousseի համաձայն կեսարիա հիմա ունի 49565 բնակիչ, մինչ 1927ին թուրք կառավարութեան կատարած մարդահամարին համաձայն (որ շատ վստահելի է) կեսարիա ունէր 40000 բնակիչ.

Փալով Հայ ազբիւրներու, անոնց հնազանդը Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիկեանի Աշխարհագրութիւնն է (1806ին տղ. Վենետիկ) որ կու տայ հետեւեալ թիւերը.

	6000	տուն իսլամ
	2000	» Հայ
	1500	» Յոյն
համագում.՝	<u>9500</u>	»

Ինչպէս կը տեսնուի այս վիճակագրութիւնը որ գրեթէ միակն է Հայ ազբիւրէ մը քաղաքած, բնաւ չի համաձայնիր 1813ին, հաղիւ 7-8 տարիներ յետոյ Kinneirի տուած թիւերուն, ուր քաղաքը աւելի Հայ կը ներկայացուի իր 15000ի Հայ բնակչութեամբը, ինչ որ եթէ իրական ըլլար, Հ. Ինճիկեանի կողմէ անշուշտ պարծանքով պիտի նշանակուած ըլլար իրմէն կէս դար յետոյ, ուրիշ հմուտ աշխարհագիր Վենետիկեան վարդապետ մը՝ Հ. Ղեանց Ալիշան, իր Աշխարհագրութեան մէջ, հաւորէն քաղաքին բնակչութիւնը կը նշանակէ 20.000 և հայերուն թիւը անոնց մէջ 6-8 հազար (էջ 558), ինչ որ շատ համաձայն չի թուիր ուրիշ ազբիւրներու:

Մտաւորացէս հարիւր տարի վերջը Հ. Ինճիկեանին ուրիշ Վենետիկեան վարդապետ մը գրեթէ անոր նշանակած թիւը կը ներկայացնէ, կեսարիոյ բնակչութիւնը նշանակելով 10223 տուն (Panicumի կամ Բանարան):

1883ին Յակոբ Գ. Չամաբեան, կեսարիոյ մասին գրած յոգուածաւշարքի մը մէջ (տես. Մասիս թ. 3401, 1883 փետր. 5) կեսարիոյ բնակչութիւնը կը նշանակէ 18000 տուն, (որուն 5000ը Հայ), 70000 անձով:

1889ին Ղեանց քհ. Տ. Ստեփանեանի ուղեգրական մէկ յոգուածաւշարքին մէջ (տես Փուլիզ, թ. 2170, 1889, Սեպտ. 30) կեսարիոյ բնակչութիւնը կը նշանակուի 11000 տուն, 6000ը թուրք, 4000ը Հայ և Ֆրանցիսկէ Յոյն և Բողոքական:

1897ին թղթակից մը կեսարիայէն կը գրէր թէ 50.000 բնակիչ
 ունէր քաղաքը, որուն 16000ը Հայ (Բիւզանդիոս, թ. 162):

Տիգրան Յրէնկեան առնելու թիւը կը նշանակէ 12000 և բնակչու
 թիւն 43000: Իր կարծիքով, կեսարիա ունէր

7500	առն	Իսլամ
3000	»	Հայ
600	»	Հայ-Ռոզքական
300	»	Հայ-Կաթոլիկ
600	»	Յայն

1901ին Կ. Կ. Տէփէլեան (Սուրմանդակ, թ. 591) 15000 առն բնակիչ
 կիւն հաւաք կեսարիայ, մ'ը անշուշտ ճշգրիտ վիճակագրութիւն մը
 առջու համար այլ բնականոր նկարագրականի մը մէջ ուր չափ ճշ-
 քութիւն կարելի չէ փնտաել: Յակոբ Թէրզեան որ 1903ին այցելած է
 կեսարիա, իր ուղեւորութեան յուշերուն մէջ բուն քաղաքը 20000
 առն, իսկ շրջակայ գիւղերով 30000 առն կը նշանակէ (Բիւզանդիոս,
 թ. 2553):

Իսկ 1915ին Բիւզանդ Գէլեան (Բիւզանդիոս, թ. 5582) արձագանգ
 քաղաքի Թանիսի գէղի կովկասեան հասարակագրագ պատերազմա-
 կան թղթակիցին կը նշանակէ 13000 առն և 60000 բնակիչ, որ Հա-
 յոց և Յունաց մեկնումէն յետոյ անխուսափելի կերպով պէտք է 40.000ի
 իջած քաղաք:

* * *

Գալով կեսարիայ Հայոց վիճակագրութեան, հետզոյն յիշատակու-
 թիւնը որ մեզի կը հասնի 1617 թուականին Սիմէոն Գոլիբ Լեհայի
 ուղեգրութեան այն տողերն են որով կը հաստատուի թէ կեսարիա այդ
 թուականներուն ունէր ընդհանրապէս 2500 Հայ բնակիչ ունէր կեսարիան
 երեք զար առաջ:

Ինչպէս տեսանք արդէն Հ. Ղուկաս Ինճիկեան, 1806ին Հայ առ-
 ներու թիւը 2300 կը նշանակէ, իսկ զանազան օտար և Հայ աշխուր-
 հագիրներ և վիճակագիրներ, շարունակ 2000-2500 առն և 9-10 հա-
 զար անձ կը ներկայացնեն Հայոց թիւը կեսարիայ մէջ, ինչպէս վերը
 տեսնուեցաւ:

1861ին Տրդատ եղ. Պալեանի կողմած վիճակագրութեան համա-
 ձայն կեսարիայ Հայ բնակչութեան պատկերը հետեւեալն էր (տես
 Ծաղիկ, 1891, թիւ 41):

Հայ	2500	առն	6850	այր	6980	կին
Հայ-Ռոզքական	75	»	250	»	265	»
Հայ-Կաթոլիկ	40	»	175	»	220	»

1897ին գարնեալ Առաջնորդարանէն քաղաքի տեղեկութիւններու
 համաձայն (տես Բիւզանդիոս, թ. 358), կեսարիայ Հայերուն թիւը, որոնք
 հաւատարիմ Մնացած էին Հայ Եկեղեցիին, հետեւեալն էր.

7304	արու
7317	էջ
121	արու օտար տեղերէ եկած
24	էջ » »

Համագումար 14766

ինչ որ իրական թիւ մը չէր վանդի ինչպէս կը հասկցուէր, այս թիւին մէջ էին 2000 կեսարացիներ, որոնք կը գտնուէին Գ. Պոլիս, Իզմիր, Եգիպտոս, իրր գաղթական կամ պանդուխտ, և Պետլը Ասկերիէի սամարներէն չէին ջնջուած և իրր տակաւին կեսարիա բնակող գինւորական տուրք կը վճարէին:

Ուստի քաղաքին մէջ կային հազիւ 12.000 Հայեր:

Հսկառակ Հայոց աւանդական դարձած բազմաձեւութեան եթէ Հայերու թիւը չէ տնած կեսարիայ մէջ, պատհառն այն է որ կեսարացիք շարունակ մեծ թուով գաղթած են, եթէ ոչ միշտ ծնունդները մահերէն աւելի եղած են:

Ասիկա կը հաստատեն մարդահամարի արձանագրութիւնները:

Այսպէս 1896ի արձանագրութեանց համաձայն

Ծնունդներն են 374 { արու 197, որոնց 172ը տեղացի և 25ը գրեցի
էգ 177, » 164ը » » 13ը »

Ամուսնութիւններ՝ 112 { 95 կոյս ընդ կուսի
9 այրի ընդ կուսի
8 այրի ընդ այրուս

Մահեր՝ 144 { արու 85, որոնց 80ը տեղացի և 5ը գրեցի
էգ 59, » 54ը » » 5ը »

Ինչպէս կը տեսնուի ծննդոց առաւելութիւնն է՝ 230:

Շահեկան է աւելցնել թէ ամուսնութիւնները կնքուած են 23-35 տարեկան այրերու և 16-20 տարեկան աղջիկներու միջև:

Գույով մեծնողներուն տարրքին, մինչև

	1 տարեկան մեռած է	18 արու և 8 էգ
1— 5	» » » 16	» » 7
6— 10	» » » 8	» » 6
11— 15	» » » 4	» » 2
16— 20	» » » 4	» » 4
21— 30	» » » 6	» » 3
31— 40	» » » 8	» » 2
41— 50	» » » 8	» » 4
51— 60	» » » 10	» » 6
61— 70	» » » 6	» » 6
71— 80	» » » 7	» » 6
81— 100	» » » 5	» » 5
	70	+59 = 129

Իրր եզրակացութիւն այս վիճակագրութեան ըսենք թէ
Ծնունդներու համեմատութիւնն է 8 առ հարիւր
Ամուսնութեանց » » 1 »
Մահերու » » 1 1/2 »

Գծրախտարար այսպէս մանրամասն չեն շարունակուած այս վիճակագրութիւնները:

Միայն յաշուեցայ գտնել վիճակագրական տարտակ մը

1896 Յաւանար 1 էն մինչև 1900 Գեկտ. 31 հինգ տարիներուն, որ հաս կը ներկայացնեմ, իրր շահագրգռական պատկերը կետարիոյ Հայոց բազմաճնութեան (տես Բիւզանդիսմ, թ. 1386):

Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Ի Ր Ո Ի Յ Ի Ի Ն

Կետարիոյ Հայ բնակչութեան 1896 — 1900 տարիներու

ՏԱՐԻ	ՄՆՈՒՆԳ			ՄԱՆ			ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆՔ					
	ԱՐՍՍ	ԷՓ	ԳՈՒՍՄԱՐ	ԱՐՈՒ	ԷՓ	ԳՈՒՍՍ	ԿՆՍ ԸՆԴ	ԿՈՒՍ	ԿՈՒՍ	ԱՅՐԻ ԸՆԴ	ԱՅՐԻ ԸՆԴ	ԳՈՒՍՍ
1896	196	178	374	86	59	145	103	12	6	121		
1897	184	184	368	205	147	352	89	15	5	109		
1898	215	185	400	108	120	228	127	17	13	157		
1899	214	207	421	161	141	302	106	13	2	121		
1900	326	196	432	84	97	181	103	12	5	120		
ԳՈՒՄ	1135	950	1995	644	564	1208	528	69	31	628		

Ասիկա, ինչպէս կը տեսնուի, երբեք չ'եղածներ այն եզրակացութիւնները որոնք 1896ի վիճակագրութիւններէն կը քաղուէին, ընդհանրապէս կարծես թէ ձեռնդներու թիւը աւելի կ'անի, իրր ընդհանուր եզրակացութիւն կը տեսնուի հինգ տարուան ընթացքին 787 ձեռնդներու առաւելութիւն մը որ նպաստաւոր կրնայ նկատուիլ:

Ասկայն ամենայն ինչ անստոյգ ու անհաստատ է թուրքիոյ մէջ ուր փոթորիկներ կը հնձեն մարդկային կեանքերը ո՛չ թէ մէկով, երկուքով այլ հազարաւորներով, ինչպէս 1915ի ազէտի տարին ուր շարքը և ազգանաութիւնը գրեթէ ամբողջովին հնձեցին կետարիոյ Հայութիւնը: 1918ի զինադադարէն յետոյ անապատներու մէջ թափառիկ բազմութիւններէ աննշան խլեակներ և ուրիշ անատուեան քաղաքներու բնակիչներ հոն ամփոփուեցան և Հանային վերակազմել իրենց տունը և տնտեսական կացութիւնը:

Այս շրջանէն աւերիք դարձեալ հետեւեալ վիճակագրական տեղեւորութիւնները: Այսպէս կետարիոյ մէջ կ'ապրէին (Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1925, էջ 141):

1924ին 2653 անձ $\left\{ \begin{array}{l} 1114 \text{ րուս կետարացի} \\ 1141 \text{ Բուսուէյիցի} \\ 398 \text{ զանազան տեղացիներ} \end{array} \right.$

1925ին գրեթէ անփոփոխ կը մնայ այս կացութիւնը. (1926ի նոյն Տարեցոյց, էջ 92), իսկ 1926ին ասանց թիւը կը նուազի (1927, նոյն, էջ 337), վասնզի կ'իջնէ 2148ի, հետեւեալ կերպով ստորաբաժնուած:

	ԲՆԻԿ ԿԵՍԱՐԱՅԻ	ԲՈՒՄՏԷ- ՅԻՆՅԻՆԵՐ	ՋԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԱՑԻՔ
ԱՅՐ	225	168	131
ԿԻՆ	358	239	196
ՏՂԱՅ	224	208	117
ԱՂՋԻԿ	227	158	99
ԳՈՒՄԱՐ	1034	773	543

1927ին տրուած տեղեկութեան մը համաձայն կեսարիոյ քաղաքին բնակչութիւնը նշանակուած է 500 տուն (1929ին տարեցոյց, էջ 366), կամ 2347 անձ (1929ի տարեցոյց, էջ 310) որ յաջորդ 1928ի տարին կ'իջնայ 1930 հոգիի և 335 տունի (նոյն): Ասոնցմէ 140 տունը միայն բնիկ կեսարացիներ (144 այր, 190 կին, 186 մանչ և 180 աղջիկ, համագումար 700 հոգի), մնացեալները զանազան տեղացի սրանց մանրամասն վիճակագիրը հրատարակուած է (տես 1929, Տարեցոյց, էջ 310-311): 1932 Յունվար 1ին կազմուած վիճակագրութեան մը համաձայն կեսարիոյ շայ բնակչութիւնն էր 397 տուն (148 բնիկ, 83 Բումտէյինցի և 166 զանազան տեղացի) և 1600 անձ (554 բնիկ, 331 Բումտէյինցի և 715 զանազան տեղացի):

Այս թուականէն յետոյ կատարուած փոփոխութեան մասին տեղեկութիւն չունինք, սակայն շատ սրուէ թէ անոնց թիւը հետզհետէ պակսելու վրայ է և ո՛չ թէ աւելնալու:

Կեսարիոյ ազգարնակութեան թիւին վրայ տրուած այս տեղեկութիւնները փակելէ առաջ հոն ազգոյ բնակչութեան ցեղագրութեան մասին մի քանի տող բացատրութիւն կ'արժէ տալ:

Աւելորդ է հարձեժ ըսել թէ Յոյն-Չրթոտոքները սերունդներն են Բիւզանդական շրջանի Օրթոտոքս բնակչութեան և յաջորդները՝ Բիւզանդացոց կողմէ ընդգրկուած քմէկ աղջ, մէկ կրօնք և մէկ պետութիւնն զաւանանքին հետեւանօք յանապաժ բնիկ կապադովկիացիներու, և հոն իրր գաղթական եկող զանազան ժողովուրդներուն, մասնաւորապէս շատ մեծ թուով Հայերու: Ուստի ան օրթոտոքս էր բայց բնաւ երբեք Յոյն կամ զտարիւն չեղէն, այլ բնիկ ժողովուրդին օրթոտոքութեան յարած մասը, և իր այս հանդամանքով մեծ նմանութեան եզրեր ունէր բարքերու և սովորութեանց տեսակէտով իրեն բնակահից թուրքերու և Հայոց հետ, որոնք նոյնպէս բնիկներ կրնան համարուիլ:

Թուրքերը՝ ինչպէս արդէն բացատրուած է իսլամացած տեղացիներ էին մեծ մասամբ և մէկ մասն ալ Թուրքմէններու սերունդներ, որոնք Սելջուկեան շրջանին հոն հաստատուած են: Նախապէս թուով աննշան, բազմապաժ են բանական ու այլ միջոցներով, տեղացիները

խաւմացնելով, Հեռեւարար հանգիստութիւններ և նմանութիւններ շատ հան իրենց և բնիկ ժողովուրդներու միջև:

Հայերը՝ ինչպէս կարելի մանրամասնութեամբ բացատրուեցաւ (տես. Բ. մաս), շարունակ Հայաստանէն հոն տեղափոխուած են, սկսեալ անյիշատակ ժամանակներէ և հակառակ անոր որ միշտ բնիկ ասորերու խառնուելով իրենց ազգութիւնը կորուսած, սակայն միշտ ապրած են կապաղովկիոյ մայրաքաղաքին մէջ, ստանալով Մայր-Հայրենիքէն նոր տարրեր, որոնք պարբերաբար զօրացուցած կամամրացուցած են պատելու աստիճանին հասած այս գաղութը:

Հակառակ այն աւանդութեան թէ կեսարիոյ մէջ Հրեայ երբեք չէ եղած, հին ժամանակները կեսարիա պէտք է ունեցած ըլլայ զօրաւոր Հրեայ համայնք մը, վասնզի հրեայ աւանդութեանց համաձայն Սասանեան Շապուհ Ա. 260ին, իր փոքր Ասիա արշաւի միջոցին աւնուազն 12000 Հրեայ ջարդած է (Paul Wissowa, տես. Encyclopédie de l'Isiam. Dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples Musulmans, 1924, Paris. էջ 701), Սերէոս (էջ 78) նաև կը հաստատէ թէ 610ին կեսարիոյ մէջ Հրեաներ կային որոնք քաղաքին վրայ յարձակող Պարսից կողմը կ'անցնին:

Տեսնուեցաւ արդէն թէ 1813ին Kinnelr կը հաշուէր հոն 150 հրեայ բնակիչներ, որոնք կ'երեւայ թէ քիչ յետոյ ցրուած են շտեղծելով Հայոց մրցումին:

Անշուշտ այս պարագան է որ Հայերը յաւերժացուցած են աւանդավէպով մը որուն համաձայն Հրեայ մը կեսարիա կը մտնէ, հոն հաստատուելու մտազրուութեամբ, Բաւարիան շրջելով ա՛յս ու ա՛յն կողմ, կը տեսնէ որ հասարակութեան մէջ Հրեաներ երբեք չեն երեւար, ճեղքման, կ'ըսէ ինքն իրեն, այս տեղի ժողովուրդը միամիտ է, հեռեւարար կրնանք գիւրութեամբ մեր հացը հարել: Հրեան այսպէս մտածելով փոզոցէ մը կ'անցնէր, երբ յանկարծ շորս-հինգ տարեկան երեխայ մը իր ուշադրութիւնը գրաւեց, որ պէշի-պիշիլի ոսկիի մը հետ կը խաղար: Ճեղքի հինգ վեց հաս այգաէս փարսո, կ'ըսէ Հրեան, երեխային ցոյց տալով քանի մը հատ պղնձէ քառասուննոցներ, երախան զարմացական նայուածք մը ձգելով Հրեային ու անոր ցոյց տուած պղնձէ զրամներուն վրայ, կը պատասխանէ. «Ես, առանց այդ փարաներն ալ տեսելու, կու տամ իմ ձեռքիս այս փարան, եթէ յանձն առնես երեք անգամ իշու պէս զըստլն: Շահախնդիր ու խորհրայ Հրեան իր շորս կողմը նայելով որ մարդ-մարդ չըլլայ, կ'սկսի երեք անգամ զըստլ, Եւ երբ Հրեան կ'աւարտէ իր անհասնի ու այլանդակ զըստլը, երեխային կ'ըսէ՝ «Դէ՛հ տաւ այդ փարան», Երեխան ծիծաղելով կը պատասխանէ. «Ա՛յ էշ, դուն քու էշ հալովդ հասկցար որ այս ձեռքիս փարան ոսկի է, հապա ես մարդ հալովդ չե՞մ հասկնար որ այդ ցոյց տուածներդ պտղըր են» [Կայծոսիկ (=Հրաշխայ Ահառեան), Բիւրճիկ, ԺԶ. տարի, թիւ 51-52, էջ 895]:

Կեսարացիք՝ աւանդօրէն պատմելով իրայելի որդւոյն այս ձախող փորձարկութիւնը կ'ըսեն թէ զարմանաւար Հրեան իր սաքին փոշին թօթափելով կեսարիայէն կը հեռանայ և անկէ յետոյ իր ցեղակիցներէն ո՛չ ոք կը համարձակի հոն սաք կտրել:

Այդ աւանդավէպի մէկ ուրիշ զանազանակը ըլլալ կը թուի հե-

տեւեալը որ բարեկամ Պարոն Ղեւոն Թիւթիւնեանի մանրավէպերու հաւաքածոյէն քաղելով կը ներկայացնեմ:

Յիմանալով Ղրեային մէկը կեսարիա կ'երթայ հոն հաստատուելու և գործ մը բռնելու մտազրուիեամբ: Քաղաքէն ներս մտած տանն կը տեսնէ աղաքներ սրանք գաշտին մէջ կը խաղային: Ձօճուխան ալ հապէտիւս իիւիլիմոսթեամբ և համ միամիտ ազոց բերնով գաղտնիքը կորզելու իւիլիմոսթեամբ, խորամանկ Ղեւոն աղաքներուն կը մօտենայ:

— Շէտ ի՞նչ շահաւոր գործ կայ ընելիք, ք կը հարցնէ: Տղայսցմէն մին Ղրեային կը գառնայ և խորհրդաւոր ձեւով մը:

— Ենձի և ընկերներու տասնական փարա ցնծայ և քեզի կ'ըսեմ՝ կը յարէ:

Ղրեան մէթալիկները կը ցնծայ, որմէ վերջ ազան հետեւեալ ձեւով կը խրատէ Ղրեան:

— Եկեալիս մէջ փաստում կը շինեն, եզր մորթելուն ետքը կենդանիին իւիլիմոսթեամբ և աղիքները կը նետեն, գուն եթէ իւիլիմոսթեամբ ևս կը մոզման տանք, մէջինը կ'ուտես, փորք կը կլտանայ... իւիլիմոսթեամբ ալ կը ծախես վատտակք կը կանես, կ'ըսէ:

Ղրեան այս պատասխանէն կը հասկնայ որ այդ քաղաքին մէջ... Ղրեային հաց չկայ: Երբ մանուկներն անգամ յարովայնէ ընտրեալ են... մեծերն ա՛լ կարելի է երեսակայել, խորհելով, քաղաք լնտած կը գառնայ:

Իրաւ ալ զարմանալի երեւոյթ մըն է որ կեսարիան բաւական կարեւոր առեւտրական կեդրոն մը ըլլալով, չէ հրապուրած Ղրեաները, սրանք զէթ վերջին 100 տարիներուն հոն բնաւ չեն բնակած:

Գ.

Վ Ի Ա Մ Կ Ի Ն Ի Կ Ե Ե Ա Լ Ի Մ Է Զ Ո Ի Ն Ն Ե Յ Կ Ե

Վ Ի Ա Մ Կ Ի Ն Ե Բ Ը Ե Ի Յ Ե Ղ Ե Փ Ո Ն Ո Յ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Բ Ը

Ինչպէս տեսնուեցաւ արդի կեսարիան հազիւ 7-8 հարիւր տարիներու կեսնք մը ունի, թէև քաղաքին տրուած կեսարիա անունը շատ աւելի հին գործածութիւն: Ասիկա իրազուսթիւն մըն է, որքան որ ալ ան հակասական թուի:

Կեսարիա քաղաքը՝ նոր քաղաք մըն է կառուցուած նոյն անուն հին քաղաքի մը տեղը, պզտիկ տեղափոխութեամբ մը, որ ո՛չ միայն այս նոր քաղաքին կառուցուած տանն այլ պատմական ժամանակամիջոցներու մէջ ուրիշ 3-4 անգամներ ալ կատարուած է:

Արդարեւ հնադրտական պեղումներ և հետազոտութիւններ ցոյց կու տան թէ Արզէսի ստորաւր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունեցած է մայրաքաղաք մը որ պատմական ժամանակներու մէջ զանազան տեղափոխութիւններ ունեցած է մինչև արդի քաղաքին կառուցումը առանց վճարաբար կարենալ յայտարարելու թէ աւելի հնադոյն և դեռ չլուսարանուած շրջանի մը մէջ, ուրիշ տեղափոխութիւններ և ուրիշ քաղաքներ չեն գտնուած այս շրջանակին մէջ:

Յարգ յայտնուած քաղաքները որոնք կեսարիոյ տեղը կը բռնէին նախ քան արգի քաղաքին կառուցումը՝ են .

1. ԿԱՆԷՆ.— Լնագոյն մեզի ծանօթ մայր-քաղաքը որ Արզէոսի ստորոտը կառուցուած էր, նոյնիսկ Նախահաթեանց շրջանէն Կանէն (Kanes) էր, որ կը գտնուէր 'ի հարկէ հոն ուր անոր բոլորն ալ առեւտրական բովանդակութեամբ 1000 աղիւսագիրներէ բաղկացեալ առեւտրական դիւանը գտաւ Բրոֆ. Լրոզնիս Ան կը գտնուէր արգի կեսարիայէն գտնէ 3 ժամ հեռու Գարու-Իւիւս կամ Գարու Իվ դիւչին մերձակայ Քիւլթիլէ կոչուած վայրը, որուն աւերակներուն անդրանիկ նկարագրութիւնը բրած է Barth (ՀԱ. 1900, 115):

Ինչպէս այս հատորին Բ. մասին մէջ մանրամասնօրէն բացատրուած է Կանէն Բարեւելական գաղութ մըն կը Աքատեան Սարգոնի ժամանակ (իրը Քր.է առաջ 2800 տարի) և առեւտրական յոյժ կարեւոր կայան մը, ինչպէս կը հասկցուի բեւեռագիր արձանագրութիւններէ (ՀԱ. 1932, 171. տես վերը, 70-86):

Անիկա ընդարձակ առեւտրական յարաբերութիւններ ունէր ամէն կողմի հետ և մասնաւորապէս այդ ժամանակներու համաշխարհային վաճառականական կեդրոնին՝ Միջագետքի հետ (Տաշեան, ՀԱ. 1933, էջ 426, 1931, էջ 51, ինչպէս նաև Բ. մաս հատորի):

Երբ Լնդեւրոպական Լաթերը տիրացեանցին Նախահաթեան երկրին՝ Սեմացիք այլևս նախ տիրող դեր չունեցան և ի վերջոյ անհետ եղան (ՀԱ. 1932, էջ 171):

Քրիստոսէ առաջ ժի. դարուն զննման արդիւններուն արշաւանքին հետեւանօք երբ Լնդեւրոպական ժողովուրդներ, Վոսփորի և Տարտանէլի համրով ֆոքր Ասիա մասն և աւերակ գարձուցին Լաթեան բոլոր քաղաքները, այդ խառնակութեան միջոցին նաև աղաւտար անհետ եղաւ Կանէն (վերը 86): Կանէնէն մեզի հասած յիշատակներուն և անոնց կարեւորութեան վրայ արդէն երկարօրէն խօսուած է. ուստի հարկ չեմ գտներ բացատրել անոր կարեւորութիւնը և գերը:

2. ԲՈՒՆՆՈՒՄԵՍՈՒ.— Այս կնագոյն շրջանին որ Արզէոսի ստորին մէջ ամենանշանաւոր գեր կասարող քաղաքը՝ Կանէն էր, ըստ G. Contenauի հարձիքին (տես La Civilisation des Hittites et des Mitanniens, 1934, էջ 60, նաև վերը, էջ 87) արգի կեսարիոյ տեղն ալ կար քաղաք մը Purushaitu անուն, սակայն այս մասին աւարկայական ազգայնաց մը չունենալով, միայն զայն յիշելով կը գտնանամ:

Անժխտելի է որ Արզէոսի շուրջը Նախահաթեանց և Լաթեանց շրջանին, այսինքն Քր.է առեւտրական 3000 տարիներ առաջ թուականներէ սկսեալ, շէն ու բարգաւաճ քաղաքներ գոյութիւն ունեցած են, սակայն անիկա պատճառ մը չէ որ կեսարիոյ էսկի Շէհիբի այդեւտանին մէկ թաղին Լէթիլիէ Նիլիթի կոչուած և ժողովուրդին բարբառին մէջ գոյութիւն ունեցող Լիթիլիէ բացատրութիւնը, կողմ մը ունենայ Լաթ բառին հետ, ինչպէս ոմանք կարծած են վառնդի պարզ նմանաձայնութիւն մըն է:

Թուրքերէն Նիլիթի, աղաւաղումն է արարերէն խէլիս, խէլիթ բառին, որ կծծի, ցածաղբի, ոչինչ մարդ կը նշանակէ: Մարզուան և Ամասիա նորք բառը կը գործածէին նոյն իմաստով: Լեռեւարար

Հէրիլէր Նիլէթի(1) = Խասիլէր Նանիլէր = կծծիներու թաղ է (Բրոֆ. Ա. Սէյա, Փնեացիք կամ մոսցուած կայսրութեան մը պատմութիւնը, Թրք. Յ. Վ. Յակոբեան, 1900, էջ 6, և Բիւզանդիոն, թ. 1094, 1900, Մայիս 15/28):

3. ՄԱԺԱԿ.— Կանէլի կործանումէն (Երբ 1209 Քր. է առաջ) զարեւր յետոյ երեւան կու գար ուրիշ քաղաք մը՝ Մամակ, ժազմամբ Մասրեան, որ զարեւր յետոյ Փամբաց աշխարհին և Կարպաղիկեան թաղաւորութեան մայրաքաղաքը եղաւ:

Առարկայական ու հաստատուն ազացոյց մը չկայ տակաւին ճշգրտ Մամակի բուն տեղը, Շատեր անոր տեղը էր համայն երկու քիւրմէթը հարաւ-արեւմուտքը ներկայ քաղաքէն, Արզէսոյ հանդիպակաց լեռներու վրայ (Encyclopédie de l'Islam, էջ 701):

Մամակի ենթազրեւել վայրը կամ կը գտնուէր շուրջ կէս ժամ հեռու Կեսարիայէն, որ թատառնի մշակուած բլուրներու վրայ, որոնք Թուրքերը կը հռչակէին Էսկի Տէնիր կամ Էսկի Փայսլէրիլէ կամ հոն որ Հայերը՝ Ջորզա (Zorzat): Մակայն ընդհանուր համամտութիւն չկայ անոր տեղին մասին և միշտ վէճեր եղած են զիտուններուն մէջ:

Zimmerer և Գրոսկենտ՝ Սարաբոնի Մամակի նկարագրութիւնը (տես վերը, էջ 215) կարգաւորվ կը կարծեն թէ արդի քաղաքին իշխող այս բարձունքներն են հին Մամակի վայրը (ՀԱ. 1900, էջ 115):

Ալիւան կը կարծէ թէ հին Մամակը կը գտնուէր Պէթէփէլիլէր վրայ (Աեխարհագր. էջ 558):

Տիար Բարսեղ Օհանեան անոր տեղը կը կարծէ թէ պիտի ըլլայ Արարիւր Կէսիկին:

Երուանդ Երկամեան (տես Բիւզանդիոն, թ. 1084, 1900, Մայիս 3/16) զիտել ապուր թէ Էսկի-Շէհիրի այգիները կրային (calcaire) կազմ ունին և ոչ հոսիլուս (silicieux), ինչպէս պէտք է ըլլար լաւայէ կազմուած հող մը, կը հետեւցնէ թէ այլուր պէտք է փնտնել Մամակը որ կը կարծուի լավաներու տակ թաղուած:

Հայերու Չորգաս կոչումը տալը կը հաստատէ Բրոֆ. Ա. Կարբիէլ (Monuments Turcs d'Anadolie, Ա. հա.) տիամայ հիմնուելով զանազան ուղեգրական երկերու վրայ, որոնցմէ առաջինն է Կղեր Լըժան (Ու Յոսկատ à Cesarée, էջ 7-8)(2):

Բրոֆ. Ա. Կարբիէլ, Թուրքերու անհանոյ բան մը ըսած ըլլալու նախահոգութեամբ կ'արտադրէ այս մասին Մ. Քարսիի Սթրազպուրկի մէջ ըրած հազարգազրութենէն հետեւեալ ապերը. «Այսօր ոչ ոք չի իմտ այս կոչումը, եւ չգրգորթ հայերէն անուն չէ, անոր մօտիկ բառն է ճոր Աորաս, որ կը նշանակէ խորհուրտն սեղուակն»:

Ինչպէս իրաւամբ զիտել կու տայ Պ. Ս. Պօղոսեան (Արեւ, թ. 4827)

(1) Նիլէր արարերէն նանիլէր, նանիլէր բանն է որ թաղ, կոչմ, գաւառ կը նշանակէ: Յ. Վ. Յակոբեան (Բիւզանդիոն, թ. 1094) կ'ըսէ թէ Մարզուան և ըրջակայքը նոյն բառը նախ և նայնաք ձեւով կը գործածեն, Կեսարիոյ մէջ Նիլէր կ'ըսուի 50-100 կամ աւելի այգիներու տեղը որոնք սահմաններ ունին և այս սահմանին մէջ եղած իւրաքանչիւր այգին, այս ու այն անհատին սեփական է:

(2) Encyclopédie de l'Islam ալ կը հաստատէ Հայերէն այս անունը տրուած ըլլալը այդ վայրին:

հիշէ թաղապետի այն յայտարարութիւնը թէ այսօր ոչ ոք չի յիշեր այդ յարգութիւնը, վասնզի այսօր իսկ կեանքիս ապրող Հայ կեանքացիք անշուշտ դարձեալ այդ վայրը գիտեն և կը հանձնան Ջրգոյր կամ Ջրգոյր անունով, և Յրոֆ. Ա. կապրիէլ, որ կեանքիս շրջան է Սթրասպուրկի մէջ սորվելու պէտք չունէր այդ անունը:

Քեմալէտան (էջ 114) աւելի մտաւանդ, Յրոֆ. Ա. կապրիէլէն առնելով, կ'ըսէ թէ Ջրգոյր ձորձորի կը ժտենայ և անոր իմաստը ձոր, գահավէժ է, իսկ ձորձորատ ալ ելեւէջաւոր տեղ, սակայն չ'ըսեր թէ ի՞նչ լեզուով:

Ջրգոյրէն այն բնութիւն է որ կը գտնուի Հայոց գերեզմանատան քով բարձրացող և ձընձըղը կոչուած պատմական մզկիթին մէջտեղը, Հայոց նոր թաղէն քիչ մը հեռուն, ուր կը գտնուի տակաւին աւելի մեծ այն մեծ շէնքին կամ փոքրիկ բերդին, որ կը կոչուի Անդրուսի Գալաս (կամ Գալեա) որովհետեւ այս գետինն քարքարուտան վրայ բարձրացող այդ ժայռը, իրական ժայռ չէ, այլ հսկայ շէնքի մը կանգուն մնացած մէկ մասը (Ս. Պողոսեան, Արև, թ. 4827):

Դիտելի է որ կեանքիս Հայ և Յայն բնակչութիւնը, Ջրգոյր քառասունքին՝ այսինքն Համբարձման օրը(1), որ տեղացիք Վարդապետ կը կոչեն գաղտնագրութեան կ'երթան Ջրգոյր, անշուշտ գարեբէկեկած հասած աւանդութեան մը համաձայն: Այդ օրուան արուած Վարդապետ հեթանոսութենէ մնացած կոչումը և տոնակատարութեան կերպը — որոնց պիտի անդրադառնանք սովորութեան մէջ — արդէն ցոյց կուտայ թէ այդ վայրը հնարոյն անցեալի մը յիշատակներ ունի և ասոր համար հաւանականութիւնը կ'ընծայէ Մածակի վայրը ըլլալու:

Մածակ կը յիշուի իրր մայրաքաղաք կապագովկիոյ կամ քստ Ստրասպուրի (ԺԲ. 1. 4. Բ. 7) իրր մայրաքաղաք կիլիկիա նահանգին:

Հ. Յակոբոս Տաղեան կը համաձայնեցնէ այս երկու իրար հակասող տեղեկութիւնները, Մածակը ներկայացնելով մայրաքաղաք կապագովկիոյ, յերկրին այսինքն նահանգապետութեան (praefectura) կիլիկիոյ (ՀԱ. 1900 էջ 115):

Օտարները զայն կը կոչեն Մազակա (Mazacca կամ Μαζάκα) որ հայերէն տառադարձուած ըլլալ կը թուի Մածակ:

Մածակ, քստ շրջան պատմագիր Յովսէփոսի (Հնիստարիս Հեթից

(1) Պ. Ս. Պողոսեան (Արև, թ. 4827) կարծելով որ Հայերը Երզնկայի օրը կը կատարէին Ջրգոյրի ուխտագնացութիւնը, կ'ըսէ թէ այդ բառը զարգացող իմաստով մեկնողներ կային, իրր Մազակաքի այսինքն Մազակաքի ուխտագնացութեան վայր, սակայն հիմք սխալ ըլլալով հետեւութիւնն ալ սխալ է կարծեմ, իսկ Երզնկայի օրը Ջրգոյրը կը կարծէ թէ Հայ վանք մըն է յրմնոր, այսինքն ցնծութեան վանք անունով, որ իրր թէ ժողովրդային լեզուին մէջ վերածուած է Ջրգոյրի, Սակայն Երզնկայի միեւնոյն աստիճանին կ'ըսէ թէ այս անթաղեալ վանքին մնացորդները շատ նմանութիւն չունին եկեղեցիի մը, բայց քարայրներու խորշիկը և քարերուն վրայ տեսնուած խաչերը և գիրերը սրբատեղի մը կամ հզնարան մը ըլլալը կը հաստատեն:

Ա. 123) հիմնուած էր Մէշէքէն (Mesech) որ որդին էր Յարէթի և իրր թէ այս պատճառով քաղաքը հռչուած էր այդ անունով Մաւսկան: Նոյնիսկ երկիրը այս անունով կը մկրտէր Յովսէպոս: Լրեայ պատմագիրին հետ համաձայն Մաւսկ անունը առաջ կը բերեն Մաւսկէն՝ Գամրաց նախահօրմէն, նաև հոստանդին Միրանաճին (սլ. ասն Թեւոց) Ա. էջ 20) և փրկաստորգոս (եկեղեցական Պաւսուրիւն Թ. էջ 12): Մեր պատմաւոյրը՝ Մովսէս Խորենացի, Մաւսկ հոգմնապետին անունէն առաջ եկած կը համարէ Մաւսկը (տես վերը, էջ 204): Նշանակուած ենէ զուրկ չէ անշուշտ որ Խորենացի ևս նման Յովսէպոսի քաղաքէն զաւ երկիրն ալ կը հռչէ Մաւսկ անունով (տես Գ. Բ. Գ. 1. 7. և Զ. Ժ. 7.):

Մաւսկի, Մէշէթի կամ Մաւսկի առասպելը գիտական արժէք մը ներհայացնելէ հետո է, սակայն Մաւսկան ծագումը կը յայտարարեն թերեւս, և կը հաստատեն թէ Մաւսկ անունազն Քր. է առաջ ասոր գարերու հնաւթիւն մը պէտք է ունեցած ըլլայ, թէև Մաւսկ յիշուած ըլլայ հազիւ Քր. է հինգ վեց դար առաջ:

Ինչպէս Ուրարունի նկարագրութենէն կը հասկնալի Մաւսկ կը ներհայացնէր ոչ միայն մայրաքաղաքի ալ պարզ քաղաքի մը վայրը ըլլալու շատ մը անյարժարութիւններ, վասնզի չունէր շուր, ամբուրութիւններ (1) և պատուարներ և կը զանուէր անրարեքեր երկրի մը մէջ (տես վերը, էջ 215) և հապաղողկիոյ թագաւորները զայն եթէ բնակավայր ընտրած էին ուրիշ բանի համար չէր եթէ ոչ երկրին մէջտեղը ինչալը և փայտ ու քար, և խոտ ունենալը:

Մաւսկ ինչպէս կ'երևայ նախապէս այնքան փայլուն և մեծ քաղաք մը չէր. և յետոյ զարգացաւ երբ հապաղողկիոս թափանցեց Յունական քաղաքակրթութիւնը Աղեքսանդրի աշխարհակալութեան և Հոմեր՝ Ասիոյ մէջ կատարած նուազումներուն հետևանքը:

Արիարամ Ե. Նաւերէն մականուանեալ, որ միևնոյն ատեն կը հռչուէր Փիլոպոպոս ինքն էր որ Յունական քաղաքակրթութեան նկատմամբ իր ունեցած մեծ սիրովը, Յունական նախասիրտի համաձայն իր թագաւորութեան մէջ կազմակերպեց երկու մեծ քաղաքներ, Մաւսկը և Տլամն, և նոյնիսկ Մաւսկի համար ընդունեց Գարսնտասի օրէնքները (տես վերը, 175):

Հոն կը թափանցեն իր օրով Յունական աշխարհի մուսթիւնները (վերը 176):

Մաւսկ հետեւաբար այդ թուականներէն սկսեալ կը զառնայ մեծ քաղաք մը:

Մաւսկ ունեցած է իր յատուկ փողերանոցը, Քսէ առաջ 316էն յետոյ, երբ անկախ թագաւորութեան մը վերածուած է:

Նախ քան այդ թուականը հապաղողկիոյ անունով հասուած

(1) Ամբուրութեան պակասը Հոմէրոսի աշխարհագիրը կը վերագրէ անփութութեան և անհոգութեան սակայն շատ աւելի արամարանական պիտի ըլլար ասիկա բացատրել — ինչպէս ըրած է Ch. Texier — երկրաշարժներու յանախութեամբ որ համարձակութիւն չէր ասոր բնակիչներուն ամփոփուելու շրջապատի մը մէջ, որպէսզի կարենան փրկել իրենց կեանքը յանկարծական և գիւրին փախուտով մը:

զբաձմեքը, Պարսիկ Սասրապաներէ, կապագոզկիոյ մէջ չեն գրուածը-
ւած, այլ Սինոպի և Կիլիկիոյ փոզերանոցներուն մէջ:

Մաժակի փոզանոցը հասուած կապագոզկեան անգրանիկ զբաձը Արիարաթ Բ.ի (Քրո.է առաջ 316-280) մէկ պղնձագրամն է որ ճիշդ գտնուի Բրիտանական թանգարանին մէջ, անարուեստ, պէտքի առջև դարնուած և Արամերէն լեզուով արձանագրութեամբն ինչպէս կը հաւաստէ Տիար Բարսեղ Օհանեան:

Ասիկա կը հաստատէ թէ կապագոզկիոյ անկախ թագաւորութեան այս մայրաքաղաքին մէջ կազմուած փոզերանոցը նախնական վիճակ մը ունէր:

Արիարաթ Բ.ի յաջորդին՝ Արիարամի (280-230) անունով խնամեալ զբաձմեք գտնուած են առաջին անգամ յաւաւրէն APIAPMNOY շրջա-
դիրով սրուն Մոփաց կամ Փոքր Հայոց Արշամ թագաւորի զբաձին հետ
ունեցած նմանութիւնը սմանց այն կարծիքը տուած է թէ երկուքն

ԲԱԿԱԳԱՀԱՆՁ ԿԱՄ ՅԱՓԵՏԱԿԻՉ ՈՐՈՓԵՈՆԷՆԻՍԻ ԳՐԱՄԸ
(Պ. Բ. Օհանեանի հաւաքածոյէն)

ալ Արշամուշտաի փոզերանոցին մէջ տպուած են (տես վերը, էջ 201),
սակայն Պ. Օհանեան կ'ըսէ թէ երկու զբաձմեքուն անարուեստ վի-
ճակը մասնել կու տայ թէ երկուքն ալ թերեւս Մաժակի նորահաս-
տատ փոզերանոցին մէջ հասուած են:

Արիարաթ Գ.ի (230-220) իշխանութեան շրջանէն մեզի հասած է
արձաթ շորեքզբանեան մը բուրսովին յունական արուեստով (ըստ Տ.
Բ. Օհանեանի) որ ապահովարար պատրաստուած էր Մաժակի փոզե-
րանոցին մէջ, սրուն արուեստական ինչ կատարելութեան հասած ըլ-
լալուն վրայ գազափար մը կու տայ մեզի Որոփեոնէս Յափշտակիլին
(158-154 Քր. առաջ) (տես վերը, էջ 172-173) զբաձը:

Այս փոզերանոցին մէջ է որ ապահովարար ապուեցան նաև կա-
պագոզկիոյ անկախ վերջին թագաւորին՝ Արիարաղանի զբաձմեքը:

Մաժակ, ինչպէս տեսնուեցաւ զբաւուեցաւ երբեմն Պոնտոսի Միհր-
գատ և Հայոց Տիգրան թագաւորներէն: Մեծն Տիգրան 78ին նոյնիսկ
Մաժակի բնակիչները իր նորահասոյց մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտ
փոխադրեց, 11 ուրիշ քաղաքներու բնակիչներուն հետ (վերը 182 և 190):

Պոմպէոս, որ Հռոմի անունով իբր թէ ապատաղրեց Փոքր Ասիոյ
այն մասերը որոնք Հայ-Պոնտական գինակցութեան տիրապետութեան
տակ ինկած էին, վերահաստատեց նաև կապագոզկիոյ թագաւորու-
թիւնը, Հռոմի հովանաւորութեան տակ:

Պոմպեյոս այս առթիւ կը վերահաստատէ, կը մեծցնէ և շատ մը իւրաւունքներով կ'օժտէ Մամակը (Վերը, 185) որ հաւանորէն պէտք է կործանած ըլլայ կապագոզկիոյ Հասփի կցման տարին (17 Քր. յետոյ) պատահած մեծ երկրաշարժէն, որ Փոքր Ասիական բազմաթիւ քաղաքներ կործանեց և Հասփէացոց տնտեսական նահանգը անապատի վերածեց (Վերը, 233-234): Մամակի անունը եթէ գուրս մնացած է այն եւրասիացէտ քաղաքներու շարքէն որոնց Հոսմ օգնութեան հասաւ առաւանակն օժանդակութիւններով, իբր իր ստացուածքները, պատահաւ այն էր որ կաղաղոզկիա թերեւս զեռ չէր կցուած և նոյն տարին կցուեցաւ:

4. ԵիՍեթիւ. — Մտածի քաղաքը պահ մը կաղաղոզկիոյ անկախութեան շրջանին, անուանափոխութիւն մը կ'ունենայ և կը կոչուի Եւսերիս կամ Եւսերիս առ Արգէսի (ή αγός τῷ Ἀργαίῳ): Սահայն սմանք կը կարծեն թէ Եւսերիս կոչումը Մամակի չէ արուած այլ անոր մօտ նոր շինուած քաղաքի մը:

Հ. Յակոբոս Տաշեան, որուն հեղինակութիւնը անժխտելի է, ճիշդորական կը համարէ տակաւին անոր տեղը և կարծես թէ զայն առանձին քաղաք մը համարելու կուսակից է (ՀԱ. 1932, էջ 171): Պ. Բարսեղ Սեանեան, նոյնպէս կը կարծէ թէ Եւսերիս նոր կառուցուած քաղաք մըն է: Մտածելէն զէպի հիւսիս-արեւմուտք կէտ ժամ հետու Պերթիլիէր կոչուած բլուրներուն վրայ:

Եւսերիս կոչումին հետ քաղաքը զէպի Պէլթեփէլէր ընդարձակուած ալ կրնայ համարուիլ:

Մտարքոն, որուն տուած տեղեկութիւնները առ հասարակ վաւերականութեան գրոշմը ունին, Եւսերիս առ Արգէսի կոչումը Մտածակի վերագիրը կը համարէ: Հետեւաբար պէտք է սոսկ անուանափոխութիւն մը նկատել այս կոչումը, որ որուն կողմէ կատարուած ըլլալը յայտնի չէ:

Հ. Յակոբոս Տաշեան կը կարծէ թէ Մամակ՝ Եւսերիս կոչուած է թերեւս գրամներու յիշած Արիարաթ Ե. Եւսերէս, Փիլիսոստոսը (= հայրասէր) (166-130 Քր. է առաջ) արքային անուամբ (ՀԱ. 1900, էջ 115): Պ. Սեանեան կը կարծէ թէ անոր նախորդը Արիարաթ Գ. (230-166) սարկամիա թագաւորը, Հասփէացիներուն հանելի ըլլալու համար Եւսերիս անունը Մտածակի կցած է, իբր պատուանուն, ինչպէս կցած էր իր անունին՝ գրամներուն վրայ:

Ուրիշներ կը կարծեն թէ Քրիստոսէ առաջ 91ին երբ Արիարազան Ա. Եւսերէս (96-63) ընդ արքայական ընտանիքին պետը, Հասմայեցոց պաշտպանութեամբ կաղաղոզկիոյ գահը գրաւեց և վերջ տուաւ Աքեմէնեաններէն սերած արքայական տան, իր երկրին մայրաքաղաքը՝ Եւսերիս (յուն. Εὐσεβεία և լատ. Evsebeia) կոչեց (Nouveau Dict. d'Hist. et de Geo. anc. et mod. etc. par M. M. Ed. d'Aulit-Dumesnil, Louis Dubaux et l'Abbé A. Crampon, 1874, էջ 241, նաև A Smaller Classical Dict. by William Smith և La Grande Encyclopédie. տես նաև Վերը, էջ 184):

Սահայն Պ. Բ. Սեանեան, հիմնուելով Բրիտանական Թանգարանի գրամներու բաժինին անօրէն Barclay V. Headի ցուցակին վրայ (ազ. 1911ին) կ'ըսէ թէ Արիարազան Ա. իր գրամներուն վրայ կը կրէր ΦΙΛΟΡΩΜΑΙΟΥ վերագիրը: Եւսերէս (=բարեպաշտ) մականունը

առաջին անգամ գործածած է Արիարաթ Գ. (220-166) յետոյ իր որդին Արիարաթ Ս. (166-130) յետոյ Արիարաթ Թ. (96-91) և Արիարաթ Ժ. (42-36): Իսկ Արիարարզաններէն միայն Գ.ը (51-42), ըստ գրամագիտական տառաչաներու:

Արգ, Պ. Օհանեան իրաւամբ կը մտածէ թէ քանի որ Մածակի բնակչութեան Տիգրանակերտ փոխադրուիլը կը յիշուի գրեթէ զարմը յետոյ Արիարաթ Գ.էն և պնտական պատերազմներու ընթացքին ճեւեռի տնաւ չի յիշուիր, կը խորհի թէ Արիարարզան Գ.ի ատեն քաղաքը Եւսեբիոս կոչուած պէտք է ըլլայ կամ շատ շատ Արիարաթ Ժ.ի ատեն, որպէսզի Տիգրանի և Պսմպէոսի ժամանակէն յետոյ կուտարուած ըլլայ այս անուանափոխութիւնը:

Սորարոնի (63 Քր.է առաջ — 19 Քր.է յետոյ) քաղաքը Մածակ և իբր վերագիր՝ Եւսեբիոս կոչուած արուած ըլլալը յիշելը, փաստ մըն է թէ անիկա արմատացած չէր, և գործածութենէ ինկած չէր Մածակ անունը, որ քաղաքին կը արուէր:

Ամէն պարագայի մէջ քաղաքին այս անունը երկար ատեն գործածուած ըլլալ չի թուիր:

5. ՀԻՍՄԻԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐԻԱ.— Հռոմէական տիրապետութեան ենթարկուելէ յետոյ երկիրը, կործանած Մածակից կամ Եւսեբիոս առ Արգլեսի քաղաքին տեղ, անոր աշխարհագրական գիրքին կարեւորութեան պատճառով, անշուշտ ոչ բաւորովին նայն վայրին վրայ այլ շատ մօտը գէպի արեւելեան-հիւսիս, երկու քիլոմէթր նեղու կը շինուի քաղաք մը, որ Կեսարիա (կայսերական) կը կոչուի:

Քաղաքին այս վերաշինութիւնը ե՛րբ և Կեսարիա կոչուած որո՞ւ կողմէ արուած ըլլալը վէճի տակ է, Ոմանք քաղաքին վերաշինութիւնը կը վերագրեն Տիրերիոս կայսեր (14-37), անոր որ Կապադովհիան Հռոմէական կայսրութեան կցեց, իսկ ուրիշներ Կլաւտիոս կայսեր (41-54) որ հիմնած էր Արքեղայիս գաղութ քաղաքը և վերակազմած՝ Կապադովհիա և Լիկաւոնիա նահանգները (տես վերը 234):

Ընդհանրապէս ընդունուած է այն կարծիքը թէ քաղաքը շինած է Տիրերիոս, և ի պատիւ Յղաւտո-Կեսար կայսեր, որ իր հայրագիրն էր զայն կոչած է, Կեսարիա (Caesarea):

Սակայն Ramsay (303) հիմնուելով Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան վրայ կը կարծէ թէ Կլաւտիոս կայսրն էր զայն հիմնողը, և իր այս կարծիքը կը հիմնաւորէ ո՛չ միայն 41ին Կլաւտիոսի կողմէ կատարած ընդհանուր վերակազմութեան փաստով այլ նաև գրամներու գոյութեամբ:

Ramsay կ'ըսէ թէ Կեսարիա անունը բնու չէ գանուած քաղաքին գրամներուն վրայ այս ժամանակէն աւելի կանուի: Անոնք որոնց վրայ կը կարգացուին ΕΥΣΕΘΕΙΑΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ շրջագիրը, կը պատկանին իր թագաւորութեան շրջանին, առաջ քան նոր անունին հինը վանելը (Asia Minor, 303): Ramsay տիրոգ սխալ կարծիքին պատճառը կը նկատէ Տիրերիոս պղտիկ անունին երկու կայսրերուն ալ արուած ըլլալը (նայն): Ramsayի այս անսովորութիւնը ընդունուած է նաև Բրիտանական Համայնագիտարանէն (Encyclopedia Britanique, ապ. 1911-1912ի 4րդ հատոր): Ramsayի այս կարծիքին դէմ առարկութիւններ կը յարուցուին ոչ նուազ հեղինակաւոր գիտնականներու կողմէ: Նախ Հայ մեծ հեղինակութիւնը Հ. Տաշեան կ'ըսէ թէ Ramsay

կը սխալի ըսելով թէ Սահրաս կը հաստատէ քաղաքին շինութիւնը
 Կլտտիոսէ, վասնզի այդ վկայութիւնը տուողը Սահրաս չէ, այլ են Աս-
 զամինոս (Եկեղ. Պատմ. Ե. Գ.) և Կատիատոր (Պատմ. Եկեղ. Երեմստիսայ 2.
 Գլ.) (տես ՀԱ. 1900, էջ 115): Լ. Տաշեան նայնպէս կը յարէ թէ միւս ա-
 պացոյցները շատ համոզիչ չեն որ կարենան հնութեան աւանդած
 տեղեկութիւնները հերքել: Լ. Տաշեան կը միտի բնագունի տեսու-
 թիւնները Rugeի և Pauly-Wissowaի (տես Real Enc. էջ 1289 և En-
 cyclopédie de l'Islam, էջ 701 և այլ: Հմմտ. նաեւ Entrop. 7. 11. 2,
 Suidas Τιβέριος և Καισάρεια բառերը, Յիբրոնիմոս, Ժամանակագրութիւն
 հրատ. Schoeneի 147): Սահայն ինչպէս Լ. Տաշեան գիտել կուտար,
 ուշագրութեան արժանի իրողութիւն մըն է որ Սարարան (ԺԲ. 548)
 թէև գիտէ Կապադովիոյ Հռոմէական նահանգի մը վերածուած ըլ-
 լալը, բայց կ'անգիտանայ Կեսարիա անունը, որ իր ժամանակէն վերջը
 պէտք է տրուած ըլլայ քաղաքին, և հետեւաբար Հռոմէական տիրու-
 պետութիւնէն ոչ անմիջապէս յետոյ:

Կեսարիա անունը նաև որո՞ւ կողմէ տրուած ըլլալը խնդրոյ տակ է:
 Տիրերիոս կամ Կլտտիոս քաղաքը շինած ասեն անոր այս անունը տը-
 ւած են, ըսուած է, ինչպէս տեսնուեցաւ: Սահայն տարրեր կարծիք-
 ներ ալ յայտնուած են: Ըստ Սեքստոս Ռուփուսի (Sex. Rufus briviar.
 11) Արքեպիստոն էր, ըստ Կոստանդին Միրանածինի (Վլամ Թեմայ. Ա.
 20 ապ. Bonn) Յուլիոս Կեսարն էր այս անունանախաբանութիւնը կատա-
 րողը(1):

Վերջապէս ո՞վ որ ալ եղած ըլլայ Կեսարիա անուննողը քաղաքը,
 այս կոչումը քաղաքին պէտք է տրուած ըլլայ, Հռոմէական տիրապե-
 տութեան շրջանին և անոնց կողմէ, մինչ քաղաքին հին անունը Մա-
 ժակ կամ Մալախա կը շարունակուէր գործածուիլ մասնաւորապէս Յոյ-
 ներէն, ինչպէս ցոյց կու տան յունական արձանագրութիւնները (տես
 GIO. 4442 ճշտագրումն յունական արևմտագրութեանց, հմմտ. Տաշեան ՀԱ.
 1900, էջ 115):

Անշուշտ աւելորդ է դրողիլ Թուրք նոր պատմագրութեան այն յի-
 մարարանութիւններով որ Կեսարիա կոչումը թրքական կը համարէ
 (Քէմալիսի՛ 115) ամէն բան թրքացնելու մոլուցքով, ինչպէս նաև Իո-
 ղանացիին՝ նոյնքան ազգայնականութեամբ յղացած այն առատելով
 որով Կեսարիոյ հիմնարկութիւնը կը վերագրէ (Բ. Գ. ԺԸ. Գլ.)
 Տիրքանի քեոսրգի Միհրգաս պատանիին որ ապստամբած է իր
 թէ իրմէ և ապաստանած Կեսարի և տնկէ ստացած Պերդէ(2) քաղա-
 քին իշխանութիւնը և գործակից օգնական գործած է Հերոդոտի
 հօրը՝ Անգիպատրոսի: «Սա շինէ, կ'ըսէ զՄաժաք բնդատակազոյն ևս պայ-
 ծառ շինուածով, ևս անուանէ Կեսարիայ ի պատիւ Կեսարու»:

Թուրք պատմագիրը մոռցած է թէ աշխարհի զանազան մասե-

(1) Լ. Տաշեան (ՀԱ. 1900, էջ 115) կը յանձնարարէ տեսնել նաև
 Hist. bell. Alex. 66. 4. Պլինիոս, nat. hist. 6. 8. Պաղամէոս, 5. 6. 15.
 Ալզեւոր. Անտոնիոսի Iten. Ant. 197. 5. 201. 205. 210. 211. 214. Պեւ-
 տինգերեան ցուցակ, 10. 2. 3. Փիլոստրատոս, Վարք Սոփիստոսց Բ. 2,
 Not. epise, 1. 8. և ուրիշներ:

(2) Պերդէ, արդի Գարա-Հիսարը, մայրաքաղաքն էր Պամփիւ-
 լիայի և Նշանուար էր Տիանայի մեհեանով:

բուն մէջ կային 17 հաս Վեսարիաներ (տես Encyclopédie de l'Islam, 701) ամէնքն ալ Հասմէական, որոնք իբրբովէ կը զանազանուէին մասնաւոր կոչումով մը, այսպէս մերը կը կոչուէր Վեսարիա Վապաղովկիացոյց (1) (Césarée de Cappadoce) մինչ միւսները կը կոչուէին Վեսարիա Անտիոքեան(2) (Césarée d'Antioche), Վեսարիա Պաղեստինացոյց(3) Césarée de Palestine), Վեսարիա Փիլիսոսեան(4), Վեսարիա Անազարթեան(5) (Césarée d'Anazarba), Վեսարիա Բիթանիական(6) (Césarée de Bithynie), Վեսարիա Փոնտիկեան, Վեսարիա Պակեան(7) (Césarée de Bage), Վեսարիա Մոնղէտի վրայ, Նոր Վեսարիան (= Նէոկեսարիա)(8), և այլ Վեսարիաներ ինչպէս Եգիպտոսյ հնթական Տիարպէթիի Սեւերեկ գաւառին մէջ Վեսարիա կոչուած գիւղը և այլ և այլ(9)։

Հ. Յակոբոս Տաշեան Հասմէական Վեսարիոյ բուն տեղը եւս կը կարծէ թէ եղբուած չէ (ՀԱ. 1932, էջ 171), սակայն շատերէն անոր տեղը կը կարծուի ըլլալ արգի Վեսարիայէն գէպի հարաւ-արեւմուտք մէկ ժամ հեռու, Արգէսի լեանային զանգուածին ստորտան գանուղ բլուրներուն վրայ, որ տեղացիք Էսկիեհիլը կը կոչեն։ Հիմ Վեսարիա կամ Էսկի Փայլէի կոչումով ալ հանչցուած է և կը գտնուի աւելի մաս Արգէս-լիբան (Ֆրան. Համայնագիտարան, Arthur Guy և Vital Cuinet, Ա. հա. էջ 309)։

Ունիկա կը տարածուէր ըստ Տրգաս եպ. Պաշեանի տեսութեան (Բիւզանդիոն, Թ. 1071, 1930, Ապրիլ 20-3 Մայիս) Էսկիշէէր ըսուած տեղէն մինչև Հէթէթիներու Յիլթը։

Այս տարածութիւնը գէպի Արեւելք երկայնութեամբ մէկ, կամ մէկուկէս ժամ, գէպի հարաւ լայնութեամբ ալ մէկ ժամ միջոց մըն է։ Այս տարածութեան մէջ կը գտնուին Էսկիեհիլը, Կէֆիլլը, Պարսնա-Խորէն, Կէտրիս, Պէնէն, Սայսուր, Պարսնաուր, Ասարնը, Կիւլլէ, Պիլլոր, Հայման, Հէթիլլը, Երիման և այլ ճիւղերը։

Ասոնք իրենց լիբան ստորտարը կը համարուին, և կը գտնուին ձորերու, բլրակներու և տափարակ տեղերու վրայ։

Այս ճիւղերէն, Էսկիեհիլը, Ասարնը և Հէթիլլը նշանաւոր են, իրենց կրած հնութեան հետքերով, որոնց ամէն քաջափոխիգ կը հանգիւղիս։ Հոն տեղերը գտնուած են 5-6 սենեակներ պարունակող այրեր, գերեզմաններ, տաղանաքարեր, գուցէ հին կառուաններ,

(1) Դիտելի է որ Միթայէլ Ասորի, Վեսարիա Հայոց ալ կոչած է։

(2) Պետիգոյ մէջ։

(3) Հիմա Գազա, Նախապէս կը կոչուէր Սարատոյի Աշտարակ զոր Հերովդէս Մեծ նորոգեց ու գեղազարդեց և անուանեց Վեսարիա, ի պատիւ Օգոստոս կայսեր։

(4) Լիբանանի ստորտար, Վեսարիա կոչուած ի պատիւ Տիբեր կայսեր, Յորգանանի արեւմտեան աղբերակներուն մօտիկ, Դան (= Լայիս) քաղաքէն 3-4 մղոն գէպի Արեւելք։

(5) Անարզարան (Կիլիկիոյ մէջ) կամ Դիոկեսարիան։

(6) Ողիւնպոսի մօտ։

(7) Հերմիոսի վրայ Լիգիա քաղաքը։

(8) Հիմ կապիւրան և այժմեայ Նիկոսարը։

(9) Երկու Վեսարիա ալ Ափրիկեան աշխարհամասին մէջ կային, Césarienne Moritangas՝ հիմա Cherchell և միւսը՝ հիմա Tingis։

ընթացի հին նախադասարկներ, կործանած շէնքեր, պարխայներ և այլ, որոնք երբեմն գիպուածով մը երեւան կու գան, կամ հին այգիներ հերկելու, տեղը մաքրելու և այլ այսպիսի գործազուրկեան մը տանն (Տրգատ եպ. Պալեան, նոյն):

Հան՝ Իսկի-Շէնիտի տեղւոյն մէկ կողմը՝ 1898ին պատահմամբ գտնուեցան երեք զերեզմաններ քովէ քով, որոնց մէջէն ելած մարմարեայ կամ կէնայ վեց հատ ծաղկանկար տապանաքարեր՝ յունարէն արձանագրութեամբ: Անոնցմէ մէկուն արձանագրութեան գիրերն եղծուած անընթեանելի եզած են, միւս հինգիներ որոշ կը կարգացուին:

Հայ-կաթոլիկ Գերապայժառը Պոզոս եպ. Իմմանուէլեան զանոնք առած էր և եկեղեցւոյն բակին մէկ կողմը ամփոփած (տես շՆ. 1899, էջ 16):

Անոնց պատճէներ հրատարակած ըլլալով Տրգատ եպ. Պալեան, զանոնք կ'արտագրենք հոս, անոնց կցելով թարգմանութիւնները:

I
 ΑΥΡΗΑΙΟΣ ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ
 ΚΑΣΚΕΛΙΩ ΚΕΛΑΔΟΥ
 ΠΑΤΡΙ ΚΑΙ ΛΟΝΓΕΙΝΗΣ
 ΤΡΑΤΟΝΙΚΟΥ ΜΗΤΡΙ
 ΤΟΙΣΓ'ΑΥ ΚΥΤΑΟΙΣ
 ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ.

I
 Avrilles Gordianos, ի յիսուսակ իր հօրք Cascelio Keladouի և ի յիսուսակ իր մօրք Longinis Tratonicoսի սրահի իրեն սիրելի են:

II
 ΑΗΔΩΝ ΛΕΩΝΙΔΑ ΛΕΩΝΙΔΟΣ
 Υ ΤΩΝΑΡΙ ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.

II
 Aidon Leonida ի յիսուսակ իր ամուսնոյն Leonidoսի:

III
 Τ. Φ. Α. ΙΑΣΩΝ ΗΡΚΛΕΙΗ ΔΙΑ
 ΓΥΝΑΚΙ ΤΗΓ'ΑΥ ΚΥΤΑΘ
 ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.
 ΤΙ. Φ. Α. ΙΑΣΩΝ ΖΩΝ
 ΚΑΙ ΦΡΟΝΩΝ ΕΑΥΤΩ.

III
 T. Fl. Iassou ի յիսուսակ իր սիրելի կնոջ Irkliի:

IV
 ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΣΕΚΟΥΝΔΑ.
 ΑΙΜΗΤΡ ΜΗΤΡΟΔΩΡΩ
 ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.

IV
 Julie և Secounda ի յիսուսակ իր մօրք Midrodora:

V
 ΙΟΥΛΙΑ ΜΗΤΗΡ ΚΑΙ ΚΛΗΜΗΣ
 ΑΔΕΛΦΟΣ ΑΥΤΟΥΣΤΑ ΑΩΛΟΓΟΥ
 ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ.

V
 Մայրը Julie և հայր Klimis ի յիսուսակ Augusta Zologouի:

Գծրախտաբար բուրբ այս տապանաքարերը անթուական ըլլալով, կարելի չէ ըսել թէ անոնք ո՞ր շրջանին կը պատկանին, միայն ջոյջ կու տան թէ անոնք կամ չառմէական քաղաքին մէջ թաղուած էին, կամ աւելի հուանականորէն՝ չառմէական քաղաքին տեղը՝ Բիւզանդական շրջանին զերեզմանատան վերածուած էր և այս տապանաքարերը այդ շրջանէն էին:

Հան կը տեսնուին գեռ հետքերը Հասկէական Կրկէսի (Cirque) մը, բայց այնքան մասնական և հազիւ նշմարելի, որ պէտք է շատ ուշագիտութեամբ, կարենալ գոյն որոշելու համար (Vital Cuinet, II. 309):

1886ին այս տեղւոյն վրայ կատարուած պեղումներ երևան հունցին հիմերը հսկայ շինութեան մը, գերեզման-նկուղներով և յունարէն մահադրական արձանադրութիւններով և քանի մը հնութիւններով:

Հին պատերու մնացորդներ բազմաթիւ են: Հոս հոն գտնուած են քարեր որոնք խառն խաչերու նշաններ կը կրեն:

Arthur Guy կը վկայէ նոյնիսկ թէ հոն կը մեան Ակրորոյի (միջնաբերդ) աւերակները:

Ամրոցի մը կամ միջնաբերդի մը գոյութիւնը շատ հաւանական է, նկատի ունենալով 260ին Շապուհ Ա.ի (241-271) օրով կատարուած զբաւումի առթիւ (տես վերը, էջ 224-225) արուած մանրամասնութիւն մը, որուն համաձայն քաղաքին հրամանատարութիւնը առած էր Գեմաստենէս և կը վարէր անոր պաշտպանութեան զորքը: Բայց քաղաքին բռնիչներէն մին որ գերի բռնուած էր, շարժարան քննրու առսակութենէն տկարացաւ և ցոյց տուաւ պաշարող Պարսիկներուն պարիսպին ձկար կէտը ուրկէ անոնք ներս մտան: Գեմաստենէս պաշարուած թշնամիներէն որոնք հրաման ունէին զայն սլլ բռնելու, ձիու վրայ սուրը ձեռքը, ճեղքեց պաշարող բանակը և յաջողեցաւ խոյս տալ (Zakaria, 234. Tillmont, Գ. 452. Asie Mineure, 441):

Այս մանրամասնութիւնները կը հաստատեն թէ քաղաքը երբ պարսպապատ չէր, ապահովորար գտնէ միջնաբերդ մը կամ Ակրորոյ մը ունէր:

Քաղաքին ընծայուած կարեւորութիւնը և իբր մայրաքաղաք կապազօվկիոյ անոր արուած նշանակութիւնը, հասկնալի է որ քաղաքը պէտք էր օժտած ըլլար նաև պարիսպով մը, որուն շինութեան յիշատակութիւնը չէ եղած:

Հասկէական Կեսարիան, իր կարեւորութիւնը միշտ պահեց թէև իր դիրքը ելեէջներու առարկայ եղաւ:

Կուսակալներու առաինանը իսկ միշտ փոփոխական էր, կայսրներու քմահառոյքէն կամ քաղաքական և զինուորական կացութենէն կախում ունէր:

Վեպաստիանոս բարբարոսներու առջև պատենչ մը կանգնելու համար հոն լէպէտներ բանակեցուց, բայց եղաւ ժամանակ ալ որ պարզ Procuratorով մը, այսինքն առերքերու գանձիչ պաշտօնեայով մը կառավարուեցաւ:

Իր կարեւորութեան մասին զազափար մը տալու համար կը բաւէ ըսել թէ Զոնարաս (էջ 234) զայն երկրորդական քաղաք մը համարելով հանգերձ կ'ըսէ թէ 260ին ան ունէր 400.000ի չափ բնակիչ:

Հասկէական կայսրութեան ներքև Կեսարիա մեծ կարեւորութիւն կ'ստանար Հասկէական շահերու տեսակետով, իբր Արևելքի փողերանոցներէն մին, երկրորդն ըլլալով Սուրիոյ Անտիոք քաղաքը:

«Տիրերիսէն մինչև Կաղիստոս գրեթէ 240 ասրուան օրջան մը ամեն իճիտը կայսեր ղյումակարճներով դրամներ կոխուեցան Կեսարիոյ փողերանոցիմ մէջ, այսպէս կարելի է զսենլ ճոյն փողերանոցէն երեք դրամներ 180 կրամ, երկրամներ 120 կրամ, դրամներ 60 կրամ, 1/2 դրամներ 30 կրամ ծանրու-

բեամբ: Միճչեւ Սեպղիմիոս Սեւերոս (193-211) այս դրամներ ժամուր արձարէ են: Անոր յաջորդներուն ժամանակ նեպոսեա՛ն արձարին սեսակր կր վաճարաւանայ: Կոսմասն իւր իսողերամոյցին մէջ զարնուած մեծ-միջակ-փոք պղնձադրամներ:

Եւսպաղափկեան դրամներու մեծ մասին վրայ կ'երեւի Արզէոս լեար, երբեմն իր գաղտօրին վրայ աստղով մը, երբեմն արձանով մը, ուրիշ անգամներ մենեասի մը կամ սիւներու վրայ կ'անգնած: Ուրիշ դրամներու վրայ Յունական Ասուածներ, ինչպէս Աքնեաս, Հեռակլէս եւայլն, Յոյնպէս Ասիական Գիցուցիի գլուխ մը եւ Հռոմէական դրամներու զանազան խորհրդանշաններ:

Երբէ գրամներու խորհրդանշանները մասնակի լոյս մը կը սփռեն, Կեսարիոյ ղէպներուն եւ կրօնական պատաստուեցններուն վրայ, արձանագրութիւններ, բուսականներ որ կայտերու զանր բարձրամայլն կ'սկսին, շատ աւելի կարեւոր են (Պ. Յ. Յաննեանի տեղեկութիւններ):

Հոն հատուած գրամները (սրտնցմէ նմոյշներ արուած են, տես Վերը, էջ 243 եւ 246) կրնան գաղափար մը տալ Կեսարիոյ փողերանոցին կատարելագործեալ վիճակին վրայ, իսկ անոնց շրջապատներուն մի քանի բացարութիւնները, ի վեր կը հանեն Հռոմէական շրջանին Կեսարիոյ քաղաքական կամ կրօնական նշանակութիւնը:

Այսպէս, Պ. Բարսեղ Յաննեանէն հաղորդուած տեղեկութեան համաձայն Կեսարիոյ արուած են նեպոսեալ տիպոսները:

1. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ, կեդրոնական քաղաք կամ նահանգային մայրաքաղաք: Այս պատուանունը նախապէս կը տրուէր քաղաքի մը որուն բնակիչները երկրորդ քաղաք մը հիմնած էին: Հռոմ որ այս տեսակ մանրամասնութիւններ նկատի չէր առնէր այս պատուանունը առաւ ըստ իր շահերուն միեւնոյն նահանգին մէկէ աւելի քաղաքներուն, միայն զանազանել տալով առաջին, երկրորդ, յորջորջումներով:

2. ΝΕΩΚΟΡΟΥ (Neocore), այս պատուանունը կը տրուէր այն քաղաքներուն կամ բնակչութեանց որոնք տաճարները աւելելու, մաքրելու, զանձը, սրբազան անթները պահելու եւ տաճարին կալուածները մատակարարելու եւ սրբազան խաղերը կազմակերպելու առանձնաշնորհուածը ունէին: Կեսարիոյ մէջ այս խաղերէն երկուքը տեղի կ'ունենային:

3. ΣΟΒΗΡΕΙΑ (Soverea) ի պատիւ Սեպղիմիոս Սեւերոսի:

4. ΦΙΛΑΔΕΛΦ (ELA), ԵՄՔԱՅՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ի պատիւ Սեւերոսի երկու զաւակներուն՝ Կարակալլայի եւ Կէթայի:

5. ΥΠΑΤΟΣ (Consulat) որ կայտեր Հիւպատոսութեան տարին կը նշանակէր ΥΠΑΤΟΣ Դ պիտի նշանակէր Հռոմէական COS III:

6. ΕΛΕΥΘ (egia) ΔΥΜΙΟΥ կամ Հռոմէական Libertas Publica՝ ժողովուրդին ազատութիւնը:

7. EXERCITUS CAPPADOCIUS S. C., որ կ'երեւի Անգրիանոսի մէկ մեծ պղնձագրամին վրայ, ի յիշատակ իր 124ին (Քր.է յետոյ) զինուորական համբարգութեան:

Ուրեմն Հռոմէական շրջանի կեսարական գրամները պատկարակի թիւ մը կը կազմէին որ նոր պեղումներով կրնար գեա ստուարանալ եւ նոր լոյս սփռել Կոստանդնուպոլիսի պատմութեան վրայ:

Կեսարիոս Հռոմէական շրջանին զերծ լինաց աղէտներէ սրտնք իր

գոյութեան կ'ապաւնային սակայն անիկա բնաւ չկորսնցուց իր նշանակութիւնը:

Այսպէս Անտոնիոս Պրոս (138-161) կայսեր ատեն, սոսկալի երկրաշարժներ սրանք Փոքր Ասիոյ մէջ պատահեցան (տես վերը 243) մեծ Պնաս հասցուցին նաեւ Կեսարիոյ:

Նոյնպէս սոսկալի երկրաշարժներ պատահած էին Կեսարիոյ Փիրմիլիանոս եպ. Կեսարացիի (233-269) իշխանութեան օրերուն, ինչպէս կը հասկցուի իրմէ հասած նամակէ մը, ուր կը հաստատէ թէ այդ երկրաշարժներուն հետեւանօք ամբողջ քաղաքներ երկրիս երեսէն անհետ եղած էին:

Այս երկրաշարժներու ընթացքին թերեւս Կեսարիոս մեծապէս ֆրասուած է, սակայն կործանած է անիկա,—այս մասին վաւերական տեղեկութիւն մը չունինք, թէև անոր կործանումը երկրաշարժէ մը առանց որոշ թուականի մը հաւաստողներ եղած են, ինչպէս William Smith որ կ'ըսէ թէ Հռոմէական Կեսարիան կործանած է երկրաշարժէ մը (տես A Smaller Classical Dict.):

Միայն որոշ է թէ Փիլմիլիանոս եպիսկոպոսին իշխանութեան ժամանակամիջոցին, Քրիստոսի 260 թուականին Կեսարիա հիմնադրուած է Եղաթէ Ա. Մասանեան պարսիկ թագաւորէն, սակայն ինչպէս կը տեսնուի անիկա անմիջապէս վերաշինուած է, եթէ այդ հիմնադրուած կործանումը տառական իմաստով առնել պէտք ըլլայ, վասնզի բնակչութեան շարքը որուն մանրամասնութիւնը կու տան պատմիչները անպատեհաւ կործանումի մը փաստը չէ:

Եթէ իրապէս կործանած է իսկ, անմիջապէս վերաշինուած է թերեւս աւելի նոյն և աւելի փառաւոր, վասնզի անիկա Դիակղեսիանոսի ժամանակ (284ին) երբ Հռոմէական կայսրութեան Ասիական նահանգները վարչական նոր բաժանումներու ենթարկուեցան (տես վերը 227) Պանտոսի մեծ թեմը սատարածնուեցաւ 10 գաւառներու:

Ասանցմէ Առաջին Կապադոկիոյ(1) (Cappadocia prima) գլխաւոր քաղաքն էր Կեսարիա:

Հետեւորար 260ի կործանումէն յետոյ շինուած քաղաքը, իրաս շուտ զարգացում և այնքան մեծ կարեւորութիւն ստացած էր, իրր քրիստոնէական մեծ աթոռ մը, որ ո՛չ միայն իր գործունէութիւնը սահմանափակած էր իր անձուկ շրջանակին մէջ այլ նաեւ ասարածած՝ իր ազգեցութիւնը հեռաւոր երկիրներու վրայ, հաւատածաւայական գործունէութեամբ և քարոզութիւններով, և աւուած էր Եկեղեցիին մեծ գէմքեր և մատենադիրներ: Կեսարիա այդ ժամանակաշրջանին կը հանդիսանար նաև կրթական որորան մը իր բարձրագոյն գորոցով որ մինչև Ե. դար իր հռչակը կը պահէր և մինչև արարական արշաւանքը՝ թէև անշքացած, իր գոյութիւնը կը քաշըչէր:

Կեսարիոյ գէպի քրիստոնէութիւն ցոյց տուած մեծ հակումը և յարումը պատեհաւ եղաւ որ քաղաքին զարգացման բնական ընթացքը հասի կամ կասեցնելու փորձեր ըլլան՝ Քրիստոնէութեան հալածիչներուն կողմէ, սրանք ինչպէս տեսնուեցաւ, սաստիկ հալածանքներ գործադրեցին:

(1) Միւսներն էին Բ. Կապադոկիա, Ա. և Բ. Հայք, Ա. և Բ. Գաղատիա, Բիւթանիա, Պարփաքանիա, Հելլեպոստոս, Պուլմոնեան Պանտոս:

Այս շրջանին է որ (տես վերը 257) Յուլիանոս Ուրացոյ (361-363) քաղաքը կը շնչէ քաղաքներու ցուցակէն և կ'անէ անոր կեսարական անունը և անոր կու տայ իր հին անունը՝ Մաղաքա, որ անիկա կը կրէր երբ միայն աւան մըն էր:

Սահայն այս անշքացման փորձը երկար չտեսնեց: Յուլիանոսի յաջորդը Վաղենտինոս (364-375) երբ նոր բաժանումներու ենթարկեց կապադովկիան, կեսարիա մեայ մարաքաղաք Առաջին Կիլիկիոյ (Հերակլէս, Տաշեան ՀԱ. 1900, էջ 115), և 385ին Թէոդոս վերահաստատեց անոր կեսարիա անունը (Քլեմալտեիմ, 112), երբ արդէն քաղաքը ստացած էր արտասովոր զարգացում՝ շնորհիւ իր հռչակաւոր և անուանի կայսր-կապոսին՝ Ս. Բարսեղի (371-379) որուն կը պարտէր Հռոմէական կեսարիան իր հոյակապ եկեղեցիները, մեծ մասամբ ձեռակերտները կապադովկեան եկեղեցւոյ մեծ Հայրապետին:

Ասիկա ո՛չ միայն իր օրով պատահած սովի մը ատեն ազեանեալներուն մեծ օգնութիւններ բրու ալ շինեց նաև մարգարիական հաստատութիւններ: Այսպէս քաղաքէն դուրս շինել տուաւ մեծ ազ-բաստանոց մը և հիւանդանոց մը(1) (տես վերը, էջ 263):

Ան շինել տուաւ նաև իր Սրբարանը(2) նոյնպէս հաւանօրէն քաղաքէն դուրս (Բրոֆ. Ա. Կապրիէլ, Monuments Turcs d'Anatolie, Ա. հտ.):

Այս շրջանին քաղաքը տարածուած է քիչ քիչ շուրջը այն շինու-թեանց որոնք Ս. Բարսեղ շինած էր (Encyclopédie de l'Islam, էջ 703):

Այնպէս որ Հռոմէական կեսարիոյ հին քաղաքին քովը կամ անոր կից նոր քաղաք մը երեւան եկաւ, ինչպէս կը հաստատուի Գր. Կա-զիմանդացիի (հառ Ի.) մէկ բացորոշ վկայութեամբ: Ան կ'ըսէ թէ միա-գաթին մօտ դուրս կիլի, եւ զարմայիտ Մուր Բազաթին վրայ, որ կարող մըն է քարեպանստիքանա, անշուշտ իր հոյակապ եկեղեցիներով և ազբաստ-նոցներով և հիւանդանոցներով, որոնք կասուցուած էին Ս. Բարսեղի ջանքերովը:

Այս ընդարձակուած քաղաքը որ կերպով մը կը քալէր կամ կ'ա-աջանար գէպի ստորտար այն բլուրներուն որոնց վրայ կասուցուած էր Հռոմէական կեսարիան, շատ հաւանական չէ որ ամբողջուած քաղաք մը եղած ըլլայ, սակայն մեծ քաղաք մըն էր, մեծ իր քաղաքա-

(1) Այս հիւանդանոցին տեղը կ'ենթադրուի Մոսծոսակ (Թրքական հնչումով Ճիւրնիւրիկ) կոչուած թաղը՝ որ կը գտնուի ձորի մը մէջ: Այս Ձորձորաանին քովը բարձրագիւր գիւրք ունին Պաթթալ և յարակից Թէփէէիք (փոքրիկ բլուրի մը վրայ) թաղերը: Մոսծոսակ թէև թրքա-րնակ էր, բայց անոնց խօսած և հայերէնէ մնացած բառերով թուր-քերէնը ցոյց կու տայ որ անոնք նախկին Հայեր եղած են և վերջէն խալամացած: Այդ թաղին կից Չախալըզ (այս բառն ալ թուրքերէնի չի նմանիր, ալ թերեւս յունարէնէն ազգաւազուած է) կոչուած թաղն ալ հայաբնակ էր (հմմտ. Ս. Պոզոսեան, Արեւ, Թ. 4827):

(2) Այս սրբարանը, Ս. Բարսեղի անուան նախընտրած մատուռը, կը կարծուի ըլլալ (Ս. Պոզոսեան, Արեւ, Թ. 4828) Պաթթալ թաղին մօտ, գէպի հին կեսարիա բարձրացող բլուրին կողին վրայ հաստատուած ձրնճըզլըի մզկիթը որուն այս անունը կու տան յախնազակիէ ծած-քին համար:

կան, մանաւանդ իր կրօնական նշանակութեամբ, իբր արժանազան մեծ Եկեղեցւոյն, որուն կարեւորութիւնը և ոյժը կը շեշտէր Ս. Բարսեղ իր անձնական արժանիքներովը և ձիրքերովը: Այնպէս որ անոր ոյժը ժլատելու համար վաղենտիանոս կայսրը փորձեց կեսարիոյ արժուք պատակակել Տիանայի մէջ եպիսկոպոսական արժուք հաստատելով, ինչ որ պատեալ եղաւ որ կեսարիոյ Ս. Բարսեղը և Տիանայի՝ Անթիմոս եպ.ը իրարու դէմ պայքար մղեն: Սակայն Ս. Բարսեղ յաջողեցաւ իր արժանիք հեղինակութիւնը բարձր պահել, և կեսարիա իբր նախապատիւ արժուք չկորսնցուց իր բարձր նշանակութիւնը:

Իբր առեւտրական կեդրոն, իր բարգաւաճումն ալ չկասեցաւ Հռոմէական տիրապետութեան շրջանին: Անիկա կը գտնուէր Հռոմէական մեծ համրուն վրայ, որ Գաղատիայէն կու գար, առանց անցնելու Ալի-

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԻՆԵՐԸ ՀԻՒՍԻՈՒՆ ԱՌՆՈՒՄԸ

սի վրայէն ալ քերելով դայն քաղաքներ, անցնելով Պառնասոսէն և Նիւսայէն:

Այս համրան ամէնէն կարճ չէր բայց ան կը խուսափէր երկու անգամ անցնելէ Ալիս դեռը, որ ենթակայ է մեհանային մեծ կեղեղներու: Որչափ ասեն որ Հռոմ մայրաքաղաք էր և ամբողջ կայսերական ասեւաւորը կու գար և կ'երթար Հռոմ, Գաղատիոյ և կեսարիոյ միջև յարաբերութիւնները կը կատարուէին գաւառական միջոցներով և բնակիչները հաւանարար կը գործածէին կարճ համրան երբ բաց ըլլար և մեղք՝ Հռոմէական համրան (Ramsay, Asia Minor, 256):

6. ԲԻՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐԻԱ. — Քաղաքը իր բարգաւաճման և փառքին մէջ էր երբ 395ին Հռոմէական կայսրութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ, և Բիւզանդական կայսրութեան գլխաւոր քաղաքներէն

մէկը եղաւ Կեաթրիան, որուն նոր մասը, այն որ Ս. Բարսեղի շինու-
թեանց շուրջը առաջ եկած էր, հասաւ իր գարգացման:

Հասմէական Կեաթրիան իրենց վրայ կրող բլուրներուն սառսառը
շինուած այս նոր քաղաքին հաւանական տեղը կը 'չղէ Joanne ուղ-
ղեցոյցը (guide) հետեւելով Ch. Texierի, մասնանշելով շրջանակա-
մե գաշա մը, քիչ մը ցած մտտեկայ գաշտերէն (Vital Cuinet Ա. 309):

Տեղը այս քաղաքին, այսօր քիչ շատ որոշապէս կարելի է ճշգիւ,
առնուազն երեք հին եկեղեցիներու տեղերովը, թէև անոր տարա-
ձաթիւնը կարելի չէ որոշապէս գծել: Այդ երեք եկեղեցիներէն մին
որ կը գտնուի ամէնէն արեւմուտքը, յառկան շահան հարաարա-
պետական ոճ մը ունի իր բուրձի կողակով (Abside) որուն հիմերը
փլատակներու միջև կը տեսնուին:

Այս եկեղեցին տեղացի Հայերը կը կոչեն Սուրբ Վասիլ: Vital
Cuinet (նայն Ա. 310) հետաքրքրական եզրակացութիւն մը կը հանէ
Հայերու այս բացատրութենէն: Անիկա կը խորհի թէ Հայերը պէտք
է այդ վայրը կոչէին Սուրբ Բարսեղ քանի որ Վասիլ բառին համարու-
տասխանն է Բարսեղ:

Հայերը թարգմանելով տեղին Այ-Վասիլ անուան առաջին մասը
զոր կը հասկնային և անխախտ պահելով երկրորդը, հաւանորէն տ-
առնեց անգրագառնալու թէ անոր ալ համապատասխանը իրենց
լեզուին մէջ ունին, փաստը հայթայթած կ'ըլլան թէ այս աւերակին
անունը աւելի հին է քան Հայ արդի գաղութին հաստատութիւնը:
Vital Cuinet գծարութիւն մը չի տեսնար, ընդունելու նայնու-
թիւնը այս աւերակին Ս. Բարսեղ Կեաթրացիի անուան նուիրուած
եկեղեցիին հետ, որ ապահովաբար Կեաթրիա կառուցած պիտի ըլլար
իւր աթոռին վրայ բազմած հաշակաւոր հարթակին և նշանաւոր Ս.ին
անուանը: Իր այս կարծիքը կը հիմնուարէ նաև Յոյն-կաթոլիկ քահա-
նայի մը տեսութեան վրայ որ չորս տարի Կեաթրիա բնակած է և
ինչէն ալ այս եզրակացութեան եկած:

Նրկրորդը՝ մեր յիշատակած երեք եկեղեցիներէն կը գտնուի
աւելի արեւելք, ընդմէջ թուրք գիւղի մը և թալասի համարուն:
Անիկա կատարելապէս յայտնաբերուեցաւ 1887ին կատարուած պե-
ղումներով, որոնք որոշ ցոյց կուտային եկեղեցիին մեր և կերպա-
բանքը: Անիկա ալ առաջինին ?ման, ունէր բուրձի կողակ մը:

Դժբախտաբար թուրքերը վերցուցած են մինչև ամենայնոսին րե-
կորները այս պատմական յիշատակարանին, զորձածելու համար շինու-
թեանը Կեաթրիոյ մէջ կառուցուած պետական ընդարձակ գարոցի մը:

Քարերու այս տեղափոխութեան ընթացքին, որ պեղումի մը
հանգամանքը կ'առնէր, մինչ իրականին մէջ յիշատակարանի մը
քանդումն էր, գտնուած են անոյշ շուրի հոր մը — ինչ որ բաւական
հազուադիւս է այդ շրջանակին մէջ—, քանի մը անարժէք առար-
կաներ, և միակ քանդակ մը, որ կ'ըսուի թէ կը ներկայացնէր եպիս-
կոպոսական գաւազան մը, որ թուրքերը բրիլի հարուածով մը քան-
գած են ըստ Vital Cuinetի:

Փոքր Ասիոյ այս Ֆրանսացի աշխարհագիրը, անվարան այս եկե-
ղեցին կը նոյնացնէ Սուրբ Մամասի եկեղեցւոյն հետ որ Յուլիանոս
Ուրացոյի (361-363) ժամանակ կառուցուած էր, վասնզի հրաշքները
որ ժողովրդային աւանգութիւններ կը պատմեն այս եկեղեցիին

չինութեան առթիւ, թէև կը ասարբերին անոնցմէ որոնք կը տեսնուին Սուրբ Մամասի եկեղեցիին զրոյցին մէջ, սակայն կը ներկայացնեն շատ մըն ալ նմանութիւններ,

Երբորդ եկեղեցին կը գտնուէր երկու առաջիններուն միջև, արդի քաղաքին հարաւակողմը, գաշտին (Սազր) վրայ, և կը թուի թէ ունէր բազմակիւն կողակ մը և երեք կոնք (առեան=nef),

Անիկա Ս. Կոյսին անուան նուիրուած էր: Յոյները մինչև վերջը կը կոչէին զայն Այիօս Բանանիա, իսկ Հայերը՝ Տիւմ ժամ (=գուրտի եկեղեցի): Vital Cuinet կը հետեցնէ թէ անիկա պիտի ըլլայ ան եկեղեցին ուր Ս. Բարսեղ Հայրապետ մեռնազրուեցաւ և ան ուր պատահեցաւ Ս. Եփրեմին:

Քրիստոնէից գերեզմանատան նամբուն վրայ և քաղաքին հարաւային ծայրը գտնուած Յունական այս եկեղեցիին միայն խորանին մնացորդը կը տեսնուէր վեց սաք բարձրութեամբ: Այս բեկորներուն շուրջը պեղումներ կատարուած են Հայերու կողմէ և գտնուած են 5-6 մեծ կարաններ և եկեղեցական անոթներ, որոնք փոխադրուած են Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին (եղիսզարեան):

Այս եկեղեցւոյն սնարին (Chevet) կողմը, գոյութիւն ունի մեծ քար մը սեւ լուսայէ կամ առախ ժայռ մը, մէջտեղէն հնգքուած:

Տեղացիք զայն կը կոչեն Հանգիստ քար: Սովորութիւն եղած է մեռեալները գերեզման մտցնելէ առաջ այդ քարին վրայ հանդիցնել հինգ վայրկեան և յետոյ անցնել զայն գուսի խրատիւրակէն որ քանի մը քայլ անդին անկուած է, և թաղել:

Vital Cuinet կ'ըսէ թէ այս քարին վրայ գնելով ննջեցեալները կը կատարեն յուզարկաւորութեան պաշտամունքները, վասնզի Հայերը և Յոյները մեռեալները միշտ եկեղեցի չեն տանիր թաղումէն առաջ: Անիկա կ'ըսէ թէ այս արարողութենէն յետոյ երբ յուզարկաւորութեան թափօրը նստրայ ելլալու վրայ կ'ըլլայ սովորութիւն է որ ամէնէն մօտիկ ազգականը հանգուցեալին մարմինին վրայ նետուի և կարծել առջ թէ կ'ուզէ արգիլել անոր աւելի հեռուն տարուիլը: Ահա նախա վկայ մը, թէպէտև կանխաւ պատրաստուած և բաւական թերահաւատ այս տեսակ ցոյցերու: Կազորգած է Vital Cuinetի թէ այս տեսարանը որ անցեալին անզրագարձու մն է, սաստիկ ազուարած է գինքը:

Նայնպէս Vital Cuinet կ'ըսէ թէ այս քարին շուրջ վեճ մը ծագած է Յունաց և Հայոց մէջ որոնք կը յաւակնէին — մէկը և միւսը — անոր վրայ ունենալ այլամերժ իրաւունք մը սեփականութեան:

Ինչոքից տեղական իշխանութեան առջև կ'երթայ, դատարանը, կ'ըսուի, սաստիկ գոռարութեան մէջ էր խնդիրը վճարու համար, երբ առաւ մը քարը գտնուեցաւ բաժնուած գրեթէ հաւասար երկու մասերու, այնպէս ալ կը գտնուի հիմա, ինչ որ թոյլ տուաւ կառավարութեան լուծել խնդիրը բարեկամարար, յատկացնելով խնդրոյ առարկայ քարի իւրաքանչիւր մասը երկու հասարակութեանց:

Ըստ V. Cuinetի քառորդ մը և քստ 2. Ինչիճեանի նետրեկէց մը հետու քաղաքէն, դէպի արեւելք, Ղաղիլեր լինին մօտ, կը հանդիպինք գերեզմանական քարերու միջև, որոնք կը թուին շատ հին, վաղեմի շինութեանց աւերակներու որոնք հին Ս. Մերկերիոս յունական վանքին վերաբերեալ կը կարծուին:

Այս վանքէն կը թեայ միայն կիսաւեր մասուումը ուր Հայ և Յոյն կեսարացիներ ուխտի կ'երթային տարին անգամ մը և խնչոյքներ կը կատարէին:

Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան, շատ շանեկան և հայկական տեսակետով խիստ շահագրգռական, անզեկութիւն մը կու տայ, որ կ'արժէ հոս արձանագրել:

Անիկա Ս. Մերկերիտի քայքայեալ եկեղեցիին քով կը գնէ Եալլեկեղեցի ամայի, որ ռամկորէն կոչի Համգեղեցի այսինքն Համգուցեալ եկեղեցի» (Աշխարհ. Ա. մաս. Ա. հտ. 313-314):

Քրիստոնէութեան առաջին տարիներէն Յաջած բեկոր մըն է այս վանքը, ուր Ս. Բարսեղ ըրած է Յուլիանոս Ուրացոյի մահուան գուշակութիւնը:

Յէպի հարաւ, 20 վայրկեան հեռու զաշտին մէջ, կը տեսնուի պատի մը Յաջորդը որուն վրայ բացուած է յառաջակապառ (Ogive = ջլան) պատուան մը, որուն համար կ'ըսուի թէ ձծենովական» (ձիւնիվիզ) աւերակ մըն է, Vital Cuinet այս կոչումը կը կարծէ թէ տըրուած է ճխաշակիրներուն, բոլոր Անատոլիոս այն մասերուն մէջ որոնցմէ անցած են անոնք:

Այս աւերակին մօտ, կայ խոռոչ մը ձեւացնող պղտիկ անձաւ մը կամ քարայր մը, որուն մօտ կը համրուին աւելի քան 60 խորքանդակ խաչեր ժայռի մը վրայ:

Այս տեղը որ կը գտնուէր Ջրգորթէն 1-2 մղոն հեռու լերան կողքը, կը կոչուի Քրդլար կամ Քրդ Քրդլար. թերեւս անկարկութեամբ մեծ թուով այն խաչերուն որոնք ճշգիւ հաշուել գտուար 5: Անոնք զանազան ձեւեր ունին, կան երկու կամ երեք բաղաւկներով, լորէնեանի նման և խորխորներու վրայ գրուած խաչեր:

Ամէն գաւառնանքէ քրիստոնեայք սովորութիւն ունէին խմբով երթալ այդ քարայրը Ձատկէն երեք կիրակի առաջ, այն օրը ուր կը տեսնուի Սերաստիոյ Քառասուն Մանկանց տօնը: Կը կարծուի թէ տարիկա վայրն էր ճառասանն Մանկանց վանքին որ Ս. Բարսեղ կառուցած էր զեստրիոյ շրջաններուն մէջ (V. Cuinet և Եղիազարեան):

Եղիազարեան Բիւզանդական քաղաքին անզւոյն մօտ և այսօր Էսկիլէնիւր կոչուած բլուրներու կողքին չորս մենաստաններու մտացորդները կը կարծէ թէ ըլլան:

1. Ճրմնրգլը մզկիթը (որուն աւերակներէն կտորուանք միայն կը թան) որուն համար ոմանք կը կարծեն թէ Ս. Բարսեղի անուան նուիրուած եկեղեցին էր:

2. Մանսավանք, որ ոմանք հայկական վանք մը կը կարծէին, սակայն Եղիազարեան կը մեկնարանէ Մոնրէ վանք այսինքն Տող վանք (լեռնավանք) և կը հեռացնէ հայկական ըլլալու հանգամանքը:

3. Ջրգորթ, որուն քրիստոնէական յիշատակարան մը ըլլալը արդէն տեսանք թէ որքան կասկածելի էր:

4. Քրդլար, որուն Բիւզանդական եկեղեցի մը ըլլալը աւելի հաւանական է, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Այս երեք սրբապատկերներէն զատ ձընճըզլըի քով գէպի հիւսիս բերդ մը կայ որ Բիւզանդական զօրանոց կ'անուանէին (Եղիազարեան):

Ս. Պօղոսեան (Արև, թ. 4827) Ճրմնրգլըի քովը կը գտնուէին կ'ըսէ աւերակները Հռոմէական (?) պալատի մը որուն կամարները մինչև

վերջին ասեաններս կանգուն կը մնային շուրջի քարակայտերուն վրայ, Ե. Երկաթեան (Բիւզանդիսմ, Թ. 1084. 1900, Մայիս 16) թերեւս այս Բիւզանդական զօրանոց կամ պալատ ենթադրուած շէնքին ակնարկելով է որ կ'ըսէ թէ զ'ի ձրճճիւլը բարձր պատերով կը կանգնի ՀԱՄԱՄ ԳԱՅԱ քարուկիր շէնք մը, պատկառանք ազգոց մնացորդներով, շէնք մը՝ անտարակոյս քանի մը հազար տարիներ ողջունած և հեռու բազնիք մը ըլլալէ՝ ինչպէս կը յարջորէ ժողովուրդն՝ անոր բարձրերը տեսնուած խողովակ-փողորակները՝ շէնքին այս ու այն կողմը զայլարուած, կրնայ պատշաճիլ աստուածոց բնակավայրի մըն:

Նշանակելի է որ Պէւ-թէվիէ ստորտը կամ շուրջը շինուած այս քաղաքը որ կայանն էր Բիւզանդական բանակի մը, իր կարգին կը ներկայացնէր նոր քաղաք մը տարբեր Էսկի-էլնիը կոչուած բլուրին վրայ կառուցուած Հոսմէական կեսաբխայէն և անկէ որ հիմա զոյու-թիւն ունի:

Ասոր իբր փաստ Vital Cuinet կ'ըսէ թէ յայն աւերակ եկեղեցիները որոնց վրայ խօսեցանք վերը, ամէնքն ալ կը գտնուին պարիսպէն դուրս և բախտատարար շատ հեռու են արդի քաղաքէն, այնչափ որ-չափ հեռու են Հոսմէական կրկէսին մնացորդներուն տեղէն:

Նոյնպէս նշանակելի է որ արդի քաղաքին մէջ չի տեսնուիր ունի յունարէն արձանագրութիւն մինչդեռ բազմաթիւ արար-պարտիկ տառերով արձանագրութիւններ կ'երևան արդի քաղաքին պարիսպներուն վրայ:

Բիւզանդական քաղաքը, V. Cuinetի կողմէ հշգուած վայրին մէջ, շրջապատուած էր բազմաթիւ արդի քաղաքին հետ ոչ մէկ առջն-չու-թիւն ունեցող պարիսպով մը, որուն հետքերը կը մնային, վասնզի Cuinet կ'ըսէ թէ հոն կը տեսնուէին քանի մը Բիւզանդական պարիսպներու մասերը կամ պաշտպանութեան երկար պատի մը աւերակները, և երկու աշտարակներու մնացորդները: Այս բեկորները ազատ-համարար կը պատկանէին ամրութեանց շարքի մը որ կը պսակէին հինգ բլրակները (այսօր Պէւ-թէվիէ կոչուած) ուր ըստ հնախոյզ գիտուններու կը գտնուէր քաղաքին միջնաբերդը՝ Ակսպոլիսը:

Այս պարիսպները և բերդերը հաւանօրէն զանազան ժամանակ-ներու մէջ շինուած են:

Հոսմէական կայսրութեան բաժանումէն (395) անմիջապէս յետոյ երբ բարբարոսներու արշաւանքին հետեւանօք Արեւելեան կայսրու-թեան սահմանները, Տիգրիսէն Եփրատ և ի վերջոյ Տաւրոսմաճ լեռնաշղթան կձկուեցան, կեսաբխայ ամրացումը անկրճածեշտութիւն մը դարձաւ:

Հոնոց առաջին արշաւանքէն յետոյ Արկաախոս կայսրը (395-408) որէնքով մը կը հարկադրէ բոլոր քաղաքները պարիսպներ շինել: Անաստաս կայսրը (491-518) նոյնպէս հրամայած էր քաղաքները ամրացնել:

Յաջորդող արշաւանքները պատճառ եղան որ Բիւզանդիոն ամէն ջանք ի գործ գնէ ամրացնելու համար կապազովիան, որպէսզի կա-րելի ըլլայ ֆոքր Ասիան փրկել սանակոխ ըլլալու վտանգէն:

Այս առթիւ հաւանօրէն շինուած են նաև կեսաբխայ շուրջը ամ-րութիւններ, վասնզի Պրոկոպիոս երբ Յուստինիանոսի պարիսպները շինելուն վրայ կը խօսի աւելի հին պարիսպներու խօսքը կ'ընէ:

Յուստինիանոս կայսրը (327-565) որ յանախ կապագործկիա գամուսած էր, սեւէ կայսրէ մը աւելի խնամք ցոյց տուաւ բերգեր կատարեցանելու, շինեց կեսարիայ պարիսպները ըստ Zimmereri (ՀԱ. 1900, էջ 115 և 212, նաեւ վերը, էջ 301) հին քաղաքին (արդի Էսկի Շէհր կեսարիայ) ներքեւ տարածուող գաւառին վրայ:

Յուստինիանոս ինչպէս կը թուի խիստ ընդարձակ և պաշտպանութիւնը գծուար բերգի մը շրջագիծը սեղմած և աւելի պղտիկ՝ սակայն քաղաքը աւելի աղքատ կերպով պաշտպանելու կարող նոր բերգ մը շինած է: Ըստ Յրահայրոսի (Յաղագս Շիկուածոց, Ե. 4-7) ատոյի պատիպաները իրարմէ հեռու բլուրներ կը երգապատէին... պատկաներ ... առաներ, ... քաղաքից քաղաքի վրայ յէից կրցած լեցնելը:

Այս պարիսպներուն միացորդները ըլլալ կը թուին անոնք որ V. Guinet տեսած է Եազրի մէջ, մինչ Բրոֆ. կապրիէլ չէ տեսած, թեպէս Թուրքերուն անհետոյ բան մը չըսելու նախահարգութեամբ, մինչ Քէմալեանին (տես 50) հակառակ իր ազգայնականութեան անանց գոյութիւնը կ'ընդունի:

Կեսարիայ, ինչպէս արիւշ քաղաքներու տմրացումը, սակայն բաւական չեղաւ վասնզր անհետացնելու, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 301-2) կապագործկիա և Փոքր Ասիա սանտիսի եղան քանդուցաւ:

610ին Պարսիկները կը գրաւեն կեսարիան, վասնզի անկարող և ապիկար Բիւզանդացի հրամանատարը Crispus սեւէ գիմազրութիւն չի փորձեր (տես վերը 302): Այս անկման մէջ գեր մը կատարած են ըստ Սերէոսի (էջ 78) քաղաքին շրջալս բնակիչները որոնք Պարսից կողմը անցած են:

Պարսիկները կը բռնեն, անշուշտ յունական ծառայութեան մէջ գտնուող, վասակ Արծրունին զորդի Սահակ նախապետին Արծրունեաց, և սպանին զնա հազարէր զրանն Բաղաթին ի վերայ փայտի, որ ընդէ և բազում աւելիս վնասուց զորմեայ էր Սորս ի գաւրուն Պարսից, սակայն ամեն այն զաւրն Պարսից տղայք զնա վասն Բազարեան և արիւրեանս վասնզի ինչպէս Սերէոսի (էջ 78) գրածէն կը հակոցուի զէր մասնակ ումեղ և բարձրաստի մասնաւոր զի սմեայ ևս էր ի մէջ նոցա (Պարսից) և վարմեայ ևս ի նոցանէն հրահանգաւ:

Քիչ յետոյ պարսկական արշաւներուն կը յաջորդեն արարականները, որոնց կարուածներուն առարկայ կ'ըլլայ կեսարիա, որ կ'առնուի կը արուի քանդուց անգամ (տես վերը, էջ 303-305):

Կեսարացիք աւանդութեամբ ցոյց կու տան ուղեգիծը որով Արարները իրր թէ եկած են իրենց քաղաքին վրայ: Այս աւանդութեան համաձայն անոնք երեք ուղղութեամբ կատարած են իրենց յարձակումը, նախ՝ Գըզըլ Էօրէն գիւղէն և Հանըլար Քէօյի մասը՝ Արգեստ լեռան կողքէն կարած են լեռնաքաղաքին շրջերը, յետոյ Արատլար կէտիկի կոչուած նեղ անցքէն անցնելով Պէշ-Թէփէլէր բարձունքները գրաւած են և յետոյ Էսկիշէհրի գիւրքերը (Եղիազարեան):

Աւանդութիւնը՝ որուն կը համաձայնի նաև պատմութիւնը, կ'ըսէ թէ Արարները բնակչութեան մեծ մասը սուրէ անցուցած են և մաս մըն ալ՝ իսլամացուցած:

Արարները գրաւած են նաև Յոզապ Քէօրքիւյի կամ Ինճէ-Սուի Յոյն գիւղերը և արշաւած՝ դէպ ի իրքիլէթի բերգերը, Անոնք յաջողած են վերջապէս գաւառին վրայ գամուսած և չուրով շրջապատուած

զալէնները (ամբողջները) անձնատուութեան հարկազրկել և անոնց մէջ
գտնուող բերդահանները սուրէ անցնել և մէկ մասը խալամացնել
(Եղիազարեան), սակայն իրենց իշխանութիւնը երբեք տեսական չէ հ-
դած և մի քանի անգամ քաղաքը Բիւզանդացւոց գարձնելու հարկա-
գրութեան են: Կեսարիա, այսպէս կը գտնուայ Արար-Բիւզանդական
գօտեմարտութեան շրջանին զինուորական գործողութեան թատերա-
վայր մը և ժ. գարուն՝ Կեզրոնը Քարսիանցի բանակաբեմին, սակայն
Արարները որոնք հետզհետէ կը գորանային, ի վերջոյ Կեսարիան կը
գրաւեն և իրենց իշխանութեան տակ կը պահեն մինչև ժ. գարուն
վերջերը:

Այս շրջանին Արարները՝ քաղաքը պաշտպանելու համար շուրջը
պէտք է ամբողջներ կառուցած ըլլան:

Եզրագրեան կ'ըսէ թէ սեղաքը հարաւն ու արեւմուտէն հովանա-
ւորող լեռներուն կողմին կ'երեկին ամրոցներու ակերակներ: Քաղաքին արեւ-
մրեան կողմը, մօտ հինգ փարսախ հեռուն, Երլանլը կոչուած սեղանեւ լե-
րան կողմին հաստատուած էր քերդ մը որ հիմա կ'ըսուի Զէնէր գաւէ: Ան կը
հսկէր Արեւմուտէն խողովին սպառնացող յարձակումի՝ դաւաճոյն համար
վրայ: Իսկ Պէթ թէլիլէր կոչուած բլուրի կողմին հաստատուած էր այսօր ձի-
նիփիզ գաւէ անունով ծանօթ բերդը կը հսկէր այն լեռնային անցքին վրայ
որ սեղանուած է Երլանլը լեռան և Արգեսի արեւմտեան սարերուն միջեւ:

Թէ՛ այս երկու ամրոցները եւ թէ՛ խողաքը հիւսիսէն երապատող բլուր-
ներու վրայ երեւցած բազդասարած նուազ անտառիկ ամրոցները՝ նպաստել ու-
նէին խողաքը պատկանելի միտ արեւմուտէն կատարուած յանձնարարի արեւ-
մտեանցներու դէմ, խողաքին արեւելեան համարներուն վրայ բնդհակառակն սեւէ
ամրութեան հետ չերեկի, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ գէր այն ժամանակներն երբ
վերոյիշեալ բերդեր կը կառուցուէին՝ արեւելէն յարձակումի վախ չի կոր:

Եթէ ճիշդ է այս տեսութիւնը այդ շրջանը միայն արարական ար-
բայեանութեան ժամանակամիջոցն է, վասնզի Արեւմուտքէն Բիւ-
զանդացիք միշտ հետամուտ էին յարձակելու և իրենց կորուսած եր-
կիրները վերագրուելու:

Կեսարիա երբեք ուրիշ տեւէ տակն Արեւմուտքէն եկող յարձա-
կումի մը առարկայ եղած չէ բացի Դանիշմանդեանց շրջանին կարհ
միջոց մը երբ Խաչակիրները մինչև Կարագոզվիսա առաջացան:

Հետեւաբար, Եզրագրեանի այս կարծիքին մասին վերապահուած
ունենալով հանգերմ բուրբոյին ժխտել չեմ կարող, որուամ ըլլալով
որ անկարելի չէ որ Արարները քաղաքին գրաւումը մշանջեմաւորելու
համար այս ամբողջութիւնները կառուցած ըլլան: Սակայն նոյնքան ալ
հաւանական է որ այս բերդերը Դանիշմանդները կառուցած ըլլան,
Խաչակիրներուն գէմ:

Անոնք աւելի կանուխ Պարսիկներէն ալ կառուցուած կրնան են-
թագրուիլ, սակայն աւելի նուազ հաւանական կը թուի:

Եզրագրեան Արարներու կողմէ կառուցուած ըլլալու իր վար-
կածին ուժ տալու համար կը հաւատալ թէ արարական սիրապետութիւնը,
ինչպէս նաեւ հին քրիստոնէութիւնը բազում են իրենց դրոշմը կարգ մը կիսա-
ւեր յիշատակաւներու վրայ և անմիջապէս կը յարէ թէ արարական
շրջանէն սկիզբն առնալ յարարեան կամարներ յիշեցնող կորովներ արա-
բական ծագակեկորներով խոնկակազարդուած, բայց նախկական հատարապե-
տութիւնը յիշեցնող սնով:

Եթե արգարե գոյութիւն ունին այսպիսի յիշատակարաններ, այն՝
ատեն մեծապէս կը զօրանայ այն ենթագրութիւնը թէ քաղաքը ա-
րեւմուտքէն կատարուած յարմարումի մը գէժ պաշտպանելու համար
կատուցուած այդ ամբողջները, Արարները կանգնած են: Զարմանալի է
սակայն որ նոյնիսկ իսլամական շահագրգռութեամբ մը քաղաքը ու-
սումնասիրողներ (օրինակ՝ Encyclopédie de l'Islam) կ'անգիտանան ինչ
որ Եզիպարեան կը մատնանշէ:

Արար աշխարհագիրները քաղաքին յիշատակարաններուն մէջ կը
նշանակեն մզկիթ մը որ կատուցուած էր հաւատոյ մարտիկին և թուրք
ազգոյին հերօսին Սէյիտ Պաթթալ Ղազիի յիշատակին, որ այսօր իսլա-
մական ախտաւայր մըն է, վասնզի ամէն անգամ որ իսլամ ախտա-
ւորներ, իսլամական սրբատեղիներ իրենց ախտը կատարելէ յետոյ
իրը շանի կամ Բէպանը կը գտնան, երբ ձընէրզլը կը հասնին, հան-
դիսաւոր ընդունելութեան մը կ'արժանանան, և հոն Պաթթալ Ղազիի
հագւոյն համար ազօթքներ կ'ընեն և յարգանք կը մատուցանեն անոր
յիշատակին, անշուշտ ի նշան երախտագիտութեան, մատնակցու-
թեամբ մուլաներու, սօֆտաներու, պայրագտարներու, իսլամով ձիա-
ւորներու:

Արար աշխարհագիրները կը յիշեն նաև զամբարանը խիստ յար-
գրուած Մուհամմէտ Պին-Ալ-Հանաֆիյայի որ այս քաղաքը կը գտնուի
(Encyclopédie de l'Islam):

Ասկէ դուրս ուրիշ յիշատակարաններու իօսքը չեն ընէր, թերեւ
այնքան մօտէն զբարձր չըլլալով:

Արարական տիրապետութիւնը՝ հակառակ տեւական եղած լըլ-
լալուն, ինչպէս կ'երեւայ, բոլորովին անհետեւանք չէ մնացած քա-
ղաքին վրայ:

Եզիպարեան կը կարծէ թէ Արարներու ազգեցութիւնը կրած են
կեսարիոյ և շրջակայից բնակիչները մասնաւորապէս իրենց հագուստ
կապուստին և լեզուին վրայ, իր տեսութեամբ արարական են փաթե-
տոցը և կանանչ մեշլաք և զեզին հոգաթափ և կապոյա մոյկ (նիլլէ)
հազնելու սօվորութիւնները, որոնք մինչև վերջերը պահուած էին կե-
սարիոյ զօնէ իսլամ բնակչութեան մէջ, թէև այդ արարական բարքերը
կրնային Դանիշմանգներու, Սելջուկեանց, Փարաման-օղլուներու և
վերջապէս Օսմանցի Թուրքերու միջոցաւ ալ ներմուծուած ըլլալ, իմ
տեսութեամբ, աւելի հաւանականութեամբ, քանի որ այս Թուրք
ցեղերը իրենց իսլամ կրօնքին բերմամբ շատ բան ընգօրինակած էին
արարական սօվորութիւններէն, մանաւանդ լեզուէն:

Բիւզանդական շրջանին սկիզբները կեսարիա պահեց իր կրօնա-
կան ու մասաւորական կեցրանի հանդամանքը որ սակայն շրջանին
վերջերը մատուցեալ անշքացման (տես վերը, 324-331) և այս տե-
սակէտով անիկա կորսնցուց իր նշանակութիւնը, սակայն ասոր փո-
խարէն անիկա զարձաւ գինուորական կեցրանաւայր մը, որ այլապէս
նպաստեց քաղաքին բարգաւաճման:

Կեսարիոյ գինուորական կարեւորութեան ապացոյցը կու տայ
կոստանդին Երբանաժին, կայսր մատենագիրը (տես Արարուրիւնի,
444-445) որ վասիլ Ա. կայսեր (867-880) իշխանութեան շրջանին եղած
պատերազմական կարգադրութեանց մասին կը խօսի և այս առթիւ:

կը գրէ նաև կայսերական պողոտաներու, և զինուորական կայաններու վրայ: Ահա իր բառերը.

զԱմառոս սեսուրիւն կայսերական պողոտաներու եւ ցանկ զինուորական կայաններու:

Ա.	}	1. Կայան՝ Մալազիմա(1)
		2. » Գորիզդէոն(2)
		3. » Կարուկիոն(3)
		4. » Կողոնիա(4)
		5. » Կեսարիա
Բ.	6. » Գասիոնն Հայկական բանակարեմիին մէջ:	

Փիսնալու է որ, արժունեաց անձնագրագրեան ու աւիական անձնագրագրեան հրամանատար՝ կայսր Մալազիմա պիտի ղիմաւորեն, իսկ Քրակէսեանին հրամանատար՝ Գորիզդէոն: Արեւելեան բանակարեմին եւ Սելեւկիային հրամանատարները՝ կայսր Կալոսիին պիտի ղիմաւորեն:

Արդ երէ չուն դէպի Տարսոն ըլլայ, մնացած զուամբաններ Կալոսիին պիտի համախմբուին, ընդ հակառակն, արեւելեան՝ Կալադոսիին, Քարսիանն եւ Բուկեղարիոն բանակարեմերու զօրավարները, Կողոնիա, իսկ Հայկական, Պափլագոնիա ու Սերասիա քեմերու հրամանատարները՝ Կեսարիա կայսր պիտի ղիմաւորեն:

[Երէ արեւամիջ դէպ ի Տիվրիկ ըլլայ, հայազունը զուամբանը Բաբիւս Հոնիակս պէտք է որ խմբուին]:

Հետեւաբար Կաստանդինի առած տեղեկութիւններուն համաձայն, երբ Բիւզանդացի կայսրեր Արարներու զէմ արշաւէին կ'անցնէին հինգ կայաններէ որոնց վերջինը և գլխաւոր համախմբման վայրը՝ Կեսարիան էր:

Հոն կը համախմբուէին Պափլագոնացի, Հայ և Սերասացի (այս վերջինը Վասիլ Ա.ի ժամանակ Հայկականէն անջատուած էր) զուամբանակները (Գեղցի, Սիզոնաւորսիւն Ռիզոնդական Բանակարեմի, 64):

(1) Ողտիմասան երկրին մէջ է, Հոս մայրաքաղաքին և աւիական ձիաւոր թիկնապահներու պետերը կայսրը կը գիմաւորէին:

(2) Գորիզդէոն կը վերաբերէր Ուրտիկիոնի: Ըստ Ռամսէյի Ուրտիկեցւոց հրամանատարը հոս կը միանար կայսր, սակայն Հ. Գեղցի կը կառկածի թէ չիշոք ըլլայ այս տեսութիւնը վասնզի Նիկիա, Ուրտիկիոնի հրամանատարին նստոցը, շատ աւելի մօտ էր Մալազիմայի: Ասկէ զատ աւելի յարմար էր որ բոլոր անձնագրաները միեւնոյն ժամանակ կայսրը գիմաւորէին (Սիզոն, Ռիզոնդական Բանակարեմի, 65): Զորս որուն ձիաւորութիւնէ յետոյ հոս կը հասնէր կայսերական բանակը (Թպն Խորատգրէ, 82): Ըստ Ռամսէյի ենթադրութեան, Թրակեսեան զուամբանակին զօրավարը հոս կայսերական բանակին կը միանար:

(3) Բանակը Գորիզդէոնէն առաջ անցնելով Փոնտիական Ակաիւզոն անասագործի բարձրագուսակն, կը հասնէր Կալոսիին, ուր բանակին կը միանար Արեւելեան զուամբանակը, որուն համարը Ամուրիոնի՝ յո՞ր. աշտարակներու քաղաքին, մօտերը կը գտնուէր: Հոս կը միանար նաև Սելեւկեան զուամբանակը:

(4) Հոս բանակին կը կցուէին Կալադոսիայի, Քարսիաննի, և Բիւզանդարիոնի արեւելեան զուամբանակները:

Բիւզանդական շրջանին կետարիա իբր առեւարական կեդրոն իր
հինէն ի վեր սենեցած կարեւարութիւնը չկորսնցուց: Երբ Կ. Պոլիս
մայրաքաղաքը կամ կեդրոնը եղաւ երկրին վարչութեան, այսինքն
երբ Հռոմէական կայսրութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ, կետարիան
մայրաքաղաքին միացնող համրան դարձեալ կ'անցնէր Գաղատիայէն:
Այս շրջանին յարարերութիւնները հաւանօրէն մեծապէս շատցած
պէտք է ըլլան և հետեւաբար կարճ համրան շատ աւելի կարեւոր:
Ասկէ զատ քաղաքակրթութիւնը կը տարածուէր, հետեւաբար յարա-
բերութիւնները արագօրէն կը զարգանային Փոքր Ասիոյ այս մասին
մէջ: Բայց այդ կարճ համրան ունէր, ինչպէս ըսի, Ալիսի հեղեղնե-
րէն արգիլուելու անպատեհութիւնը, որ ահող անհամարութեամբ մը
կը զիտուէր, բան մը որ կայսեր պաշտօնական զիմուսի մը կը յան-
գի: Աւրախալի զիպուածով մը կը պահուի նամակ մը կամ խնդրանք մը
թէնոզոս կայսեր ուղղուած, որ կը վերադարձի Ս. Բարսեղ կետարա-
ցիին, — սխալ՝ սրուն կը պարտինք արտօնաբար անոր մեղի հասած
ըլլալը — սրուն զրոյզ կը նկարագրէ Ալիսի և իր զետակից Մելասի
մեծ հեղեղները որոնք անանցանելի կը դարձնեն Ալիսը և կը խզեն
հաղորդակցութիւնները Գաղատիոյ, Պափլագոնիոյ և Հելլեսպոնտոսի
երեք նահանգներուն մէջ (համմ. Ramsay, Նոյն, 256):

Բիւզանդացիք զժրախտաբար չկրցան պաշտպանել քաղաքը
մինչև վերջը արեւելեան բարբարոսներուն զէժ, հակառակ անոր որ
եթէ ոչ քաղաքը զէթ անոր շրջակայքը նոյնիսկ Հայ նախկին թա-
ղաւորներու իբր հորտական ստացուածք թողուցին (տես 412-435):

Ալիսալան այդ վայրենի հորթաներու պետը 1067ին կետարիան
չբաւեց և — ինչպէս ըսի արդէն — պղծեց Ս. Բարսեղի գերեզմանը և
տարաւ անոր Սրբարանին գուռները՝ սակիսով և մարգարիտներով ըն-
դելուզուած (տես վերը, 449-450):

Թէև Թոմանոս յաջողեցաւ վանել Թուրք բարբարոսները Բիւ-
զանդական Փոքր Ասիայէն սահայն Մանազկերտի պարտութենէն
յետոյ սւր կայսրը զերի կ'իյնար (1071), արդէն վճռուած էր Բիւզան-
դական տիրապետութեան հակատարրը:

Թուրքերը այլևս կը ներխուժէին Բիւզանդական երկիրներ և հոն
կը տեղաւորուէին:

Ինչպէս արդէն բացատրուած է (տես վերը, էջ 451) — Ալիսալանի
հետեւորդներէն Գանիշմանդ, հեղեղեալէ կը նուսնէ պարբերական
յարձակումներով և աւերածումներով արեւելեան Փոքր Ասիան ի մէջ
այլոց նաև կետարիան, որ 1073-1074ին աւերակի կը վերածուի (Բուլ-
նիս Բ. զլ. 3) այնպէս որ ո՛չ հեռու այս երբեմնի բաղձամարդ և
բարզաւան քաղաքէն, տարի մը յետոյ զանուեցան հակատամարտի
մը մէջ իյնողներուն զիակները որոնք տակաւին լքուած կը մնային
(Աեսալիսուս, 147) վասնզի անոնք իրենց զարշահտութեամբ ոչ ոք
անհանգիստ ըբած էին այս անապատի վերածուած երկրին մէջ
(տես վերը, 451-452):

Քրիստոնէական յիշատակներով և այնքան գեղեցիկ անցեալով
քաղաքէն սչինչ մնացած էր: Երբեմնի բաղձամարդ քաղաքը անմար-
դարնայի դարձած էր և իր շինութիւնները՝ քարուքանդ:

Յ. ԱՐՆԻ ԿԱՄ ԹՐԲԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐԻԱՆ. — Արդի կամ Թրքական կե-

սարիան հիմնուած է 1072-1073ի կործանումէն յետոյ նոր տեղափոխութեամբ մը՝ արդի տեղը:

Բուն հիմնարկութեան թուականը յայտնի չէ:

Հաւանորէն Փոքր Ասիա հաստատուած Թուրքերէն կամ Թիւրք-մէննեքէն մաս մը հին պատկառելի քաղաքին մօտը հաստատուած են:

Ինչպէս ըսի արդէն այս քաղաքը քիչ յետոյ Դանիշմանդ վեհապետ Մանուա կամ աւելի ճիշդ Մուհամմէտ Իրն Կիւմուշտիկին (1124-1143), որ ԵՄ... ասեցող Բիսուանից, և կայր ... օրինօքն ասնկացօ և Կեսարիոյ մէջ քանդած էր գրազում եկեղեցիս (Միխայէլ Ասորի, 414), կ'ամրացնէ, վասնզի պատմագիրը կ'ըսէ թէ ԵՄինեց զԿեսարիոյ պարիսպնօ:

Դանիշմանդեանց յաջորդեցին Սելջուկեանք որոնք ժն. դարուն գրաւեցին այս քաղաքը և զայն դարձուցին իրենց թագաւորութեան երկրորդ քաղաքը (Encyclopédie de l'Islam, 703) ուր սօփորարար կը նստէին իբր կոստովարիչ Ռուսի Սուլթաններուն գահաժառանգները:

Այս շրջանը եղաւ բարգաւաճման ժամանակամիջոցներէն մէկը:

Այդ շրջանին՝ կատարուած են (վերը 503-522) կառուցուածը կարեւոր յիշատակարաններուն, մզկիթներուն, մէտրէաէներուն և պարիսպներուն, որոնց շինութեան մէջ Հայերն ալ իրենց բաժինը պէտք է ունեցած ըլլան:

Արդի քաղաքին թրքական հիմնարկութեան փաստն է սեէ յունական կամ բիւզանդական շինութեան հետք գտնուած ըլլալը պարիսպին շրջանակին մէջ, մինչդեռ գտնուած են, մանաւանդ հարաւային թաղերուն մէջ, բազմաթիւ իսլամական հին գերեզմաններ և քիւրդլէներ(1), որոնք կը թուին միջնաբերդին ժամանակակից ըլլալ (V. Cuinet II. 313), մինչ ինչպէս տեսնուեցաւ պարիսպէն դուրս, աւելի հեռուն նոյն հարաւային ուղղութեան վրայ, բոլոր աւերակները յունական են (նոյն): Ասկէ դիւրին է հետեցնել թէ Բիւզանդական Կեսարիան այլևս կը գտնուէր, այնպէս որ բացարձակապէս անտեղի է ոմանց (ինչպէս Բրոք. Ա. Կապրէլի և Փէմալէտախինի) այն կարծիքը թէ այսօր գոյութիւն ունեցող պարիսպի բեկորները և միջնաբերդը Յուստինիանոսի օրով կառուցուած պարիսպին մնացորդներն են:

Անոնք կը պատկանին Սելջուկեանց շրջանին և համապատասխան զարգացումով մը իրենց մէջ պարփակած են ամբողջովին քաղաքին կեդրոնական բազմաթիւ և շէն թաղերը:

Սելջուկ տիրապետութենէն յետոյ ժն. դարուն Կեսարիա ստիպուեցաւ նանչնալ բաւական երկար ատեն Մոնկոլ իաներու գերիշխանութիւնը, ինչ որ կը հաստատեն հոն հասուած գրաւները, իրն Յատթուս (Ibn Battuta) կը պնդէ թէ այս քաղաքին մէջ կը մտար Մոնկոլ զօրաւոր պահակազօրք (Encyclopédie de l'Islam, էջ 703) և

(1) Այս գմբէթաւոր քիւրդլէները որոնք տեղացիք Բուսպլէն կը կոչեն, Սելջուկեան մեծածեծներու գերեզմաններ են: Անոնք ներսէն պատուած էին մարմարով: Անոնցմէ ոմանց մէջ 2 և ոմանց մէջ 4-5 գերեզմաններ կային, սպիտակ մարմարեանէ և պարսկերէն արձանազրութիւններով ինչիւն. (Աշխուրհագրութիւն, Ա. մաս, Ա. հտ. 314):

քաղաքը շրջապատուած էր (ժ՛. գարուն սկիզբը) ամուր պարիսպով մը (Էպուլժէտա Աւխարհագր. Քրտնոսերէն թրգ. Gugard Բ. էջ 137):

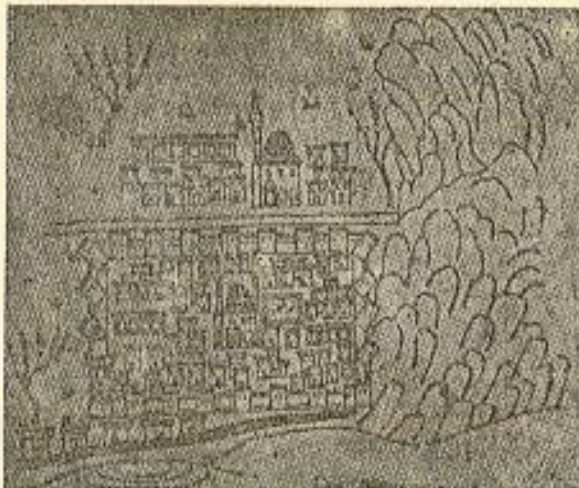
Նոյն գարունն նոյն արար աշխարհագրին համաձայն քաղաքը ունէր ւիլագում ցուրեր, պտուղներ, պտուղի պարեզներ, ծառեր:

Թաթար տիրապետութեան հետ իր անկումը կ'սկսի սակայն, վա. սընդի 1301-1471, հարիւր եօթանասուն տարիներու շրջան մը քաղաքը երբեք չունեցաւ տեական վիճակ մը, և կեսարիան զանազան իշխանութիւններ իրարու ձեռքէ յափշտակեցին (տես 561-576):

Ասկէ զատ 1344ին (հիճ. 735) պատահած մեծ երկրաշարժ մը կարեւոր փոփոխութիւններ հասուցած է քաղաքին:

Կեսարիա Օսմ. տիրապետութեան ենթարկուելէն յետոյ պահեց իր առևտրական նշանակութիւնը: Անիկա ժամանակի մը համար զինուորական կայանի մը հանգամանքն ալ պահեց, մասնաւորապէս Տաւրոսեան լեռնաշղթային ձորերուն և կատարներուն վրայ որջացած աւազակարարոյ և ըմբոստ ցեղերուն կամ Եղիպտոսի Սալթաններուն —որոնք մինչև Տաւրոս իրենց իշխանութեան տակ ունէին— դէժ գործող բանակներուն համար:

ժ՛. գարէն յետոյ անիկա կ'սրանցուց իր զինուորական կարևո-

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԱՆՐԱՆՈՒՐԸ

(Salahalmatrakiի կողմէ 400 տարի առաջ զօծուած)

րութիւնը և վերջին աստիճանները՝ միայն իբր առևտրական կայան մը արժէք մը ունէր: Հիմա Թուրք Հանրապետութիւնը կը ջանայ զայն գարձնել Հարաւարարուհասական քաղաք մը հոն հիմնելով օգանաւի գործարան և հսկայ մանարաններ:

Մինչև ցարդ ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ. Թուրքերը կեսարիոյ շատ բան մը չեն տուած, ընդհակառակը շատ բան քանգած են հոն:

Բնութիւնն ալ գործած է իր աւերը, վասնզի կեսարիա այս շրջանին ալ զերծ չէ մնացած երկրաշարժներու աւերէն:

Այսպէս 1717 Ապրիլ 26ին առաւօտեան՝ արշաւոյսին, մեծ երկրաշարժ մը եղած է, և քաղաքին գրեթէ մէկ քառորդը փլած, 3000ի չափ անձ ալ փրատակներուն տակ մեացած են:

Նոյնպէս 1825ին պատահած է երկրաշարժ մը, բաւական զօրաւոր որ կարեւոր քանակներ պատճառած է քաղաքին:

Գծրախտաբար քաղաքին հինգ հարիւր տարիներու անցեալը առարկայօրէն ներկայացնող պատկերներ չունինք:

Միայն Կ. Պոլսոյ համալսարանին մատենադարանի Սալանամար-բաթի Սուլթան Սիւլէյմանի պարսկական արշաւանքներու վրայ խօսող մէկ մեռագիր գիրքին մէջ կեսարիոյ մէկ մանրանկարը կայ ուրկէ կը հասկցուի թէ քաղաքը պարսպապատ էր, ասկէ չորս հարիւր տարի առաջ:

Քէտթիպ Զէլէպի կամ Հանի Գալֆա (1592-1656), կեդինակը ձիւնամիւսի, կը գովէ կեսարիոյ շրջանին առատ բուսականութիւնը և սիրուն նկարագիրը և ինքն ալ իշուրֆէտայի պէս կը հաստատէ թէ ան ունէր զառատ վազուն շուրեր, այգիներ և պարտէզներ:

Իսկ իրեն գրեթէ ժամանակակից Էվլիա Զէլէպի (ԺԼ. գարուն Ա. կիսուն ապրած) իր Սելանաքնամիլի մէջ տուած է կեսարիոյ նկարագիրը որ շատ մը առարկելի ու նշգուծիւնը կասկածելի մասեր կը պարունակէ: Ան կ'ըսէ թէ կեսարիան պարսպէն զատ կը պաշտպանէր հիւսիսէն ընդարձակ բարձունք մը, այս լեռան կողմէն ուղղակի պարսպով մը պաշտպանուելով հանդերձ: Այս բարձունքը ըստ իրեն կը գրաւէր մասամբ Փաշա Սարային որ անշուշտ արդի կառավարչատան տեղը պիտի ըլլար (տես բերդերուն յատակագիծը, էջ 660):

Այս աշխարհագիրին վկայութեան համաձայն հոն անկուած էին ուռիներու պուրակներ որոնց շուքին տակ կային վազուն շուրի աղբիւրներ և շատ բուսաններ:

Էվլիա Զէլէպի քաղաքին մէջ կը յիշատակէ բազմաթիւ մզկիթներ, մետրէտէներ, խաներ, բաղնիքներ որոնցմէ ոմանք այսօր զոյութիւն չունին (Քլամալեալիմ, էջ 40):

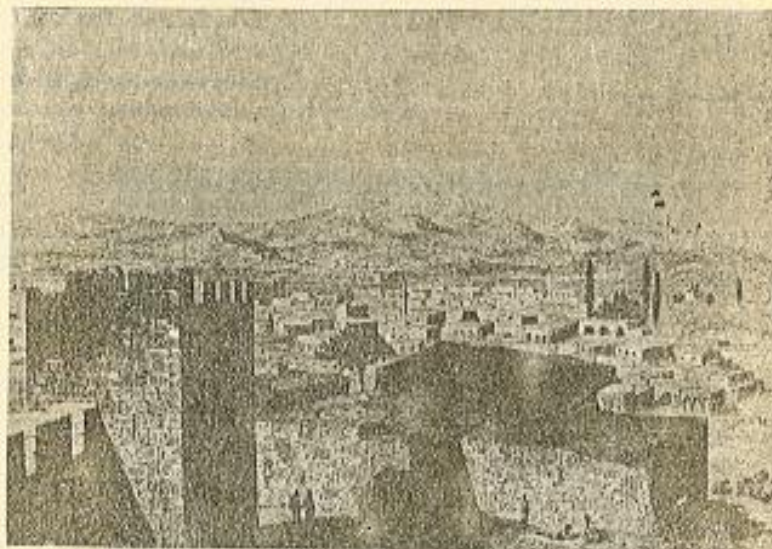
Է. Քլամ Զէլէպիի ատեն ինչպէս կ'երեւայ քաղաքը ընդարձակուել սկսած էր պարսպէն զուրս, ուր կարեւոր թաղ մը կազմուած էր, Իչլէրի Շարի գէմը, որուն տուները պարտէզներու և պաղատաններու միջև տարածուած էին: Ասկէ որոշ կը հասկցուի թէ ԺԼ. գարուն զեռ քաղաքը զունէր արդի տարածութիւնը և այն ատեն պարսպէն զուրս՝ պարտէզները շատ աւելի էին և պարսպները կանանչու-թեամբ շրջապատուած:

Քիչ շատ այս նշմարանման տեղեկութիւններուն հետ անիկա կու տայ կարգ մը ուրիշներ որոնք բնաւ չեն համաձայնիր արդի կացութեան: Այսպէս իբր թէ Արզէոս լեռան ստորտը բարձր մէկ բլուրի մը վրայ ծաւալը մեծ փիղի մը մեծութիւնը ունեցող քարերով բերդ մը շինուած էր, արդի քաղաքէն 1000 ոտք հեռու, որուն գրան կամարին վրայ գէմ գէմի կային առիւծի մը և վազրի մը արձանները: Այս գուռնէն ներս կային զէնքերու և պարէններու միջերանցներ և 600 տուներ: Այսօր բլուրի մը վրայ շինուած բերդ մը չկայ, փիղի մեծութեամբ քարերով և առիւծի և վազրի արձաններով, թէև կարելի ըլլայ իր նկարագրութիւնը քիչ շատ պատշա-ճեցնել իչ Գալէին: Նոյնպէս առատպելի սպաւորութիւն կը թուուին:

այն խոսքերը թէ վարի քաղաքը հարի գաշտին վրայ քառակուսի յղկուած քարերով շինուած հին բերդ մը ունեցող մեծ արուարձան մըն էր, որ 1000ի չափ կղմինարով երկյարկ տուներ կը պարունակէր։
 Կեսարիա իրմէ 200 տարի յետոյ ալ երկյարկ և կղմինարով ծածկուած տուներ չունէր։ Հետեւորար միայն այս խոսքերը իր անզեկութեանց արժէքը կը նուազեցնեն։

Այս երկու թուրք աշխարհագիրներուն ժամանակակից ունինք նաև Հայ այցելուի մը՝ Սիմէոն Գոլիբ Լեւոնցիի վկայութիւնը։

Այս դպիրը որ 1617ին այցելուած է Կեսարիա, Թրքական Կեսարիոյ ողբալի վիճակը շատ լաւ կը պատկերացնէ ըսելով թէ «սներն խառն էր ինչ է. դռնին փոքր, կկրկնով մանուս, վասն որոյ եւ Բաղամն աւեր եւ վերան: Ունի խաներ, օղզօսան, խանութնի, չարու պազար եւ ոսկերիկոց, բայց սակաւ մարդ ի նմա կ'երեւին: ...Տեսի եւրոյն հին եւ նոր ի ներս Բաղամն»։

ՀԱՐԻԻՐ ՏԱՐԻ ԱՌՁԻ ԿԵՍԱՐԻԱՆ,
 (Teyxerի նկարը)

Ինն եւ ի դուրս(1), այլ եւ եկեղեցիք մեծամեծ եւ կամարակապք, վիմաւէն: Այլ եւ այն եկեղեցին, որ սուրբ Լուսաւորիչն մեր եւ Կերտս հայրապետն ձեռնադրեցաւ Ղեւոնդիոս Պատրիարքէն, որ է մեծ եւ փառաւոր. աւէն զամէնն մէջիք արած է(2): Այլ եւ բազում ուխտասեղիք կան ներս եւ ի դուրս: եւ Բարսեղ Կեսարացուն սուրբ գերեզմանն Բաղէն դուրս է, յարեւելեան դին. յառաջն մեծ եկեղեցի էր, այժմ հանգել է. անդ քաղն զմեծայն Հայք, զի Բարսեղն ճանկ եմ եւ բերդին շէնքն եմ դրել(3): եւ ի հարաւակողմն պարիսպն դուրսն մեծ եկեղեցի Մեռակերթոսի զինուորին, որ եւ գերեզմանն անդ է. եւ

(1) Ասիկա փաստ մըն է թէ այն ատեն զեռ պարիսպը կը մնար:

1) Ղուանդ համբին կամ Ուլու համբին կ'ակնարկէ:

2) Գը հաստատակ Միքայէլ Առորիէ աւանդուածը:

նա հանգամ է. փոքր դուպա մի մնացել է միայն, սուրբ գեղեզմանի՜ն վրայ
խորան, զոր ամեն երկուսորի օր ուխտ կ'երթայ բայոր Բաղաճն խմկո՞ւ եւ մա-
մեղիմօ՞ւ...: Եւ այլ քաղում ոսկեր՛ եւ մասն կայ անդ սրբոց եւ եկեղեցի՞
յոյնոյ՞ տալէս ի Սղամալօյ, բայց աւեր, միայն մտաւրանն կ'երեւանօ (ՀԱ.
1935, 90-91):

*Ամէն կողմ աւերակ, ամէն կողմ քանդուած, հիշրիտ պատկերը
թրքական տիրապետութեան, որ ոչինչ կը բերէր քաղաքին:*

*Մտաւորապէս հարիւր տարիներ առաջ Texier (Description de
l'Asie Mineure, Paris, 1849) ալ տուած է նեասարիոյ նկարագիրը ինչ-
պէս նաև նկարը, որ շատ լի տարբերիք երկու հարիւր տարիներ
առաջ Սիմէոն Գպիք Լեւնացիի և հարիւր տարի վերջը մեր օրերու
վիճակէն, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ թուրքերը ինչ տուած կամ աւելի
հիշդ ինչ չեն տուած քաղաքին:*

